

De gemeente Utrecht

E.J. Haslinghuis

bron

E.J. Haslinghuis, *De gemeente Utrecht*. Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, Den Haag 1956

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hasl001geme01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Voorbericht

De Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, samengesteld en uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, behandelt:

- a. alle bestaande aardwerken en bouwwerken, alsmede onderdelen en overblijfselen daarvan, die ouder zijn dan 1850 en in enig opzicht van belang zijn uit een oogpunt van geschiedenis en kunst;
- b. alle voorwerpen die aan juistgenoemde eisen voldoen en op enige wijze in verband staan met een aard- of bouwwerk als bedoeld onder a.

Voorts worden in het kort vermeld openbare en particuliere verzamelingen op het gebied van geschiedenis en kunst, en wel, wat particuliere verzamelingen betreft, voornamelijk die, welke door hun betrekkingen tot de plaats en omgeving een duurzaam karakter hebben verkregen. Verdwenen monumenten worden in het algemeen niet behandeld, tenzij hun constructie licht zou kunnen werpen op de bouwgeschiedenis van nog bestaande*

De monumentenbeschrijving heeft ten doel de kunstschat, ons nagelaten door het voorgeslacht, zo getrouw mogelijk in woord en beeld vast te leggen en in wijde kring bekend te maken. Vergelijkende kunsthistorische beschouwingen worden in de beschrijving niet gegeven, uitsluitend het materiaal daartoe voorgelegd. De opgave van literatuur is beperkt tot datgene, wat bij de samenstelling van de tekst met vrucht geraadpleegd is. Onderzoek in archieven behoort in beginsel niet tot de taak van de monumentenbeschrijving.

De gemeente Utrecht bezit evenwel in haar Topografische Atlas een zo rijk voorziene, goed geordende en overzichtelijke verzameling oude afbeeldingen van haar monumenten, verder ook enkele Hss, als die van A. van Buchel en G.G. Calkoen, waarin een schat van historische gegevens over de gebouwen te vinden is, dat het lichtvaardig zou zijn deze, althans wat de belangrijke betreft, ongeraadpleegd te laten.

De rangschikking van het materiaal is aldus:

Aan de bespreking van de namen der stad en de beknopte behandeling van haar wapen, zegel, munt en keur gaat vooraf een kort overzicht van haar geschiedenis, met het oog vooral op haar voornaamste monumenten en haar configuratie.

* Zie ook blz. 41 bovenaan (Het Romeinse Castellum), waar aan deze bepaling een ruime uitlegging moest worden gegeven.

Dan volgt de beschrijving van:

- de verdedigingswerken (waarbij een samenvatting van hetgeen aangaande het bedolven Romeinse castellum bekend is geworden niet mocht ontbreken).
- de bruggen, werven, kluizen, wedden, immuniteiten enz.;
- de militaire dienstgebouwen;
- de wereldlijke gebouwen: paleizen, Rijks-, gewestelijke en stedelijke dienstgebouwen;
- de kerkelijke gebouwen: kerken, kerktorens, kapellen, kloosters en kloostergangen, claustrale huizen enz.;
- de gebouwen ten dienste van instellingen van liefdadigheid, onderwijs, wetenschap en kunst;
- de particuliere gebouwen: woonhuizen met hun interieurs;
- de musea e.a. openbare verzamelingen (waarbij een opsomming van de in de stadsbodem gevonden Romeinse en middeleeuwse oudheden).

De eigenlijke beschrijving van een monument wordt, na de vermelding van de gebezigde litteratuur (een enkele maal ook van bronnen), ingeleid door a. een opgave van oude afbeeldingen en b. een overzicht van de voorhanden geschiedkundige gegevens, in het bijzonder van bouwdata; zij wordt, waar mogelijk, besloten met een bouwgeschiedenis, althans een bepaling van de bouwperiodes zoals de schrijver die aanneemt te mogen vaststellen op grond van de door het gebouw en zijn onderdelen verstrekte gegevens getoetst aan de onder a en b bedoelde.

Kortheidshalve worden de dateringen aangegeven door een Romeins eeuwcijfer, liefst aangevuld met de letters A of B om de eerste of tweede helft der eeuw of met de letters a, b, c, d om een der vierendelen van de eeuw aan te duiden. De woorden rechts en links zijn gebruikt in subjectieve zin behalve in heraldieke beschrijvingen. Wat enkel de eerste aflevering aangaat, zijn de monumenten beschreven naar de staat waarin zij voor 1953 werden aangetroffen. Met wijzigingen en ontdekkingen nadien is hier dus geen rekening gehouden behoudens in een enkele noot.

In 1954 zijn enige omliggende gemeenten of gedeelten daarvan bij de oude stad ingelijfd; de beschrijving van de enkele daar aanwezige oude gebouwen en overblijfselen van de buitenste verdedigingslinie volgt achter in de laatste aflevering. Hierin worden tenslotte ook de naam- en zaakregisters opgenomen.

De tekst van dit werk is samengesteld door Dr. E.J. Haslinghuis, oud-onder-directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en oud-secretaris van Afd. A der v.m. Rijkscommissie voor de monumenten. Op zijn aanwijzing werd ook het merendeel der fotografische opnamen en een groot deel der opmetingen gemaakt. De beschrijving der schilderijen geschiedde, op enige uitzonderingen na, door wijlen Dr. C. Hofstede de Groot.

Bij de samenstelling van dit werk werd van verschillende zijden medewerking onder-

VII

vonden welke de Rijkscommissie zeer op prijs stelt. Erkentelijk is zij allereerst H.M. de Koningin die goedgunstig toestond enkele oude tekeningen in Haar verzameling te Soestdijk te reproduceren. Dank is verder verschuldigd aan de archivaris der gemeente Utrecht Mr. J.W.C. van Campen en zijn ambtenaren, de heren G. Brinkhuis en G. van Klaveren Pz., die, steeds bereidvaardig, menige nuttige inlichting verstrekten en de raadpleging van de Topografische atlas, alsook het opnemen van vele foto's naar afbeeldingen in deze verzameling vergemakkelijkten. Niet vergeten mag worden de medewerking van de Commissarissen der Koningin, achtereenvolgens de heer M.A. Reinalda en Mr. C.Th.E. graaf van Lijnden van Sandenburg, die hun ambtswoning (Paushuize) voor de beschrijver en de fotograaf openstelden, en van de referendaris ter Prov. Griffie, de heer J. Küppers, die zijn bemiddeling daarbij verleende. En evenmin die van het hoofd der gemeente, burgemeester Jhr. Mr. C.J.A. de Ranitz en zijn kabinet bij het beschrijven en opnemen der Stadhuisgebouwen.

De Commissie is voorts de directie van Gemeentewerken met name de onderdirecteur Ir. J.J. Planjer en de archiefbeheerder de heer J.C. Kercher erkentelijk voor enige door hen verstrekte tekeningen en faciliteiten.

Van de architect Ir. P.H.N. Briët te Hilversum en van de heer W. Stooker, hoofd van de Afd. Monumentenzorg bij de dienst van O.W. der gemeente, verkreeg de schrijver herhaaldelijk gewaardeerde inlichtingen, in het bijzonder over het werk van Utrechtse bouwmeesters der XVIIe eeuw en over bij restauraties en verbouwingen gedane vondsten, veelal vergezeld van opmetingen en foto's. Evenzo van architect Th. Haakma Wagenaar aangaande de restauraties van de Domkerk en -toren, de Buur- en de St. Jacobstoren.

Voor de beschrijving van de verdedigingswerken kon de schrijver voordeel trekken uit aanwijzingen van kolonel W.H. Schukking, voor die van de St. Janskerk en de Dom genoot hij de toelichtingen van de heer W. Chr. de Haan, onder wiens toezicht de herstellingen van deze kerken uitgevoerd zijn.

Bij het nagaan der bouwgeschiedenis van het vm. Paleis van Koning Lodewijk Napoleon, nu Universiteitsbibliotheek, kwamen de mededelingen van de heer G.A. Evers, voorheen conservator van deze instelling, zeer te stade.

De directie van het Centraalmuseum, in de persoon van achtereenvolgens wijlen Mr. W.C. Schuylenburg, Jvr. Dr. C.H. de Jonge en Mej. Dr. M.E. Houtzager, komen woorden van dank toe voor de bereidwilligheid waarmede zij verlof gaven tot het fotograferen van verschillende voorwerpen uit het museum; Jvr. Dr. de Jonge verleende bovendien medewerking bij de inventarisatie van het oude kerkzilver in het bezit der Oud-Katholieke Kerk.

Deze laatste beschrijving had, in de jaren 1927 en 1928, niet zo omvattend kunnen zijn ingezet, indien Mgr. E. Lagerwey, toenmaals pastoor der O.K. St. Gertrudiskerk,

VIII

en Mgr. F. Kenninck, toenmaals bisschop van Utrecht der Oud-Bisschoppelijke Clerezij, niet ruimschoots gelegenheid daartoe hadden geboden. Met dezelfde intentie mogen ook worden genoemd de andere kerkelijke besturen (voorop dat van de Domkerk met de hoofdkoster, de heer Kormelink, voorts de heer A.M. van Akerlaken, koster der St. Pieterskerk) en waardigheidsbekleders, ZEw. heren pastoors en predikanten op wier belangstelling de schrijver zo vaak kon rekenen.

Omtrent de figuurlijke en illustratieve voorstellingen dient het volgende te worden vermeld.

De tekeningen naar opmetingen, nagenoeg alle bewaard in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zijn in het algemeen uitgevoerd op een schaal 1:100, de details 1:5 resp. 1:10. De stadsplattegrond met de aanduiding der voornaamste monumenten 1:2500. Het 'Paleis Lofen' 1:50, details 1:5. De situatietekening van het Domplein 1:400, die van de Oudegracht bij Huis Oudaen 1:400. De plattegrond van de Statenkamer c.a. naar opm. van A.J.M. Mulder en die van het Duitse Huis 1:200. De verkleining t.b.v. de reproductie is doorgaans viermaal dus 1:400, voor 'Lofen' echter 1:300 (details 1:20), voor de situatietekening van het Domplein 1:1400, voor die van de Oudegracht 1:800.

De tekeningen zijn voor verreweg het grootste deel uitgevoerd door de heer H. van der Wal, bouwkundig ambtenaar A bij de Rijksdienst van de Monumentenzorg, hetzij zelfstandig, hetzij naar, of bijgewerkt naar, gegevens van voornoemde heer W. Stooker, verder van de Rijksgebouwendienst, van Gemeentewerken, in de Topografische atlas van het Gemeentearchief, een enkele ook naar opmetingen van wijlen de heer W.H. Hemsing, eertijds bouwkundig ambtenaar bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, en naar die van wijlen de Rijksarchitect A.J.M. Mulder, eertijds verbonden aan het Departement van Binnenlandse Zaken.

Overzicht van de herkomst en de bewerkers der voornaamste gebezigde opmetingen en tekeningen:

BASTION MANENBURG: plattegronden en details door wijlen voornoemde heer W.A. Hemsing, bijgewerkt door de heer H. van der Wal;

BASTION ZONNENBURG: naar opmetingen door wijlen Ir. J.H. Plantenga, aangevuld en bijgewerkt als voren;

BASTION STERRENBURG: naar tekeningen in het Gemeentearchief,

KASTEEL VREDENBURG: naar tekeningen in het Rijksarchief;

'PALEIS LOFEN': naar opmetingen van voornoemde heer W. Stooker;

PAUSHUIZE: naar tekeningen van de Rijksgebouwendienst;

IX

STATENKAMER: als voren en naar een opmeting van voornoemde Rijksarchitect A.J.M. Mulder.

STADHUIS en de KELDERS eronder: naar opmetingen van de dienst der Gemeentewerken getekend en bijgewerkt;

DOMKERK en KRUISGANG: plattegrond en details door wijlen de heer G. de Hoog Hz., architect, later ook onderdirecteur bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Doorsneden door wijlen W.A. Hemsing;

DOMTOREN: plattegrond, doorsneden, details door eerstgenoemde;

ST. PIETERSKERK en ST. JANSKERK: plattegrond door Rijksarchitect A.J.M. Mulder, aangevuld en verbeterd door W.A. Hemsing. Opgraving in het St. Janskoor door de Rijksdienst v. Oudheidkundig Bodemonderzoek;

ST. NICOLAASKERK: naar tekening van (prof.) W. van der Pluym, bijgewerkt door W.A. Hemsing, de westelijke torenpartij naar restauratie-tekeningen van architecten Ir. D. Jansen en C. Bos en de heer W. Stoker;

BUURKERK en -TOREN: naar tekening van (prof.) W. van der Pluym, bijgewerkt als voren;

ST. GEERTEKERK en ST. JACOBSKERK: als voren.

vm. ST. PAULUSABDIJ (Gerechtshof): naar tekeningen van de Rijksgebouwendienst en (opgraving) door W. Stoker;

ST. CATHARINAKERK: naar tekeningen van W.A. Hemsing en wijlen Ir. J.H. Plantenga;

vm. ST. CATHARINAKLOOSTER: naar tekeningen van Gemeentewerken

EV. LUTHERSE KERK: naar tekeningen van de heer C.A. Baart de la Faille, bouwkundig ambtenaar A bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg;

vm. ST. AGNIETENKLOOSTER (Centraalmuseum): naar tekeningen van wijlen architecten F.J. Nieuwenhuis te Utrecht en W.C.L.A. Scheepens, eertijds architect aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg;

vm. ST. NICOLAASKLOOSTER (Oudemannenhuis): plattegrond naar tekening van Gemeentewerken;

vm. REGULIERENKLOOSTER en BURGERWEESHUIS (Spoorweghuis): plattegrond naar tekening van architect A. Hamaker;

BARTHOLOMEUSGASTHUIS: plattegrond naar tekening van W.A. Hemsing; 's Gravenhage, 1956.

vm. GASTHUIS LEEUWENBURG: als voren;

vm. DUITSE HUIS (Mil. Hospitaal): plattegrond naar tekening van het Bureau der Genie;

FUNDATIE VAN RENSWOUDE: plattegrond naar tekening van Gemeentewerken.

Voor de situatietekening van het Domplein is, met name voor de ligging en omlijning van de St. Salvatorkerk en de H. Kruiskapel, gebruik gemaakt van de gegevens der opgravingen (1929-1935) o.l.v. de professoren C.W. Vollgraff, A.E. van Giffen en G. van Hoorn.

Overzicht van de herkomst en vervaardigers der foto's:

Het overgrote deel bestaat uit opnamen door de heer G.T. Delemarre, technisch hoofddassistent bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Van de overige worden hier vermeld: m.e. bestrating bij Wijde Doelen door de heer W. Stooker; Manenburg (binnenplein) door Ir. J.H. Plantenga; 'Lofen' (noordelijke boog in de kelder), Paushuize (voorgevel, St. Salvatorbeeld en inwendig van vm. Statenzaal), vm. Paleis van Lodewijk Napoleon (bassecour) door de heer J.P.A. Antonietti, eertijds fotograaf aan het Rijksbureau; Gerechtshof (oude voorgevel) door de heer N. Jesse te Ameide; Stadhuis (voorgevels), stadsbeeld van Wyckskade door Mr. A. Menalda; details van verschillende gebouwen door wijlen de heer W.A. Hemsing.

De reproductie van het panorama van Utrecht, tekening door A. van den Wijngaerde is gemaakt naar een foto van de Bodleian Library te Oxford, die van een gezicht op de Oudegracht door Jacob van Ruysdael naar een foto van het Museum Boymans te Rotterdam en die van een schilderij voorstellend het kasteel Vredenburg en omgeving naar een foto van het Rijksmuseum te Amsterdam.

's Gravenhage, 1956.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving,

Mr. J.W. FREDERIKS, *voorzitter.*

P.J. VAN DE VELDE, *secretaris.*

Lijst van de meest-aangehaalde werken met opgaaf van de gebezigde verkorte titels

ANN. EGM.	ANNALES EGMUNDANI, uitgeg. door B.L.J. DE GEER VAN JUTFAAS in Werken v.h. Hist. Gen. te Utrecht. N.S. I (1864).
ANN. ST. MARIE	ANNALES SANCTAE MARIAE, uitgeg. door S. MULLER FZ. in Bijdr. en Mededel. v.h. Hist. Gen. te Utrecht XI (1888), blz. 465 vv.
ARCH. AARTSB. UTR.	Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht (Utrecht, 1875 vv.).
BEKA CHRONICA	JOANNES DE BEKA, canonicus Ultrajectinus, et WILHELMUS HEDA, praepositus Arnhemensis, de Episcopis Ultrajectinis recogniti et notis historicis illustrati ab ARN. BUCHELIO BATAVO I.C..... libri (Ultraiecti, 1643).
BUCHEL TRAJ. BAT. DESCR.	ARN. VAN BUCHEL (BUCHELIUS). Trajecti Batavorum Descriptio, uitgeg. in Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen. te Utrecht XXVII (1906), blz. 131 vv.
BULL. OUDHK. B.	Bulletin uitgeg. door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond (Amsterdam enz., 1899 vv.). Zes seriën, waarvan de vierde (1932-1946) getiteld Oudheidkundig Jaarboek.
G.G. CALKOEN HS.	Schriftelijke aantekeningen (1896-1926) door G.G. CALKOEN ten gemeente-archiefe van Utrecht, in verscheidene delen (over de burcht e.a. verdedigingswerken, de Dom e.a. kerken enz.).

CATAL. CENTRAALMUS.	Catalogus van het Historisch museum der stad (Utrecht, 1928).
CATAL. SCHILD.	Catalogus der schilderijen in het Centraalmuseum (Utrecht, 1952).
CATAL. TOP. ATLAS	Catalogus van den topographischen atlas der stad Utrecht, uitgeg. door S. Muller Fz. (Utrecht, 1878); SUPPLEMENT (1907).
DODT'S ARCH.	Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht, uitgeg. door J.J. DODT (Utrecht, 1838-1848).
DE GEER TRECHT	J.J. DE GEER VAN OUDEGEIN. Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht (Utrecht, 1875).
GEN. HERALD. GEDW.	Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht, uitgeg. door P.C. BLOYS VAN TRESLONG PRINS (Utrecht, 1919).
HEDA HIST. EP.	Historia Episcoporum Ultraiectensium, auctore WILHELMO DE HEDA praeposito Arnhemensi, levita et canonico Ultrajectino, notis illustrata ab ARNOLDO BUCHELIO Batavo ICto (Ultraiecti, 1642).

XII

JB. OUD-UTR.	Jaarboekje van 'Oud Utrecht', vereeniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van Utrecht en omstreken (Utrecht, 1924 vv).
MBL. OUD-UTR.	Maandblad van 'Oud Utrecht', enz. als voren (Utrecht, 1926 vv.).
MATTHAEUS FUND.	A. MATTHAEUS. <i>Foundationes et fata ecclesiarum praesertim quae Ultrajecti et in ejusdem suburbiis et passim alibi in dioecesi. Libri duo</i> (Lugdunum Batavorum, 1704).
V.D. MONDE PLEINEN, STRATEN	N. VAN DER MONDE. <i>Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht</i> (Utrecht, 1844-1846), drie dln.
V.D. MONDE'S TS.	Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden, merkwaardige bijzonderheden en statistiek van Utrecht, uitgegeven door N. VAN DER MONDE (Utrecht, 1835-1843), voortgezet in een reeks: <i>Utrecht voorheen en thans</i> (1844-1846) en vervolgens door P.J. VERMEULEN (1847-1852).
S. MULLER FZ. DOM	S. MULLER FZ. <i>De Dom van Utrecht. Dertig platen met tekst</i> (Utrecht, 1906).
S. MULLER FZ. OUDE HUIZEN	S. MULLER FZ. <i>Oude huizen te Utrecht met afbeeldingen</i> door G. DE HOOG HZ. (Utrecht, 1911).
OKBU	<i>Oorkondenboek van het Sticht tot 1301. Drie delen verschenen: I (695-1197 uitgeg. door S. MULLER FZ en A.C. BOUMAN (Utrecht, 1920); II (1198-1249) uitgeg. door K. HEERINGA (1940); III</i>

(1249-1267) uitgeg. door F. KETNER
(1949).

OUDHK. JB.

Zie bij Bull. Oudhk. B.

TEGENW. STAAT V.U.

Tegenwoordige Staat der Vereenigde
Nederlanden. Deel XI: Prov. Utrecht,
hfdst IX: Beschrijving der stad Utrecht
(Amsterdam, 1758).

UTR. KERKEN

Teekeningen en schilderijen van P.
SAENREDAM met tekst van C. HOFSTEDE
DE GROOT (Utrecht, 1919).

Plattegrond der Stad (1952) met aanduiding der monumenten

Renvooi bij plattegrond der stad

1. Sterrenburg
2. Manenburg
3. Zonnenburg
4. Lepenburg
5. Lucasbolwerk
6. Vm. Wolvenburg
7. Vm. Begijnenbolwerk
8. St. Jacobskerk
9. St. Augustinuskerk
10. Vm. Paleis van Lod. Napoleon
11. Vm. Wittevrouwenkazerne en -barrière
12. Vm. Commiezenhuis (Politiepost)
13. Grote Vleeshuis
14. Huis Oudaen
15. Ganzenmarkt, Wed en vm. Kraan
16. Stadhuis
17. Statenkamer en Ridderschapshuis
18. St. Willibrorduskerk
19. St. Janskerk
20. Vm. Hoofdwacht
21. n 21a. St. Janskerkhof 12 en 13
22. St. Pieterskerk
23. Prov. Gouvernement
24. Paushuize
25. Remonstr. kerk
26. Dom met kloostergang
27. Domtoren
28. Vm. claustraal huis achter Dom
29. Vm. Grootkapittel (Aula der Universiteit)
30. Poort van Bisschopshof
31. Vm. Paleis Lofen
32. Vismarkt
33. Choorstraat (kelders)
34. Buurkerk en -toren
35. Huis Soudenbalch
36. O.K. St. Mariakerk
37. Vm. Huis Clarenburch
38. Kloostergang van St. Marie
39. O.K. St. Geertekerk (Museum)
40. O.K. Weeshuis en Aalmoez. kamer
41. Gebouw van K. en W.
42. St. Eloyen Gasthuis
43. Vm. Duitse Huis
44. Lutherse kerk
45. Vm. St. Paulusabdij (Gerechtshof)

46. Hofpoort
47. Vm. Burgerweeshuis (Spoorweghuis)
48. Doopsgezinde kerk
49. Kleine Vleeshuis
50. St. Catharinakerk en -klooster
51. Bruntenhof
52. Vm.Gasthuis Leeuwenburch
53. Bartholomeusgasthuis
54. Synagoge
55. St. Geertekerk
56. Krankzinnigengesticht
57. Vm. St. Nicolaasklooster (Oudemannenhuis)
58. Gronsveldkameren
59. St. Nicolaaskerk
60. Agnietenkapel
61. Fundatie van Renswoude
62. Beyerskameren
63. Fundatie van Pallaes

Naam, wapen, zegel, keur, munt

Naam

1. Trajectum, Trecht, Utrecht, enz.⁺

LITTERATUUR. S. MULLER HZ. in Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in⁺ het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen II ('s-Gravenhage, 1915), blz. 358; A.W. BYVANCK. Excerpta Romana I (Rijksgesch. Publ. dl. 73), blz. 537 en 561; J.W. MULLER. Stichtsche plaatsnamen naar oorsprong en betekenis onderzocht (in Nomina Geogr. Neerl. 1948, blz. 54 vv); A.A. BEEKMAN (t.z.pl. 1928, blz. 32 vv); J.H. JONGKEES. Aanteekeningen over Utrecht's oudste geschiedenis (in Jb. Oud-Utr. 1945-'46, blz. 35 vv); J. VAN GALEN (t.z.pl., 1954, blz. 23 vv); A. BEETS. Utrecht in een Oudhoogduitsch gedicht ['Meregarto'] (in Mbl. Oud-Utr. 1934, blz. 42 vv); E. Een Arabisch schrijver uit de xe eeuw over Utrecht (t.z.pl. 1932, blz. 73); W.J. VAN BALEN. Pioniers I (1940), blz. 132.

⁺Trecht

⁺Litteratuur

Tegenwoordig wordt als verklaring van de naam Utrecht wel algemeen aanvaard, dat⁺ hij een samenstelling is van Uut (niet: Oud, naar b.v. Van Buchel meende) en Trecht, waarin dat voorvoegsel als in Mnl. Uithemert (nu Nederhemert), Uitandel (nu Neerland), Ut-Bremen in betekenis zou beantwoorden niet aan Buiten-, maar aan Neder-, d.i. lager aan de rivier gelegen. Een charter van 1122 is gedateerd uit Inferius Trajectum (OkbU, I, nr 380). Het kernwoord Trecht is volgens J.W. Muller klankwettelijk (niet als vertaling dus) ontstaan uit Lat. Trajectum, gelijk Tricht en (Maas)tricht. Trecht betekent overzetplaats, veer. Trajectum komt als naam van deze plaats aan de Rijn het eerst voor in het Itinerarium Antonini (omstr. 300), vervolgens o.a. in 723 (OkbU, I, nr 35: schenking aan het klooster 'quod est infra muros Traiecto castro situm constructum') en 731 in Beda's Hist. Eccl. V, 11 ('Viltaburg, lingua autem Gallica Trajectum vocatur'). De Dietse naam Trecht vinden we, in verschillende spelling (Trecht, Thret enz.), in een drietal oorkonden der IXe eeuw (OkbU, I, nrs 113, 120, 134), Utrech(t) in 870 (verdrag van Meersen). Ultrajectum (sinds XII) schijnt een hervertaling in het Latijn te zijn, ofschoon Sigebert van Gembloux (omstr. 1100) in zijn 'Chronographia' op het jaar 697 de eerste lettergreep in verband wil brengen met de volksnaam der Wilten (zie 2).

⁺Afleiding

Enkele vroeg-middeleeuwse spellingen resp. verbasteringen van de naam Utrecht mogen hier nog vermeld worden. Koning Alfred (871-890) voegt in zijn vertaling van Beda's Hist. Eccl. (z. voren) achter 'Trajectum' de woorden¹: we cweDad (D)aet AETTREOCUM (var. Aetroiticum)¹. Wellicht hebben we hier met dubbelschrijving van een copïist te doen.

Arabisch-Perzische reisbeschrijvingen (X-XIII) vermelden bijzonderheden over het land der Franken en een grote stad daarin, waarvan de naam wordt weergegeven als 'ITRHT (Z.G. JACOB. Ein arabischer Berichterstatter aus dem X. Jh... über deutsche Städte, in Stud. in arab. Geographen H. 1-2, Berlijn 1891).

Op een landkaart van de Moor Edrisi uit Ceuta, uitgegeven bij zijn beschrijving (1153) van een wereldreis, staat aan de mond van de Rijn een stad ASTRIK

¹ D hier gedrukt voor de letter, die de Eng. th vertegenwoordigt.

aangetekend, welke spelling vermoedelijk teruggaat op die in enkele Hss. van de Notitia Galliarum VIII, n.l. Uztricht en Ustreid.

⁺ 2. Wiltenburg (z. ook Kort overzicht der Stadsgeschiedenis, blz. 8).

⁺Wiltenburg

Bij Beda en zijn vertaler Alfred de Grote komt de naam VILTABURG voor, die met Trajectum, door laatstgenoemde bovendien met Aettreocum (z. voren), vereenzelvigd wordt. Melis Stoke en ook Beda geven nog deze naam aan de burg Trecht en deze traditie is tot in de XVIIIe eeuw blijven leven. Van Buchel zocht Vultiburgus, ‘geheten naar een inheemse (?) stamnaam’, in Vechten. Hiermede stemmen enkele middeleeuwse Utrechtse oorkonden overeen (OkbU, I, nr 437 van 1162 en nr 466 van 1169), terwijl de Tegenw. Staat van Utrecht (1757), blz. 313, een hofstad Wiltenburg vermeldt ‘thans een hooge bouwakker, bij welke eertijds een groot aantal Romeinsche gedenkpenningen gevonden zijn’. De naam was tot voor kort ter plaatse nog niet uitgestorven. De Wilten of Velten of Wilzi (aldus bij Adam van Bremen, Mon. Germ. hist. Scr. VII, 123, 44) waren een Slavische, in Mecklenburg en Pommeren woonachtige stam, bekend geworden om hun strijd tegen Karel de Grote. Dat zij of een gedeelte hunner zich (eind-II en tot de verwoesting van hun nederzetting in 368 door keizer Valentinianus?) in het Utrechtse gevestigd zouden hebben, is niet aannemelijk. SCHÖNFELD (in Tschr. v. Nedl. Taal en Lett., dl. 54) brengt de naam Wiltenburg dan ook in verband met een Germaanse persoonsnaam Wilto.

⁺ 3. Antonina (Arx, Urbs)

⁺Antonina

⁺ LITTERATUUR. BEKA Chronica, blz. 3 en 6; HEDA Hist. Ep. blz. 4; V.D. MONDE Pleinen, straten, blz. 3, 8, 341; DEZ. in zijn Ts. 1835, 2e st. blz. 33; S. MULLER FZ. in Catal. top. atlas, suppl., blz. 257 vv (over de ‘perkamenten kaart’ van de Burg Trecht, enz.); J.H. HOLWERDA. Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen (1929) blz. 74 vv (dito); A.E. VAN GIFFEN in verslag achter de Jaarverslagen 1944-1948 van de Ver. voor terpenonderzoek, blz. 16 (dito).

⁺Litteratuur

Een middeleeuwse, reeds door Van Buchel bestreden traditie, waarvan Beka en Heda en na hen o.a. het Oude Goutsche Kronykken (1478) getuigen, geeft de naam ANTONIA of ANTONINA aan een burcht, die de oorsprong der stad zou zijn en zijn stichting zou danken aan een door keizer Nero verbannen Senator Antonius of wel aan de nog vroegere triumvir van deze naam. Ook de ‘Domtafelen’, die XIII in deze kerk aanwezig waren, vermeldde de ‘urbs Antonina’. Speelde wellicht een herinnering na aan de Legio Prima Antoniana, die IIIa in het castellum gelegd was? (zie blz. 42).

Enkele in XVII opduikende voorstellingen (de oudste vermoedelijk die op de perkamenten kaart bewaard in het Gemeentearchief, Catal. top. atlas, nr 1) van wat de lokale situatie omstr. 690 zou zijn geweest, vertonen op de zuidelijke helft van een tussen twee Rijnarmen gelegen eiland een ronde stenen burcht binnen een vierkante gekanteelde ommuring met ronde hoektorens (afb. 8). Dit zou dan het ‘Antonijnse’ castellum verbeelden, dat in de naamgeving een tijdlang de plaats Trecht vertegenwoordigde. De latere literatuur verwierp deze overlevering, zo b.v. Blondeel (Beschrijving der stad U., 1757, blz. 13) en de Tegenw. Staat v.U., blz. 311: ‘geen

schijn van waarheid', die vermoedt, dat een herinnering aan het Itinerarium Antonini in de verbeelding van enkele schrijvers heeft rondgespookt.

J.H. Holwerda heeft betoogd, dat wij te doen hebben met de afbeelding van de curtis van een Frankisch castellum. Zijn argument voor de authenticiteit van de perkamenten kaart, n.l. dat een XVI-XVIIe eeuwse schrijver niet kan hebben afgeweten

Afb. 1. Grootzegel (XIV)
Catal. Centraalmus. nr. 1592

Afb. 2. Grootzegel (1529)
Catal. Centraalmus, nr. 1596

Afb. 3. Contrazegel (XIV)
Catal. Centraalmus. nr. 1592

Afb. 4. Secreetzegel n. stempel van 1529
Catal. Centraalmus. nr. 1595

van zulk een Frankische aanleg met een curtis en een curticula, is door A.E. van Giffen bestreden, echter niet geheel ontzenuwd.

4. Albiobola⁺

Over de ‘Colonia ALBIOBOLA Batavorum’ z. bij de bespreking van het Romeinse castellum op blz. 42 (de in 1929 ontgraven stenen platen met ingegrifte wij-opschriften).

⁺ Albiobola

Wapen en zegel

Afb. 5. Stadsbanier n. aq. (1648) v.J. van Attevelt
Catal. Centraalmus. nr. 1580

⁺ LITTERATUUR. J. VAN DOELEN. Memorie betr. het wapen der stad Utrecht (in v.d. Monde's Ts. 1840, blz. 23 vv); J. SCHELTEMA. Over het wapen van de stad Utrecht (t.z.pl. 1835, blz. 23); S. MULLER FZ. Beschrijving der Utrechtsche stadszegels (Utrecht, 1916), blz. 5 vv; DEZ. De afbeeldingen van de Utrechtse stadsbanier en van de kovels der burgemeesters (in Jb. Oud-Utr. 1924, blz. 40 vv); G.A. EVERS. Het stadswapen (in Utr. overleveringen uit de M.E. Utrecht, 1941, blz. 17 vv).

⁺Litteratuur

⁺ AFBEELDINGEN van de stadsbanier op een aquarel (1648) door J. VAN ATTEVELT en een schilderij (1658) door W. VAN SWANENBURCH, afk. uit de Schoutenkamer van het oude Stadhuis = Catal. Centraalmus. nrs 1580 en 1581; Catal. Schild. nrs 368B en 279.

⁺Afbeeldingen

⁺ Het oudst bekende grootzegel der stad ('Sigillum burgensium'), bevestigd aan een geschreven stuk van 1196, vertoont een burcht, omgeven door een muur (op een type van enkele jaren later voorzien van marktkruisen). Na 1277 vindt men de voorstelling van St. Maarten als bisschop gezeten in een poort, geflankeerd door twee torens met, te w.z. van de Gotieke nis of opening, een venster, het geheel omgeven door een gekanteelde muur (afb. 1). Na de afstand der temporaliteit kon deze aan de bisschoppelijke heerschappij herinnerende voorstelling niet meer dienen en kwam een nieuw zegel in gebruik, naar een in 1529 door de goudsmid Peter Hubertsz. vervaardigde stempel, waarop wederom de stadspoort met twee (kleinere) torens en de gekanteelde muur voorkomen, maar vergezeld van de emblemen van Bourgondië en met een schuin doorsneden middenschild, te w.z. waarvan de schilden van Holland, Henegouwen en de heerlijkheid Utrecht (afb. 2, dit type van 1531-1656 aangetroffen). Het middenschild, dat (ge kroond) sinds 1658 geregeld compareert als het stedelijke wapen, wordt in een memorie van 17 april 1815, gericht tot de Hoge

⁺Beschrijving

Raad van Adel, omschreven als ‘van boven zilver, van onder rood, uit den rechterhoek schuin doorsneden’. Wellicht weerspiegelt dit blazoen de rode en de witte vaan, die in de M.E. door de schutters van resp. het Boveneinde en het Benedeneinde der stad gevoerd werden. De overlevering ziet hierin echter een zinnebeeldige herinnering aan de weldaad van St. Maarten, n.l. de afgesneden rode mantelslip en het witte onderkleed van de heilige.

Het contra- en het sekreetzegel der stad droegen inderdaad de voorstelling van St. Maarten-te-paard, die, zich omwendend naar de achter het paard staande bedelaar, een stuk van zijn mantel afsnijdt (afb. 3 en 4).

Uit de aquarel van Joost van Attevelt, in 1648 vervaardigd naar een m.e. glasvenster in het Duitse Huis (afb. 5) blijkt, dat vóór 1528 het wapen ‘niet, zoals later (zeer ongewoon), twee ledige velden zonder wapenstukken’ (S. Muller Fz.) vertoonde, maar in het zilveren bovenveld een St. Maarten met de bedelaar.

Keur

LITTERATUUR, OVERVOORDE-JOOSTING. De Utrechtsche gilden tot 1528, II, blz. 410; E. VOET.⁺ Nederlandsche goud- en zilverwerken ('s-Gravenhage, 1951); M. ROSENBERG, Der Goldschmiede Merkzeichen IV (Berlijn, 1928); E. HOUTZAGER. Inleiding van de Catal. der zilvertentoonstelling (1952) in het Centraalmus.; C.H. DE JONGE in Historia 1944, blz. 97.

⁺Litteratuur

Een reeds uit 1382 dagtekenende ‘oerordinantie van den goutsmeden’ schreef voor, dat elk hunner zijn werk van een teken moest voorzien en dat de waardijn er het stadsmerk op moest slaan. Op de bewaard gebleven stukken treffen we het schuin doorsneden wapenschild van Utrecht aan, van eind-XVI tot midden-XVII in een cirkel geplaatst; na omstr. 1650 wordt het schild gekroond. Dan wordt het ook gewoonte, vooral echter sinds 1712, voór de grote keur het stadsmerk tweemaal te slaan. Voor de meestertekens leveren belangrijke gegevens vier in het Centraalmuseum (Catal. 1928, nrs 3407-3410) bewaarde koperen platen, die naast de namen der smeden over de jaren resp. 1548-1616, 1616-1639, 1639-1670, 1704-1740 hun tekens dragen. (Een vijfde plaat, betr. de messenmakers, bevat o.a. de naam van Adam van Vianen).

Munt

LITTERATUUR. D. GROEBE. Over het vermeende muntregt van Utrecht (in v.d. Monde's Ts.⁺ 1838, blz. 273, 309, 352 vv); Raads dagelijks boek, fol. 117, 120 vv (1523, 1527); MATTHAEUS Fund. (1704), blz. 48 vv; J. VAN DE WATER. Groot Placaatboek 's Lands van Utrecht III (Utrecht, 1729), blz. 704, 707, 717; VAN DER CHIJS. De munten der bisschoppen... en der stad Utrecht (Haarlem, 1859), blz. 304, 312, Pl. XXV; G. VAN LOON. Nedl. historiepenningen I, blz. 263; CATAL. CENTRAALMUS. (1928), blz. 411. GESCHIEDENIS. De bewijzen ontbreken, dat, naar de beweringen van MATTHAEUS, BURMAN,⁺ BOOTH e.a., de stad Utrecht muntrecht zou hebben bezeten, zoals dit door de keizers Otto I en II (in 936, resp. 953 en 975, z. OkbU, I, nrs. 101, 120 en 136) aan de bisschop verleend, resp. bevestigd werd. Wel is er naast de bisschoppelijke een stedelijke muntslag uitgeoefend. Hierbij hebben wij niet het oog op een aantal zeer vroege, n.l. Merovingische en Karolingische gouden munten met het omschrift ‘Triecto fit’ en, op de keerzijde, de namen van muntmeesters Madelinus, Adalbertus e.a., want het schijnt wel zeker, dat met de daarop genoemde plaatsnaam Maastricht is bedoeld. Doch wij weten, dat in de late Middeleeuwen van stadswege munten van kleine waarde, ‘scheydelpenningen’, geslagen werden. Een raadsbesluit van 1389 heeft hierop betrekking, evenzo een van 1477, waarbij de Raad ‘naer ouder gewoonte ende rechten’ zulk pasgeld (duiten, oortjes, enz.) in zilverbiljoen en koper (afb. 6) liet aanmunten (Catal. Centraalmus. 1928, nrs. 2512-2538). Volgens een door MATTHAEUS aangehaald besluit van 1483 moest de muntmeester Lodewijks van stadswege een penning van een

⁺Litteratuur

⁺Geschiedenis

stuiver en een van een halve stuiver slaan ‘daer op staen sal Sinte Martinus.... Den stuver sal heten enen miter ende den halven stuver een witgen’.

In 1523 droeg de Raad de goudsmiden Aryaen Petersz. en Aernt Wemmers op ‘als muntmeesters van de duitgens’ koperen munten te ‘doppen, pletten ende ronden, elk wegende drie fierlinck’. (In hetzelfde jaar werd ook kerkmeesters van de Buurkerk vergund voor enige tijd duiten te munten). Joest van Eyck kreeg in 1527 uitbesteed de aanmunting naar ingeleverd ontwerp van ‘deutgens, witgens ende mutergens’, waarvoor de platen in Nijmegen werden vervaardigd

Onder het Oostenrijks bewind schikte de stad, al of niet vrijwillig, zich naar de nieuwe machtsverhouding en kregen deze munten het koninklijke naamcijfer, met het stadswapen slechts als muntteken (z. Catal.

Centraalmus., nrs. 2251-2254).

Na het Satisfactieverdrag van 1578 hervatte de stad echter haar oude gebruik en ging stuivers en halve stuivers, ‘houdende drij penninghen fijn silvers van alloy’ en ‘oortkens’, duiten

Afb. 6. Duit (1478), vergroot
Catal. Centraalmus. nr. 2512

Afb. 7. Leeuwendaalder (1578)
Catal. Centraalmus. nr. 2539

en ‘negenmannekens’ van koper aanmunten (Catal. Centraalmus. nrs. 2540 vv; maar z. ook J. VAN DE WATER t.a.pl. blz. 717).

Een poging om grote zilveren stukken in omloop te brengen mislukte door het verzet der Staten, die dit als een inbreuk op de soevereiniteitsrechten beschouwden. Vóór het breken van de stempel zijn er (om het stedelijke recht te handhaven?) toch van deze ‘leeuwendaalders’ (afb. 7) geslagen (Catal. Centraalmus. nr. 2539, met op de voorzijde het gekroonde stadswapen, gehouden door twee leeuwen, in de afsnede het jaartal 1578; randschrift: *Mone, nova. civita. Traiect*).

Sindsdien komt het stadswapen nog slechts gekwartileerd met het provinciale voor en als muntteken ter aanduiding van de plaats van herkomst.

Kort overzicht der stadsgeschiedenis

De Romeinse tijd

LITTERATUUR. DE GEER Trecht, blz. 1 vv; J.H. HOLWERDA. Nederlands vroegste geschiedenis⁺ (Amsterdam, 1918), hfdst. XIV en XV; DEZ. Dorestad en onze vroegste M.E. (Leiden, 1929), hfdst. VI en VII; A.W. BYVANCK. Excerpta Romana I (Rijksgesch. Publ. dl. 73), blz. 534 vv; DEZ. Nederland in den Romeinschen tijd (Leiden, 1943), blz. 410 vv, 576; J. DE GROOT. Zur Siedlungsgeschichte der Stadt Utrecht (in Festschr. Aug. Oxé, 1938); G. VAN HOORN. Romeinse oudheden uit Trajectum (in Jb. Oud-Utr. 1926, blz. 26 vv; 1928, blz. 21 vv); C.W. VOLLGRAFF, G. VAN HOORN, A.E. VAN GIFFEN, G.C. LABOUCHERE, H. BRUNSTING, z. bij beschrijving van het Romeinsche castellum (blz. 41): de opgravingen op het Domplein.

⁺Litteratuur

In de laatste dertig jaar verrichte opgravingen hebben ons aangaande de oudste bewoning⁺ van de plaats die tot de stad Utrecht zou uitgroeien en van haar onmiddellijke omgeving geleerd, dat ingevolge een aanmerkelijke stijging van de waterstanden omstreeks het midden der 1e eeuw n.C. het door haar beslagen terrein kunstmatig is opgehoogd. Dit zou een grond kunnen zijn om met J. de Groot (t.a.pl. blz. 210) hier een voor-Romeinse nederzetting mogelijk te achten. Voor een zo vroege vestiging van inheemse stammen, als b.v. in Nijmegen, Maastricht, Trier, Metz, Straatsburg, moet hebben plaatsgehad, ontbreken echter bewijskrachtige vondsten.

⁺Geschiedenis

Uit Romeinse berichten weten wij, dat Drusus bij zijn veldtochten sinds 12 v.C. tegen Germaanse stammen een aantal tijdelijke versterkingen langs de Rijn oprichtte en dat hij over een toenmalige noordelijke arm van deze, de door hem genormaliseerde Vecht ('Drususgracht'), en over het meer Flevo naar de landen der Friezen en Saksen voer. Ondanks het optreden (47 n.C.) van Corbulo tegen de wederom opstandige Friezen en tegen de Cauchen ('Chauci') achtte keizer Claudius het nodig de troepen achter de linkeroever terug te trekken en hier een reeks van houten castella te bouwen, w.o. die van Vechten ('Fectio', een vlootstation), de Meern, Valkenburg en ook Utrecht (*eerste en tweede houten castellum*, z. blz. 41, Het Romeinse castellum).⁺

Na de onderwerping van de grote opstand (69) der Bataven en Kaninefaten onder Julius Claudius Civilis trad een periode van rust in. Het verwoeste fort werd herbouwd (*derde houten castellum*) en later *nog eens* opgehoogd. Tegen het eind der IIe eeuw werd de veiligheid der grenzen wederom zozeer bedreigd, dat keizer Septimius Severus een aantal vestingen liet herbouwen in s t e e n, w.o. die van Vechten, Utrecht, De Meern, Roomburg, Valkenburg. Dit *vijfde castellum* (situatie, z. fig. 1) was een weinig⁺ ruimer dan zijn voorgangers.

⁺Castella

Op den duur waren de Romeinen niettemin genoodzaakt de Limes in de Rijndelta te verkorten en het gebied tussen Rijn en Waal te ontruimen.

⁺Stenen castellum

Is de oudste historie van Utrecht bijna uitsluitend te bouwen op bodemvondsten en ontgravingen, in het gezichtsveld der geschreven geschiedenis treedt het omstr. 290, als het Romeinse reisboek, het Itinerarium Antonini, de naam Trajectum aantekent bij de weg, die van Nijmegen over Wijk bij Duurstede en Vechten ('Fectio') loopt, van welke laatste plaats het een afstand van 2 Gallische mijlen scheidt; de weg loopt vervolgens (17 G.mijlen) over Albaniana (Alfen) naar het w. Opmerking

verdient, dat de kaart (midden-IV), bekend als Tabula Peutingeriana, aan de weg ten z. van

de Rijn wel Albanianis aantekent, maar dan hogerop (2 G.mijlen) laat volgen Nigropullo (bij Zwammerdam te lokaliseren), Lauri (5 G.mijlen), Fletione (12), welke laatste naam als Fectio schijnt te moeten worden gelezen. Trajectum wordt er dus niet op vermeld.

⁺ Omstreeks deze tijd hadden talrijke Germaanse stammen zich tot volksverbanden verenigd. Hieronder de Franken en de Saksen, die met de Friezen langs de kusten ^{+De Germanen} plundertochten diep in Gallië ondernamen. De Romeinen waren op den duur gedwongen hun defensielijn naar het z. terug te trekken tot op de heerweg Boulogne-Bavay-Tongeren-Maastricht-Keulen. Toch is in de IVe eeuw hun militair gezag in de nederzetting langs de Nederrijn niet geheel teloorgegaan, te minder daar onder Constantijn de Grote, Julianus en Valentinianus I het imperium weder grote activiteit ontwikkelde, ook om de oude Rijn grens te herstellen. Vondsten van mobilia en sporen van minstens twee gebouwen op de via praetoria van het stenen fort pleiten voor het bestaan van een *zesde bezetting* op een peil, dat 0,60 à 0,75 m hoger lag dan haar voorganger. Een in Vechten gevonden munt van keizer Honorius (395-423) getuigt in dezelfde zin. Vermoedelijk werd in deze verwarde tijd de bezetting gevormd door Frankische troepen, die in dienst van het Rijk als grensbewakers optraden, o.a. tegen de Friezen en de Saksen. Ook tegen Slavische stammen?

De Wiltenburgepisode?

⁺ LITTERATUUR. DE GEER Trecht, blz. 31 vv; J. VAN GALEN. Over Trecht en Utrecht in Jb. Oud-Utr. 1954, blz. 30 vv; M. SCHÖNFELD. in Ts. v. Nedl. ^{+Litteratuur} Taal en Lett. 1935, blz. 1 vv.

⁺ Het is hier de plaats enige aandacht te wijden aan een het eerst door Beda vastgelegde traditie als zou Trajectum een tijd lang door de Slavische stam der Wilten bezet ^{+Traditie} zijn. Bij de behandeling van de stadsnaam (z. voren blz. 1) hebben wij daarover een en ander gezegd. Een der beide 'tafelen' (XIV of XV), die vroeger in de Dom hingen, wist zelfs te vermelden, dat de Romeinse burcht was verwoest door een 'fera slavica gens' en vervolgens hersticht 'turribus excelsis' en dat dit 'castrum Wiltorum' daarop weder door een andere stam, 'plebs Abrodotorum', tot op de grond was vernietigd.

Wanneer zou dit geschied moeten zijn? Volgens sommigen in de IVe eeuw, totdat onder keizer Valentinianus I een eind aan deze Slavische overheersing zou zijn gemaakt. De linguïst Van Ginneken schreef over een 'Thüringsche invasie die omstr. 300 naar de Veluwe is gekomen en zich van daar uit eensdeels over het Gooi en het nog door Beda vermeldde..... Wiltenburg bij Utrecht..... heeft verbreid'. Er zijn echter in Noord-Nederland geen sporen van zulk een inval gevonden. Wat hiervan zij, de grote bedreiging van het westen door achter de Elbe gevestigde Obotrieten, Wenden, Wilten of Leuticii (optredend o.a. in de 'Chanson de Roland') komt pas in de laat-Merovingische en in de Karolingische tijd op. De Divisiiekroniek stelt de verwoesting van Wiltenburg op 641, d.i. de tijd, waarin Franken en Friezen om het bezit van dit gebied streden. Men moet bij deze en dergelijke berichten rekening houden enerzijds met de bij m.e. geschiedschrijvers bestaande verwarring van

volksnamen¹, verklaarbaar door de grote verschuivingen en vermengingen ingevolge de

1 Vgl. MELIS STOKES: 'Die Nederzassen heten nu Friezen'.

volksverhuizing, anderzijds met de diepe indruk, die de langdurige strijd van Karel de Grote tegen de Slaven had nagelaten. Indien men aan de traditie van een Slavische bezetting van Trecht wil vasthouden, zou men deze met de minste ongerijmdheid kunnen stellen in de ve of vie eeuw.

De Frankische tijd

LITTERATUUR. H.M.A.J. VAN ASCH VAN WIJCK. Geschiedkundige beschouwing van het oude⁺ handelsverkeer der stad Utrecht (1838); DE GEER Trecht, blz. 35 vv; J.H. HOLWERDA. Dorestad en onze vroegste M.E., hfdst. VII en VIII; J.W.C. VAN CAMPEN. Willibrord en Utrecht (in Jb. Oud-Utr. 1939, blz. 23 vv); H. HALBERTSMA. Niftarlake, Fries grensgebied? (in It Beaken 1949, blz. 126 vv); O. OPPERMANN. Zur geschichte von Stadt und Stift Utrecht (in Westdts. Zs. f. Geschichte 1908, 185 vv, en 1909, 5 vv); N.B. TENHAEFF. Diplom. studiën over Utrechtsche oorkonden X-XII (Utrecht, 1913); DEZ. Dom en Oudmunster (in Nijhoff's Bijdr. v. Gesch. 1915, blz. 333 vv); I.H. GOSSES, Merovingisch en Karolingisch Utrecht (t.z.pl. 1910, blz. 209 vv); S. MULLER FZ. De St. Salvatorkerk te Utrecht (in Arch. aartsb. Utr. 1898, blz. 21 vv. en 1901, blz. 287 vv); S. MULLER HZ. De Trechtsche kathedraalkwestie (in Nijhoff's Bijdr. v. Gesch. 1941, blz. 1 vv); J.H. JONGKEES. Aantekeningen over Utrecht's oudste geschiedenis (in Jb. Oud-Utr. 1945-'46, blz. 35 vv); J.H. HOFMAN. Sint Salvator en Sint Maarten te Utrecht (in Arch. aartsb. Utr. 1898, blz. 4 vv); G.H. VERBIST, St. Willibrord (Leuven, 1939); R. POST. De St. Maartenskerk kathedraal van Utrecht sedert St. Bonifacius tot de regering van bisschop Adelbold (in Hist. Ts. 1931, blz. 295 vv); Verslagen en berichten over de opgravingen op het Domplein, z. blz. 41 bij Het Romeinse castellum.

⁺Litteratuur

Onophoudelijk heeft Trajectum in de ve tot viiie eeuw van bezetter en bezitter gewisseld.⁺ De strijd erom ging vooral tussen de Franken, eerst 'beschermelingen', dan opvolgers van de Romeinse machthebbers, en de Friezen. Langs de Kromme⁺ Rijn, een deel van de Oude Rijn en de Vecht ontstond een grensgebied, dat deel uitmaakte van wat Beda 'Fresia citerior' zou noemen en zich zou vormen tot de gouw Niftarlake. Behoorde Trecht en het naburige Vechten in de viiie en ixie eeuw blijkens oorkonden (OkbU, 1, nrs 35, 62, 135) tot genoemde gouw, dan mogen we hierin bevestigd zien, dat in de voorafgaande tijd deze streek, althans herhaaldelijk, in de Friese machtssfeer heeft gelegen. Zeker was dit viia het geval.

⁺Geschiedenis

⁺De Friezen

In een paar oorkonden (omstr. 753) van de Frankische koning Pippijn (OkbU, 1,⁺ nrs 40, 42 en 43) wordt bij de confirmatie van de immuniteit en de bezittingen ener 'ecclesia Sancti Martini quae est constructa in vico qui dicitur Trajecto super Fluvium Rheni' teruggeregpen naar voorrechten, aan deze kerk verleend door de Merovingische koningen Theodebertus en Clotarius II († 623). Toen bestond dus hier een St. Maartenskerk(je). Deze eerste christelijke stichting in de noordelijke Nederlanden, die door koning Dagobert I midden-vii aan de bisschop van Keulen

⁺St. Maartenskerk

was afgestaan, opdat deze de bescherming tegen de Friezen mocht ter hand nemen, werd mèt de burcht door dezen veroverd en verwoest. Wel werden zij spoedig wederom verdreven en stichtte de koning opnieuw een volgens de overlevering (sinds Beka en de ‘Domtafelen’) aan de H. Thomas (dit patronaat een twijfelachtige traditie XIV?)⁺ gewijd kerkje (of wel hij herstichtte het eerstgenoemde?), maar de hardnekkige Friezenkoning Radboud bestookte wederom de Frankische grensvestingen en verbrandde het godshuis. Na herhaalde opstanden in 689 bij Dorestad zwaar geslagen, gaf Radboud toen het langs de genoemde rivieren gelegen gebied prijs. ⁺**St. Thomas**

Het verwondert niet, dat de geschiedschrijver Alcuin, tijdgenoot van Karel de Grote, waar hij de reis van de Angelsaksische zendeling Willibrord naar het ‘castellum Trajectum’ verhaalt, deze in het land der Friezen laat komen (690), te minder als wij weten, dat Radboud er nog eens in slaagde Dorestad en Trecht te veroveren (Willebrord vluchtte naar Echternach) en zelfs tot Keulen op te varen (716), waar hij Karel Martel een nederlaag toebreacht.

* *

De uiteenzetting van de geschiedenis dezer jaren wordt bemoeielijkt door verschillen van inzicht onder de historici over:

1. de ligging van de burcht der Franken en, daarmee samenhangend,
2. de ‘kathedraalkwestie’.

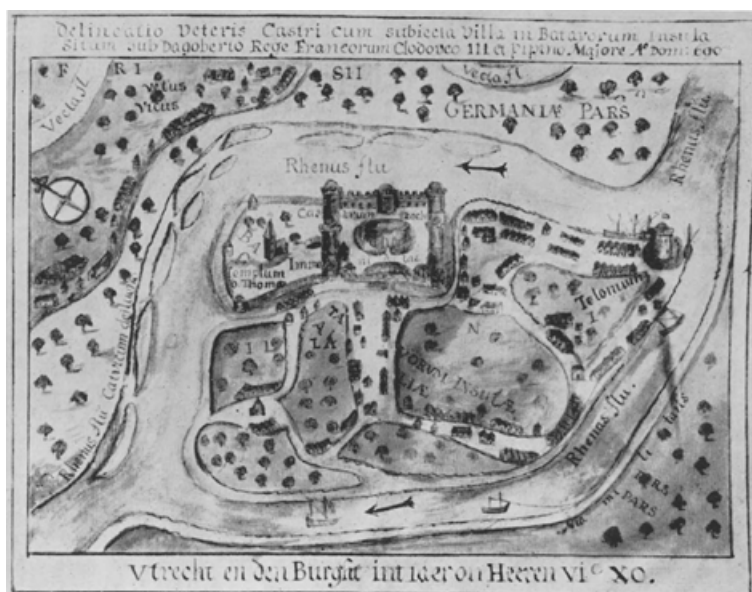
⁺ 1. Waar lag de Frankische burcht of koningshof?

De vroeger heersende mening: ter plaatse en gedeeltelijk op de grondvesten van het Romeinse castellum, dus vrijwel het tegenwoordige Domplein, is bestreden, sinds bij de tussen 1929 en 1943 uitgevoerde opgravingen hier ‘noch vroeger, noch thans ook maar de geringste overblijfselen van de Frankische burcht gevonden zijn’ (van Giffen). Van dit oogpunt uit verdiende de door Holwerda gestelde hypothese aandacht, dat dit plein het terrein beslaat slechts van een Frankische curricula of voorhof, terwijl de hof (curtis) zelf ernaast gelegen was, en wel zuidelijk - een situatie als o.a. bij de opgravingen van Dorestad aan de dag is gekomen. Steun aan deze opvatting⁺ zou geven de z.g. ‘perkamenten kaart van 690’, de ‘Delineatio veteris castrum cum subiecta villa... A^o Dom. 690’. Het belangrijkste bewaard gebleven ex. ⁺**Frank. burcht**
⁺**‘Delineatio’**
(Catal. top. atlas, nr 1) dateert uit het begin der XVIIe eeuw en daar in deze tijd oudheidminnaars uit de kring van A. van Buchel niet afkerig waren van fantasieën op historisch gebied, zelfs van fictieve vondsten, heeft het sterk onder verdenking gestaan. Holwerda's betoog heeft toch wel aannemelijk gemaakt, dat de samensteller van de kaart ondanks anachronistische details erin zijn voorstelling op veel oudere, verloren gegane documenten kan hebben gegrond (afb. 8).

De ‘Delineatio’¹ geeft de burcht weer als bestaande uit een omheind of ommuurd, nagenoeg vierkant, met vier ronde hoektorens versterkt terrein, op het midden waarvan de ‘sala’, een soort ronde woontoren. Noordelijk hiervan de eveneens, maar lager, ommuurde voorhof (ongeveer het tgw. Domplein?), in welks midden, resp. dicht bij de noordelijke ommuring, een ‘templum D. Thomae’. Van een St. Maartenskerk geen spoor. Aan de overzijde van de ‘Rhenus flu’ een groep huizen, aangeduid als ‘vetus vicus’, een kooplieden- en marktkwartier², als bij vele Frankische burchten voorkwam: ‘Oudwijk’, dat later zijn naam zou geven aan een klooster, hetwelk in het ‘Oudwijker veld’, d.i. te beginnen bij de tgw. Voorstraat tot oostelijk over de Maliebaan, uitgestrekte bezittingen had.

- 1 Lithogr. reproducties naar twee verschillende originelen in v.d. Monde's Ts. VIII, blz. 288 en in zijn Pleinen, straten I, blz. 8. Er bestaat een derde type (z. Catal. top. atlas, suppl., blz. 257 vv).
- 2 F.L. GANSHOF. Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn in de M.E. (Antwerpen, 1941) acht mogelijk, dat deze vicus een vroege handelswijk der Friezen was, zoals voorkwam in Mainz, Worms, misschien Keulen.

⁺ 2. Op een gedeelte nu van dit terrein, en wel ergens op het gebied van de latere St. Jans immuniteit, zou het in oorkonden van 753 en 769 (OkbU, I, nrs 43 en 45) ⁺**Kathedraalkwestie**

Afb. 8. 'Delineatio van 690', tek. in kl. op perkament (XVII)
Catal. top. atlas nr. 1

besproken St. Maartensheiligdom gesticht zijn¹. Toen Willibrord zijn missie-arbeid begon, schonk Pippijn hem, naar we uit Beda's Hist. Eccl. (v, 11) vernemen, een plaats voor zijn zetel 'in castello suo illustri'. Deze zal, overeenkomstig de voorschriften van IVe-eeuwse concilies, binnen de burchtmuren gestaan hebben. Maar zijn abdij of monasterium stichtte Willibrord, met de Munsterkerk gewijd aan St. Salvator,⁺ in de voorburch, d.i. in de z.w. hoek van het tgw. Domplein, waar deze kerk tot 1587 in wezen is gebleven (fig. 1). Was St. Salvator aanvankelijk tevens ^{+Willibrord} kathedraal?⁺ Een feit is, dat Willibrord weldra een (tweede?) kathedrale kerk stichtte, gewijd aan de Frankische heilige St. Maarten. De strijdvraag is: waar? Een ^{+St. Salvator} hardnekkige⁺ traditie, afkomstig in hoofdzaak uit Beka en een 'Domtafel'-vers (maar in de kiem reeds bij Theofried, abt van Echternach, gest. 1110, schrijver van een ^{+Dom} Vita St. Willibrordi), antwoordt: bij of op de St. Thomaskapel, het door, of kort na, hem tot H. Kruiskapel herwijdde (?) en tot doopkerk bestemde heiligdom², dat immers ook

1 Een door J.H. JONGKEES (t.a.pl. blz. 78) geopperde mening is, dat deze in de 'vicus Trajectus' gestichte St. Maarten in de buurt van het Oudkerkhof heeft gelegen.

2 Onder de in 1929 gevonden grondslagen van de Kruiskapel trof men gegevens aan, die er toch op konden wijzen dat fragmenten ener galerij van het Romeinse Praetorium tot kapel geadapteerd zouden zijn. VAN GIFFEN (Voortl. bericht 1929, uitgeg. d. Prov. Utr. Gen., blz. 10) spreekt van een 'secundaire constructie', die zou kunnen doen denken òf aan de kapel van Willibrord òf aan het oude fundament waarvan in de brief van Bonifacius (752) melding wordt gemaakt.

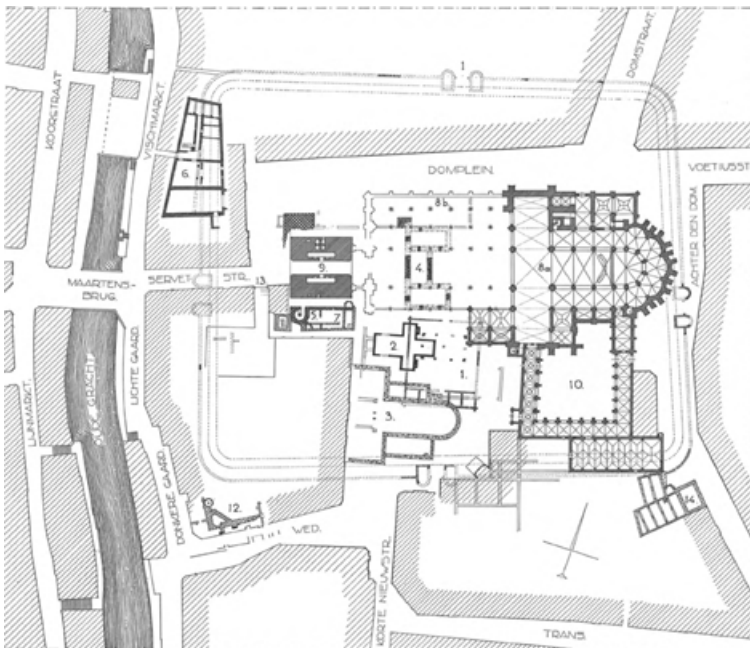

Fig. 1. Situatie van Romeinse en middeleeuwse bebouwing op Domplein

RENVOOI BIJ SITUATIEKENING DOMPLEIN

1. Stenen Castellum (ommuring en Practorium)
2. H. Kruiskapel
3. St. Salvator
4. Fundam, van Dom van Balderik?
5. Traptoren (bij bouw van Adelbold?) tegen huis v. Bissch. Off.
6. Paleis Lofen
7. Huis van Bissch. Officiaa
- 8a. Koor en transept van Dom
- 8b. Vm. schip van Dom
9. Domtoren
10. Kloosterhof van Dom met kapittelzaal
11. Spinde van Bisschopshof
12. Bisschopshof
13. Poort van Bisschopshof
14. Claustraal huis Achter de Dom

op het t.g.w. Domplein moest gestaan hebben (ofschoon sommigen het met Tenhaeff in Oudwijk lokaliseren). Doch velen nemen heden ten dage aan: op de grondslagen van het verwoeste Frankische rijkskerkje (VIIa) van St. Maarten, dat lag in de ‘oude vicus’ van Trajectum. In een brief, die Bonifacius in 753 tot de paus richtte (OkbU, I,⁺ nr 42), gewaagde hij van de fundamenten ener door de heidenen tot op de bodem verwoeste ‘ecclesiola’, welke door Willibrord was herbouwd en aan St. Maarten ^{+De Friezen} gewijd. Over het jaar waarin de kerkstichting heeft plaatsgehad zijn de historici het wederom oneens; sommigen dateren die op 696, anderen ruim 25 jaar later, aangezien de straks te noemen giftbrief van Karel Martel een St. Maartenskerk niet blijkt te kennen.

Radboud's laatste inval schijnt de kerkelijke gebouwen van Trecht ongemoeid te hebben gelaten en nadat hij in 718 door Karel Martel bij Dorestad beslissend verslagen en spoedig daarop gestorven was, kon het nieuwe bisdom onder bescherming van het Frankische vorstenhuis stevig gevestigd worden. Karel Martel schonk in 723 (OkbU, I, nr 35) aan het monasterium alles, wat binnen en buiten de muren van de burch tot het kroondomein behoorde (benevens het goed Graveningen en de villa Fethna, d.i. Vechten). Een dertigtal jaren later volgden onder Pippijn, en nu aan de ‘ecclesia St. Martini’, de bekrachtiging der immuniteit en de exemptie uit de macht der koninklijke ambtenaren (OkbU, I, nr 40), waarmede de grondslag gelegd was voor de wereldlijke macht en het grondbezit der bisschoppen.

Willibrord stierf in 739, Bonifacius wijdde zijn opvolger. Toen de stoel enige jaren later (753) wederom vacant was, beriep de bisschop van Keulen zich op de akte van afstand van koning Dagobert om het bestaan van een Frankische bisschopszetel te Trecht te betwisten, doch in een brief aan paus Stephanus III (OkbU, I, nr 42) kwam Bonifacius daartegen heftig op. Het bisdom bleef onder de Frankische koningen ressorteren.

In de oudste geschiedenis van het episcopale Trecht ligt, gelijk uit het voorgaande blijkt, zeer veel hypothetisch en voor de niet met bodemkundig onderzoek vertrouwde onduidelijks, in het bijz. aangaande de lokalisatie der eerste christelijke heiligdommen. De opgravingen der laatste vijftientig jaren, waarvan de slotsom nog niet getrokken is, hebben daarop meer, zij het nog niet geheel klaar, licht geworpen. Er zijn, aldus van Giffen (Jaarv. 1944-1948 der Ver. v. terpenonderzoek, blz. 16) op het Domplein geen overblijfselen van de vroegste m.e. godshuizen gevonden. Tenzij deze zich zouden bevinden onder het t.g.w. Domkoor en transept, moeten wij dan aannemen, dat de Merovingische stichtingen elders hebben gestaan. ‘De Frankische kerkjes hebben zich (onder het Domplein), behoudens een kleine restrictie, evenmin aangemeld als de beide godshuizen van Willibrord’ (van Giffen t.a.pl. blz. 21), aan welk voorbehoud dan de voren (blz. 11, noot 2) vermelde aanwijzing moge worden toegevoegd.

Hoe het met dat alles gesteld zij, er schijnt ons voor historici aanleiding te bestaan de kwestie in beschouwing te nemen ook uit het oogpunt van de ‘drievoudige groep’, welke in vele Frankische bisschopssteden van die tijd voorkwam¹.

1 Op de ‘groupe épiscopal’ is door J. HUBERT L'art préroman Parijs (1938) en L'archéologie religieuse du haut M.A. (1952) de aandacht gevestigd (Parijs, Sens, Chartres, Aix-en-Prov. enz.). Menigmaal is een der drie kerken gewijd aan St. Salvator, terwijl een andere het baptisterium (H. Johannes Ev.) is. In Lyon: H. Kruis, H. Stephanus, H. Johannes. Volgens

Tot nu toe was eigenlijk alleen het militaire en kerkelijke Trecht ter sprake. In de naaste omgeving van (rondom?) het castrum hebben, zoals vonden o.a. van munten en van een paar stenen reliefs (I-II, Z.G. VAN HOORN in Jb. Oud. Utr. 1926) aantonen, reeds vroeg vestingen van zoetelaars, kooplieden e.d. bestaan, ook een enkel landhuis, o.a. bij de Oudwijkerlaan, bij de tgw. Hamburger (vroeger Romenburger) straat, bij de Voetiusstraat, ten o. van St. Pieter, bij de Buurkerk (Romeinse putten).

⁺ Een krachtige ontwikkeling van een dezer buitenwijken constateren wij in de Karolingische tijd, als Trajectum met Dorestad de voordelen geniet van een levendig handelsverkeer langs de Rijn en de Vecht naar het noorden en westen en langs de landweg van Vlaanderen naar n.w. Duitsland. Ter plaatse van de (later opgehoogde) Neude lag een haven. Een bepaling omtrent vrijdom van tol voor Frankische kooplieden uit het jaar 779 gewaagt o.a. van enige ‘portos’ w.o. naast Dorestad ook Treiectum genoemd wordt (OkbU, I, nr 50), maar het is de vraag, of hier niet Maastricht is bedoeld.

⁺Vicus

Vermoedelijk was toen ook reeds aanwezig de kiem van de andere handelswijk, die we straks ten w. van het castellum zullen aantreffen.

De tijd van de Noormannen

⁺ H.H. VAN BOLHUIS. De Noormannen in Nederland (Utrecht, 1834); J. DE VRIES. De Wikingen in de lage landen bij de zee (Haarlem, 1923); H.M.A.J. VAN ASCH VAN WIJCK. Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht (1839); DE GEER Trecht, blz. 84 vv.

⁺Litteratuur

⁺ Omstreeks 820 begonnen de Noormannen de Rijn en de Vecht op te varen en gedurende bijna twee eeuwen gingen hun periodieke rooftochten diep landinwaarts. Hun voornaamste doel in deze streken was het bloeiende handelscentrum Dorestad, dat zij herhaaldelijk plunderden. Maar Trecht bleef niet gespaard. Eenmaal, omstr. 830, toen bisschop Frederik de burchtmuren zoveel mogelijk versterkte, en vervolgens in 856 na een beleg, viel het in hun handen en werd met zijn buitenwijken grotendeels verwoest. Er volgde een tijd van bezetting¹, waardoor bisschop Hunger genoodzaakt werd zijn zetel te verlaten. Deze werd nu weldra in Deventer gevestigd,⁺ totdat na 920 bisschop Balderik zijn cathedra kon terugbrengen en het geteisterde Trecht herstellen.

⁺Geschiedenis

⁺Balderik

Opgravingen o.l.v. prof. A.E. van Giffen hebben aangetoond, dat op het gespaard⁺ gebleven onderste muurwerk van het Romeinse castellum nieuwe muren zijn opgetrokken; hiervan zijn achter het tgw. Domkoor en ten n.w. van het tgw. Domplein, n.l. onder het plein der Christ. H.B.S. en onder het latere paleis Lofen, overblijfselen gevonden (z. fig. 1 en op blz. 80 fig. 10). Een en ander moet uit dezelfde periode

⁺Muur

de Utrechtse traditie (z. Beka) bouwde Willibrord (op de ruïne van de ‘St. Thomaskapel’) de H. Kruiskerk als doopkapel.

- 1 Als men bij Beka leest, dat het lijk van bisschop Odelbald omstr. 900 in de St. Salvator werd bijgezet, dan is men geneigd althans voor deze tijd aan een soort condominium van Noors en bisschoppelijk gezag te denken.

dagtekenen als de onder het midden van het plein gevonden resten van wat Van Giffen noemt ‘een sacraal tweeperiodengebouw’ (resp. IXA en X).

⁺ Afgescheiden dus van de vraag, waar de vroegere St. Maarten heeft gestaan, mogen we aannemen in dit tweede gebouw te doen te hebben met de Dom van ⁺**Dom** Balderik (situatie, z. fig. 1) binnen de door hem omstr. 925 herstelde ommuring, het gebouw,

waarin hij zelf in 977 werd begraven. Ook St. Salvator is toen herbouwd en vermoedelijk de H. Kruiskapel in de vorm, waarin zij in 1929 vv. aan de dag is gekomen, terwijl de bisschop zijn persoonlijke verblijf, het Bisschopshof, ten w. van de Dom oprichtte. Indien de Balderikstoren (z. blz. 46) zijn naam met recht droeg, dan heeft de xe-eeuwse versterking zich nog een eind buitenwaarts uitgestrekt.

Kort na het jaar 1000, toen de Noormannen voor het laatst een inval in deze streken begonnen, schijnt Trecht niet zwaar hieronder te hebben geleden, ofschoon de herstelling van St. Salvator onder bisschop Ansfried († 1010) wel het gevolg van door⁺ hen aangebrachte vernieling zal zijn geweest. Deze kerk, voortaan ook als Oudmunster aangeduid, onderging toen tevens een belangrijke vergroting.

⁺St. Salvator

De elfde eeuw en de latere middeleeuwen

LITTERATUUR. MATTHAEUS Fund.; DE GEER Trecht, blz. 104; S. MULLER FZ. Een en ander⁺ over Trecht en Utrecht (in Nijhoff's Bijdr. v. Gesch. N.R. IX, bespreking van De Geer's werk); DEZ. Oude huizen, blz. 8-12; K. HEERINGA. Bijdrage t.d. oude geschiedenis van de stad Utrecht en haar naaste omgeving (in Jb. Oud. Utr. 1924, blz. 55 vv); J.V. GALEN in Jb. Oud-Utr. 1954, blz. 34 vv; J.P. FOCKEMA ANDREAE. De stad Utrecht, haar historie en haar opkomst (twee voordrachten 1926 voor de Utr. Volksuniv.); T.L. GANSHOF. Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de M.E. (in Verhand. d. Kon. VI. Ak. v. Wet. 1941); R. EBERSTADT. Städtebau und Wohnungswesen in Holland (Jena, 1914); S. MULLER FZ. De gilden (in Schetsen uit de Middeleeuwen, Amsterdam, 1900).

⁺Litteratuur

In deze tijd vernemen we voor het eerst de naam *U t - T r e c h t*, die in betekenis over-eenkomt⁺ met Nedertrecht (z. voren blz. 1). Toen in het jaar 1007 de Noormannen nog eens gevaarlijk kwamen opzetten, besloten volgens Alpertus Mettensis (De diversitate temporum) de 'cives' van de buiten de burcht gelegen haven- en handelswijk 'portum omnem' in brand te steken, opdat de vijand er bij een beleg geen gebruik van zou kunnen maken; dit voornemen schijnt niet te zijn uitgevoerd, daar de bedreiging week¹.

⁺Geschiedenis

De bedoelde wijk, gelegen ten w. van het Domplein 'in inferiori parte civitatis', dus⁺ in het Benedeneind (OkbU, I, nr. 322), droeg de naam Stathe², die ons haar doet kennen als een oeverplaats langs de Rijn, waar schepen konden aanleggen en 'staan', d.i. aan land gehaald worden, hetgeen ons dadelijk het werfkarakter der oudste Rijngrachten te binnen brengt. De verwoesting van Dorestad door de Noormannen had de bloei van dit handels-Trecht zeer doen toenemen. Hier vestigden zich vele handelaars, schippers, ook vissers.

⁺Stathe

1 J. DE VRIES (De Wikingen) schrijft echter, dat de burgers de stad in brand staken.

2 'Staden... eingefasstes Ufer wo die Schiffe stehen und anlanden können...' Meer algemeen: Dts. Gestade (z. Wtb.dts. Spr.). Men vindt de naam nog in Straatsburg, Bazel, Zürich, Pfalz a.d. Moezel.

In deze wijk stond zonder twijfel reeds XI de eerste en voorlopig enige parochiekerk^{3, +}, de Buurkerk, de kerk der burens of 'cives', al wordt zij pas voor het eerst vermeld in 1131 (Ann. St. Marie, XI, blz. 476 vv). Ten w. van de kerk lag ⁺**Buurkerk** het Recht- of Schepenhuis en ten n. het Raadhuis ('Schoonhuis'). Het is begrijpelijk, dat wij hier de eerste blijken van bestrating vinden; in 1196 heette de tgw. Zadelstraat, die recht op de Burcht aanliep, 'via lapidea' (in 1277 'Steenwech'); de tgw. Steenweg kreeg haar plaveisel later, in 1339 heette deze de 'Nijwe Steenwech'.

3 Er zijn echter argumenten aan te voeren ten bewijze, dat de St. Nicolaasparochie minstens even oud is en de Romaanse St. Nicolaaskerk dus een voorganger gekend heeft. Z. ook J. VAN GALEN in Jb. Oud-Utr. 1954, die Trecht in het zuidereind der stad wil zoeken, een eind stroomopwaarts van Uut-Trecht (wijk Stathe).

⁺ Zuidelijk en westelijk sloot langs de zuidelijke handelsweg, de tgw. Springweg, bij de burgervoorstad de Springwijk aan, die door de bouw van de eerste Mariakerk (kort vóór 1100) en haar immuniteit zich in tweeën zag gedeeld. Deze wijk was ontstaan uit de ‘vicus militum’, een nederzetting van dienstmannen der Saksische keizers, die de leenverhouding tot dezen moest uitdrukken tegenover Frankische pretenties. Nog meer zuidelijk, bij de Smeetoren, lag de in oorkonden (XIII) genoemde wijk Tast (ObkU, I, nrs. 1520 en 1588) en bij de tgw. Gaardbrug de wijk Garde, waarover verder niets bekend is.

⁺**Springwijk**

⁺ Kerkelijk Utrecht onderging in de XIe eeuw een grote uitbreiding. In de eerste plaats dank zij bisschop Adelbold (1015-1025), die na 1017, toen een brand de kathedraal verwoest had, een nieuwe begon te bouwen, welke reeds in 1023 voor de ogen van keizer Hendrik II gewijd kon worden. Gezien de korte bouwtijd en enkele berichten, zullen wij minder aan een totale vernieuwing dan aan een omvangrijke herbouw (uitbreiding, ⁺ Heda: ‘continuavit’) moeten denken. Vervolgens dank zij bisschop Bernoldus of Bernulphus (1025-1054), die omstr. midden-XI ten o. van de Dom de St. Pieterskerk en ten n. de St. Janskerk (iets oostwaarts verschoven) liet oprichten, terwijl hij de van de Hohorst afkomstige St. Paulusabdij ten z. van de hoofdkerk overplaatste. Met de tegen het eind derzelfde eeuw opgerichte Mariakerk vormden deze vier de einden van een kerkenkruis (vgl. fig 3) - een aanleg, die men ook elders vindt, zij het niet overal voltooid: in Fulda (1030), Corvey, Werden, Münster in W., Paderborn¹, Bamberg.

⁺**Adelbold**

⁺**Dom**

⁺**Andere kerken**

⁺**Kerkenkruis**

⁺ Toen in de eerste helft der XIIIe eeuw onder bisschop Godebold de in 1122 door keizer Hendrik V bekrachtigde (OkbU, I, nr. 308) ommuring begonnen was van wat ook uit hoofde van andere verkregen voorrechten (vrijdom van tolleren, enz.) nu waarlijk de Stad Utrecht mocht heten, strekte die zich zuidwaarts vermoedelijk niet verder dan de Smeetoren (1145) uit. Zij omsloot een kern van vijf kapittelkerken (St. Salvator of Oudmunster, St. Maarten, St. Pieter, St. Jan en St. Marie) met haar omgrachte en omwalde immuniteiten (‘montades’), welke een bisschoppelijk paleis met een in 1081 ge- of herbouwd ‘winterhuis’² bevatten, ook een gedeelte of de resten van een keizerlijk verblijf, vermeld in een charter van 1122: ‘data in palacio imperatoris’ in Traiecto, quod vulgo Lofen dicitur’ (o.a. in 1131 zwaar door brand geteisterd); verder kloosterhoven, talrijke claustrale woningen, dienstgebouwen, boomgaarden, enz., dan de abdijkerk van St. Paulus, de bovengenoemde wijken met de parochiekerk en verscheidene bruggen en straatmarkten, waar o.a. een viertal jaarmissen ‘van ouds her’ werd gehouden; eindelijk een weinig aaneengesloten bebouwing zuid- en noordwaarts langs ten dele nieuw gegraven (de ‘Fossa nova’ genoemd in 1127), ten dele naar de Vecht omgelegde (1148) Rijnpannen (z. blz. 36).⁺ Deze laatste verbinding legde een gebied droog, genaamd ‘de Weerd’ (het eiland), waarop onder de hoede van een in 1173 voor het eerst vermelde parochiekerk, gewijd aan St. Jacobus, een nieuwe wijk kon verrijzen.

⁺**Muren en stad**

⁺**Bisschopshof**

⁺**Lofen**

⁺**Markten**

⁺**Grachten**

⁺**Parochiekerken**

1 Z.D. JANSEN. Utrecht en Paderborn (in Jb. Oud-Utr. 1939, blz. 59 vv).

2 OkbU, I, nr 243: bisschop Koenraad dankt bisschop Rupert van Bamberg ‘quia per vos hiemalem domum talem habeo, ut in terra nostra talem se habere nullus dicat omnino’.

Door de verlanding van een stuk Vecht³ ten n. kwam de stad nu bij de splitsing van

3 In het tgw. Ondiep, waar deze Vechtarm door stroomde, vond men in 1930 een schip (nu in het Centraalmus.), dat uit II-III moet dagtekenen.

de twee rivieren te liggen, gelijk voorheen Vechten. Naar het zuidelijke eind van de juist genoemde ‘fossa’ werd de muur van Godebold doorgetrokken en omvatte een deel der parochie van St. Nicolaas (z. ook blz. 15, noot), welke zich buitenstads tot De Bilt uitstreekte. De vierde m.e. stadsparochiekerk, die van St. Geerte, volgde in de XIIIe eeuw, omstr. 1259, toen zij binnen de muren werd overgebracht, terwijl haar oude emplacement ten z.w. van de stad door bisschop Hendrik van Vianden aan de Duitse Orde werd overgedragen, die hier tot 1345 bleef zetelen.

Deze eeuw zag ook de stichting van vele belangrijke abdijen en kloosters met hun kerken en kapellen: die der Wittevrouwen (XIIIa), van St. Servaas (in 1232 binnen de muren gekomen), van St. Catharina met gasthuis, beheerd door de ridders van St. Jan (1245), van Mariëndaal, van de Zakbroeders (vóór 1241, later de Regulieren), van de Minderbroeders (1246), van de Predikheren (1249). Ook een Begijnhof bestond omstr. 1290. Wat de defensie aangaat, vier sterke poorten ter verdediging van de

⁺**Kloosters**

toegangen tot de stad werden opgericht: de Wittevrouwenpoort, de Catharijnepoort, de Weerdpoort, alle omstr. 1250, de Rode (gerechts- en gevangen)poort omstr. 1300. Reeds bouwden vóór 1300 binnen de immuniteiten de kanunniken claustrale huizen van steen en verzezen daarbuiten, gelijk reeds vroeger b.v. Gent, Keulen, Bologna hun ‘geslachtstorens’ hadden, langs de tgw. Oudegracht enkele der hoge en versterkte, d.w.z. van tinnen en spietorentjes voorziene particuliere stenen huizen van

⁺**Poorten**

grondbezitters als Fresenburch, Lichtenberch, Hasenberch, Drakenburch, Clarenburch, welk aantal in de volgende eeuwen belangrijk zou toenemen: Oudaen, Blijdesteyn, Putruwiel, Groenewoude, Rutenberch, enz. Achter hun gemoderniseerde voorgevels steken van vele de zijmuren heden nog hoog op. Op de open terreinen, de⁺ erven tussen deze hoge huizen, zetten zich in meestal nog van hout opgetrokken en met riet gedekte woningen (afb. 9) talrijke kooplieden, ambachtslieden, neringdoenden neder, deelhebbers en medewerkers aan Utrechts toenemende handel. Het verkeer tussen de Duitse Noordzeekust en de Oostzeelanden enerzijds, Vlaanderen anderzijds volgde de binnenweg door het Sticht langs de Vecht, de Vaartse Rijn (z. blz. 36) en de IJssel door de ‘Fossa nova’ met haar werven, kelders, pakhuizen. ‘Friese, Nedersaksische en Deense kooplieden.... vonden in Utrecht een markt, waar zij zich tevens van retourladingen, bestaande uit Vlaamse lakens, Zeeuws en Westfries zout, Rijnse wijn, konden voorzien; die van Hamburg vormden er zelfs een eigen “hanze”. Ook van graanimport vernemen wij wederom’¹.

⁺**Sterke huizen**

⁺**Burgers en bedrijf**

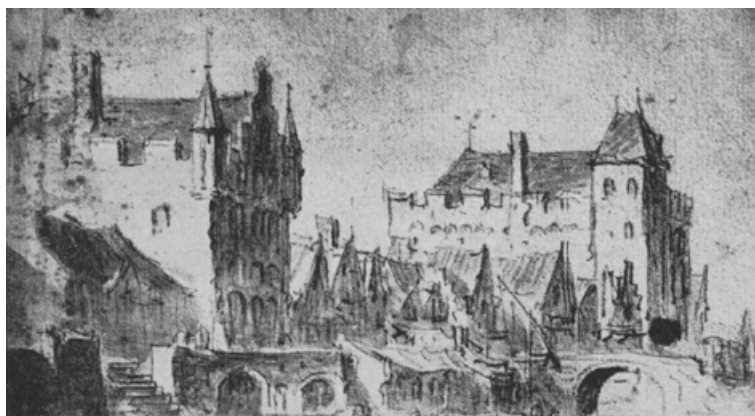
Aan de Rooms Koning, graaf Willem II van Holland, die herhaaldelijk in Utrecht vertoefde (z. blz. 79 onder Lofen), hadden de burgers een belangrijke uitbreiding van hun rechten te danken. Hij stelde (1251) hen naar persoon en goederen onder zijn bijzondere bescherming, verleende hun vrijgeleide door Holland en Zeeland en begunstiging op juridisch gebied.

Beleefde de stad aldus in de XIIe en het begin der XIIIe eeuw haar hoogste bloei, toch werd deze, reeds sinds de XIe eeuw en geleidelijk aan sterker, bedreigd door de verzanding van de Rijnmond bij Katwijk. De waterstaat in en buiten de stad noopte tot verschillende maatregelen, als afsnijding van rivierbochten, graven van verbindingskanalen, waarvan we reeds de ‘Fossa nova’ genoemd hebben.

Ook het gildewezen kon zich in deze omstandigheden ruim ontplooiën, ruimer en krachtiger dan in andere Noordnederlandse steden, en de bisschoppen, die heren

⁺**De Gilden**

1 J.F. NIERMEYER. De wording van een volkshuishouding ('s-Gravenhage, 1946), blz. 40 vv.

Afb. 9. Oudegracht met Fresenburch en Oudaen n. tek. v. Jacob Ruysdael in Mus. Boymans

waren ook van de koopliedenwijk, kregen de macht van deze corporaties duchtig te gevoelen. Haar verzet tegen de, aanvankelijk door de bisschop, later met de ernaast opgekomen Raden door coöptatie benoemde, Schepenen leidde ertoe, dat zij, na slechts gedeeltelijk gelukte pogingen in 1264 (de bisschop werd toen uit de stad geweerd) en 1279, in 1304 een gildebrief wisten af te dwingen, krachtens welke de vervulling van openvallende plaatsen in het Schepencollege voortaan zou geschieden door de Raad en deze Raad zou bestaan uit 24 leden, gekozen door de Oudermannen der 21 gilden. Weldra ging de democratizing nog verder (gildebrief van 1341): de Oudermannen maakten met de Raad en de Schepenbank deel uit van het Stadsbestuur. Van de vier Oversten, die het dagelijkse bestuur voerden, waren er twee

Oudermannen: naast dezen zaten Burgemeesters (de hoofden van de Raad en de Schepenbank). Ondanks deze organisatie, die tot Karel V in wezen is gebleven, deden zich herhaaldelijk partijschappen (onder leiding van heren als de Fresen, de Gunterlingen, de Lichtenburgers, de Lokhorsten), woelingen en opstanden voor, die op den duur aan de commerciële bloei, de positie van Utrecht als interregionaal handelscentrum, veel afbreuk deden. De Hollandse graven trokken gaarne partij van deze twisten en zo moest de slecht versterkte stad b.v. in 1345 een beleg verduren, waarbij het buiten de muren gelegen huis der Duitse Orde verwoest werd. Een andere ongunstige factor was de verlegging van handelswegen: de Noordduitse handel naar het w. ging zijn koers buitenom¹, geheel over zee nemen; de Hamburgers verkozen Amsterdam als haven voor hun bierinvoer; Dordrecht nam het verkeer met het Duitse Rijnland over. Tot deze verschuiving hebben zeker medegewerkt de vaartbelemmeringen, die het gevolg waren van de verlanding van wateren boven Utrecht, mede door het leggen van een dam bij Wijk bij Duurstede, en het afvoeren van Rijn-

⁺Partijveten

⁺Handelswegen en vaarten

1 'buten dunen' (J.F. NIERMEYER, t.a.pl.).

water naar de Lek. De Kromme Rijn moest in 1148, toen de verbinding van Rijn en Vecht door de Weerd tot stand kwam (z. blz. 29) vervangen worden door een nieuwe meer westelijke vaart door het gebied van Jutphaas, de later zo geheten ‘Vaartse Rijn’¹; ook de Vecht voldeed als vaarwater niet langer en de monding van de Rijn bij Katwijk verzandde meer en meer. De conformatie der stad onderging een grote verandering, toen de overheid in 1393 de tgw. Nieuwegracht liet graven (de vóórgenoemde ‘Fossa nova’ werd nu de Oudegracht), aan het z. en het n.-einde gedekt door resp. de Servaas- en de Plompetoren.

Niettemin bleef het stedelijke leven in de XIVe en XVe eeuw stoffelijk en geestelijk op⁺ een hoog peil gehandhaafd, de bevolking nam toe. Langzamerhand werden de ledige erven buiten het prelatenkwartier gevuld met talrijke houten woningen der kleine burgerij, welke bij raadsbesluiten van 1368 en 1390 ‘met harden dake’ (pannen, leien) moesten worden gedekt en bij een van 1393² niet met ‘oversteken’ en ‘voorder uut’ getimmerd mochten worden. ⁺Verdere bebouwing

In het zuiden was de (tgw. Lange) Nieuwstraat ontstaan, weliswaar doodlopend op de St. Paulusabdij. Loodrecht op deze straat werden sinds het begin der XIVe eeuw door de grondeigenaren zelf dwarse (veelal naar hen geheten) verbindingen aangelegd, zoals de Zuylenstraat, de Smeestraat, de Schalkwijksteeg, de Abr. Dolesteeg,⁺ de Brandsteeg. Een verordening van 1389 schreef voor, dat de eigenaren in hun langs de dwarsstegen gelegen muren althans aan éne zijde der straat geen ‘opslaende vensteren’ noch zijdeuren mochten aanbrengen, behoudens goedkeuring van de overheid. Aldus kwamen meer doorbraken tot stand. ⁺Verordening

In het n. werd het vrij dicht bewoonde middelste gedeelte van het onder de Vrijheid⁺ van Utrecht behorende buitengerecht de Weerd ten n. van de St. Jacobskerk vóór 1340 met een, weliswaar lichte, muur omringd; de ‘Bemuurde Weerd’ kwam zo in het engere stadsgebied te liggen. In deze buurt hadden XIVd de Jeruzalemsvaarders hun kapel, later overgebracht naar het St. Janskerkhof (de ‘Palmientempel’, 1544). ⁺Bemuurde Weerd

Verder vestigde zich, vooral binnenlangs de walmuren, een menigte, meest vrouwelijke⁺ kloostergemeenschappen. Op het eind der M.E. telde men er meer dan dertig. Noemen wij het St. Nicolaasklooster, in 1337 gesticht en later bij de zuidelijke of Tolsteegwal gevestigd; hiernaast het Agnietenklooster, omstr. 1400, het St. Ceciliaklooster in 1359 aan de Neude, het Brigittenconvent omstr. 1378 aan de oostzijde, het Jerusalem- en het Bethlehem-convent omstr. 1400, evenals dat van Maria Magdalena, het St. Ursula of Bramdoelenklooster (naar de stichter Abr. Dole) vóór 1444, het Karmelietenklooster in 1468. Voegen we hierbij de begijnhoven, de gasthuizen: het St. Barbara- of Kraangasthuis (1372), het St. Achtengasthuis (vóór 1366), dat⁺ van St. Bartholomaeus (1378) en dat van St. Eloy (vóór 1446), de talrijke hofjes en ‘godscameren’ (vrije woningen), en tenslotte weder een menigte ⁺Nieuwe kloosters

voornamen woonhuizen,⁺ te beginnen met het vernieuwde Bisschopshof (omstr. 1450), verder de huizen Keyserrijck (omstr. 1400), Soudenbalch (1467), Leeuwenburch, ⁺Herenhuizen

Proeysenburch, dan wordt het duidelijk, dat tegen 1500 het door de vestingmuren omsloten gebied zoal niet dicht bewoond was, dan toch dicht bezet of liever beslagen, want er bleef veel binnen- en achtererf open.

1 Vervolgens (1289) ook zuidwaarts verlengd ter betere verbinding met de Lek.

2 S. MULLER FZ. De middeleeuwse rechtsbronnen der Stad Utrecht, I (1889), blz. 214, 199 en 198.

⁺ De bouwonderneming, die in de XIVe en XVe eeuw dat alles overschaduwde, was de Gothische Dom met zijn toren¹. De Romaanse kathedraal van Adelbold, in ⁺**Gothische Dom en toren** 1131 en 1148 door brand gehavend en in 1171 herwijd, was in 1253, toen een groot deel van Utrecht, w.o. een deel van de St. Salvator, de Buurkerk, de St. Jacobskerk, een deel der St. Paulusabdij en het Bisschopshof met zomer- en winterhuis wederom een prooi der vlammen werden, naar het schijnt, niet grondig aangetast, een der westtorens uitgezonderd. Dit valt op te maken uit een schilderij, middenpaneel van een drieluik², dat kort na 1460 vervaardigd moet zijn. Op de achtergrond van een Kruisiging zien wij behalve de Domtoren en enige andere Utrechtse torens het voltooide Gothische koor en hierbij aangesloten een lager Romaans schip (het gothische transept van omstr. 1470 was er blijkbaar nog niet). Een omvangrijk stuk van Adelbold's kathedraal stond dus in het midden der XVe eeuw nog overeind. Het is echter wel aannemelijk, dat een omtrent het midden der XIIIe eeuw opkomende wens naar een weidser godshuis, een meer in overeenstemming met het nieuwe vormverlangen dan de ruim twee eeuwen oude Romaanse Dom, door de ramp van 1253 versterkt zal zijn.

De 'Domtafelen' berichtten - en kronieken staven het -, dat bisschop Hendrik van Vianden in 1254 de eerste steen had gelegd voor de fundamente van de te herbouwen kathedraal. Ofschoon in 1265 en 1267 aflaatbrieven voor dit werk werden uitgegeven, vond door geldgebrek en moeilijkheden met de burgerij (de gilden) de opbouw, indien al werkelijk begonnen, weinig voortgang. Eerst kort vóór 1300 was het meest oostelijke deel, waarmede de nieuwe bouw begonnen werd op een omstr. 0,40 m hoger niveau, zo goed als gereed. Het kwam, blijkens de bij de jongste restauratie ontdekte fundering ener noodafsluiting van het Romaanse oosteind, een stuk oostwaarts van dit laatste te staan en werd gevormd door een veelhoekige absidale omgang met vijf straalkapellen.

In de loop der XIVe eeuw breidde dit 'nieuwe werk', dat de van lieverlede afgebroken oostpartij van het Romaanse gebouw omvatte, zich uit met de zuidbeuk van het koor, aansluitend bij de polygonale omgang en begeleid door de grafkapel van bisschop Guy van Avennes († 1317) en door een tweede kapel, waarin later bisschop Jan van Arkel († 1364) begraven werd; dan de noordbeuk, eveneens begeleid door zijkapellen (de westelijke werd in 1322 grafkapel van bisschop Frederik van Sierck), ten o. waarvan de sacristie werd opgetrokken (uitgebreid in 1497). Ongeveer te zelfder tijd (1320) ving geheel in het w. de constructie van de toren aan. In de XVe eeuw volgden de oostelijke arm van de kruisgang, aansluitend bij het reeds omstr. 1400 opgetrokken oostportaal en hierboven de kamer van het kapittelarchief; dan de zuidelijke arm met het Grootkapittelhuis; de grafkapel van bisschop Rudolf van Diepholt († 1455), die zich aansloot bij de twee genoemde zuidelijke zijkapellen van het koor; voorts de westelijke arm van de kruisgang (omstr. 1460), aanlopend tegen het transept (volt. in 1479), eindelijk het oostelijk deel van het schip, dat, te oordelen naar de drie eerst uitgevoerde traveeën, ontworpen was als een vijfbeuk, aan weerszijden vergezeld van een rij kapellen, zodat de algehele breedte gelijk werd aan de strekking van het dwarsschip.

Deze weidse opzet is echter nooit voltooid, ten dele wederom door geldnood, maar

1 S. MULLER FZ. De Dom van Utrecht (Utrecht, 1906); E.H. TER KUILE: De Dom van Utrecht (Maastricht, 1941).

2 Cat. der schilderijen van het Centraalmus. (1952), nr 285 (bruikleen van het Rijksmus.).

ook door plaatsgebrek, aangezien de dicht ten z. van het schip gelegen (na de brand van 1148 herbouwde en in 1423 vernieuwde) H. Kruiskapel (z. voren blz. 15), tot de afbraak waarvan het Oudmunsterkapittel zijn toestemming weigerde, de aanleg van zijkapellen belemmerde. Zo waren in 1517, toen de bouw voorgoed werd stilgelegd, slechts de drie oostelijke schiptraveeën van zijkapellen voorzien, terwijl de vier naar het w. aansluitende traveeën deze verbreding moesten missen. Dit westelijke gedeelte naderde zeer dicht de in 1320 begonnen en in 1382 voltooide toren, maar kwam er niet mede in verband, omdat het St. Salvatorkapittel zich een doorgang naar het n. voorbehield. Er was een op een overwelling rustende galerij of loge nodig, wilden bisschop David en zijn opvolgers van een oratorium of kapel (de ‘Bisschopskapel’) uit gezicht op het koor verkrijgen.

Het wordt door dit alles wel duidelijk hoe op het eind der M.E. het centrum der stad door de nieuwe kathedraal met haar annexen en toren, te zamen een oppervlak van nagenoeg 2,5 ha beslaande, was volgebouwd.

Van de zestiende tot aan de negentiende eeuw

LITTERATUUR. V.D. MONDE. Pleinen, straten; J.P. FOCKEMA ANDREAE. De stad Utrecht, haar⁺ historie en haar opkomst (twee voordrachten 1926 voor de Utr. Volksuniv.); S. MULLER FZ. Oud-Utrechtsche vertellingen (Utrecht, 1904); W.B. PETERI, Overheidsbemoeiingen met stedenbouw (Alkmaar, 1913), hfdst. III.

⁺Litteratuur

Afgezien van de latente vijandschap tussen het bisschoppelijk gezag en het door de⁺ gilden beheerste stadsbestuur, die in 1455 en vooral door het optreden van de meest op zijn kasteel Wijk bij Duurstede vertoevende bisschop David van Bourgondië enige malen tot bloedige uitbarsting kwam, in 1483 zelfs tot zijn gevangenneming leidde, kan men de geschiedenis van Utrecht in de XVe eeuw - d.w.z. van de Stad, niet van het Sticht, waar de partijschap met inmenging van de hertog van Gelre herhaaldelijk tot plundering en verwoesting voerde - kenschetsen als van een betrekkelijk rustige continuïteit. Gedurende enkele jaren moet de stad als handelscentrum iets van haar vroegere bloei hebben teruggekregen, toen de door maatregelen van Filips de Goede uit de zuidelijke Nederlanden verdreven Merchant Adventurers hier hun hof vestigden en vele buitenlandse kooplieden (Genuezen e.a.) hun jaarmarkten bezochten¹.

⁺Geschiedenis

Dit veranderde, toen het Sticht gelijk zovele andere Nederlandse gewesten geheel⁺ vastraakte in de greep van de Bourgondische macht. Waren reeds bisschop David, bastaard van Bourgondië, en zijn opvolger Frederik van Baden krachtig gesteund door Karel de Stoute en keizer Maximiliaan, onder Karel V werden stad en gewest geheel in het Bourgondische regime opgenomen. De tegenstelling tussen deze macht

⁺De Bourgondiërs

1 De handelsoorlog tussen deze organisatie en de Hanze werd beslecht (1474) na vredesonderhandelingen, die in het refter der Minderbroeders (de latere ‘Statencamer’) werden gehouden. De Hanze, die in 1452 een vrijbrief van de Stad had ontvangen, hield haar kantoor bij de Bakkerbrug. In 1458, het jaar, waarin haar stapel naar Brugge werd teruggeleid, schonk zij aan de St. Jacobskerk een gebrandschilderd raam (glas van de ‘Oesterlinx’).

met haar centraliserend streven naar een gesloten politieke eenheid en administratieve gelijkvormigheid enerzijds en de particularistische, pal op haar voorrechten staande burgerij anderzijds, werd verhevigd, toen zich bij deze strijd de godsdienstige tweespalt ten gevolge der Hervorming kwam voegen.

In 1527 moest bisschop Hendrik van Beieren het wereldlijke gezag over zijn gebied⁺ aan Karel v overgeven. Ten einde het verzet der burgerij, dat sinds het voorafgaande

⁺ Afstand van temporaliteit

jaar weder heftig was opgelaaid, te fnuiken, nam de nieuwe landsheer dadelijk krachtige maatregelen (1529):

1. Hij wijzigde het bestuursstelsel door de coöptatie af te schaffen en te bepalen, dat niet alleen de Schout, maar ook de Schepenen, Raden, Burgemeesters en de Kameraars jaarlijks door de landsheer of zijn vertegenwoordiger, de gouverneur, zouden worden gekozen - een stelsel, dat tot 1577 van kracht is gebleven.

2. Hij gelastte, gelijk hij tevoren in Gent had gedaan en weldra in Antwerpen zou doen, de bouw van een sterke citadel. Deze 'Vredenburg' (fig. 8, afb. 24 en 25) werd in het n.w. van de stad op het oorspronkelijke terrein van het St. Catharijneklooster der Johannietenorde aangelegd en beheerste met zijn eigenaardige bastionachtige rondelen haar noordelijke helft, waar nog heden het muurwerk van enkele gebouwen de uit de 'Arx Pacis' afgevuurde stenen kogels bewaart.

Greep deze bouw vrij diep in het stadsplan in, van meer externe aard was de vernieuwing van de fortificatiegordel, die de stad moest beschermen tegen aanvallen van buiten, vooral van de Geldersen.

⁺ Van omstr. 1530 af begon men de walmuren en -torens te versterken en van lage torens te voorzien, uitgaande van het noordelijk gedeelte der enceinte. Hierbij ^{+Bastions} werd gebruik gemaakt van het advies, zelfs van het toezicht derzelfde Noord-Italiaanse architecten-vestingingenieurs als bij de aanleg van Zuid-Nederlandse fortificaties betrokken waren. Het verwondert dus niet, dat het toegepaste versterkingsstelsel het 'Italiaanse' was, het z.g. gebastioneerde, en wel in een vorm die een stap vooruit was op het bij Vredenburg gevolgde. De lage vijfhoekige stenen bastions met teruggetrokken flanken, Morgenster in het n., het spitse Sterrenburg op de z.w.-hoek, Manenburg in het z., Zonnenburg in het z.o. (fig. 4, 5 en 7, afb. 22) gaven het silhouet en ten dele de omtrek der stad een ander aanzien (afb. 11-13); aanvankelijk nog niet aan de oostzijde, maar in 1578 werden aan deze zijde, nu op last van Willem van Oranje, aarden bastions, eveneens van polygonale omtrek, opgeworpen: Lepenburg, het later zo geheten Lucaswerk en Wolvenburg, aan de n. zijde het Begijnenbolwerk, aan de w. zijde dat van St. Marie.

⁺ De aanleg van deze werken, die hier en daar met uitzetting van de muren gepaard ging, gaf aanleiding tot geschillen over de grenzen van het stadsrecht. Om hieraan ^{+Vrije van Utrecht} een eind te maken, werd op last van de landvoogdes Maria van Oostenrijk in 1539 aan een commissie opgedragen 'die vriheit van Utrecht te doen bescrijven ende ontwerpen omme daarvan een chaerte te maken'. Naar deze gegevens vervaardigde de schilder Evert van Scayck de in het Centraalmuseum bewaarde schilderij (Catal. nr 280) van de Vrijheid van Utrecht, d.i. van de Stad met haar buitengerechten (afb. 17). Kort na het midden der eeuw begonnen de gevolgen van de politieke spanningen, de opstand tegen de Bourgondisch-Spaanse monarchie, en van de religieuze onder invloed der Hervorming zich geestelijk en stoffelijk merkbaar in het stedelijk leven te doen gevoelen.

⁺ Een weerspiegeling daarvan vinden we in de lotswisseling en verandering der bestemming van talrijke voorname huizen en bouwcomplexen. Kon de tot kardinaal ^{+Hervorming} opgeklommen Utrechtse burgerzoon Adriaan Florisz. nog de hoop koesteren het in

1517 door hem aangekochte en geheel herbouwde claustrale huis onder St. Pieter na afloop van zijn regentschap over Karel van Oostenrijk te kunnen betrekken - een

verwachting, die vrijdeld werd door zijn verkiezing tot paus en zijn spoedig hierop gevolgde dood (1523) - en kon zijn naamgenoot, de domdeken Adriaan van Renesse zich in 1541 aan de Nieuwegracht (Drift) eveneens een weidse woning laten bouwen, reeds spoedig werd dit huis betrokken in de tweespalt, welke de Nederlandse gewesten verscheurde. Jan van Renesse, neef en erfgenaam van de in 1599 juist na zijn verkiezing tot bisschop overleden deken, had het smeekschrift der Edelen ondertekend, hij heette medeplichtig aan de beeldenstorm, hij herbergde in 1572 Willem van Oranje, Lodewijk van Nassau en Hendrik van Bredero, redenen te over voor Alva om hem te verbannen en zijn huis in beslag te nemen, waarbij de blazoenen van Renesse uit- en inwendig werden weggehakt. Het huis werd nu aangewezen als zetel van het Hof en van de Staten van Utrecht. Eerst na de ondertekening der Satisfactie van 1577 kon Renesse weder van zijn woning bezit nemen. Een politieke achtergrond had ook de bouw van een nieuw Stadhuis (1547) op last⁺ van keizer Karel v, die verlangde, dat Schepenen en Raden te zamen zouden vergaderen. Naast de **⁺Stadhuis van 1547** Schepenbank in huis Hasenberch (XIV) werden twee andere oude huizen aangekocht, Groot- en Klein Lichtenberch, en op de plaats van deze drie verrees achter een Renaissancegevel het door Willem van Noort ontworpen nieuwe Stadhuis met zijn Vierschaar (afb. 93).

Een afschaduwing van de (kortstondige) *modus vivendi*, als die, ook elders, een gevolg⁺ was van de Pacificatie van Gent, zien we in wat er na de beeldenstorm in de St. Jacobskerk gebeurde. Het dubbele pastoraat van deze kerk werd verdeeld, **⁺Beeldenstorm** zodat naast de roerige Huibert Duyfhuys, ex-pastoor die de nieuwe leer verkondigde, de rechtzinnige andere zieleherder zijn preken mocht blijven houden. Eerst in 1579 kwamen de Hervormden in het uitsluitend bezit van deze kerk.

In 1577 werd, nadat de Spaanse bezetting uit de citadel Vredenburg verdreven en⁺ de sloping van deze dwangburcht begonnen was, het Tractaat van Satisfactie **⁺Satisfactie** gesloten. Dit betekende erkenning van het gezag van stadhouder Willem I, toelating van een Staats garnizoen en van de uitoefening der gereformeerde religie. Het bracht ook mede de afschaffing van het door Karel v in 1528 ingestelde bestuursstelsel.

Het politieke, sociale en economische overwicht, dat de Staatsgezinden op het eind⁺ der XVIIe en in de loop der XVIIIe verwierven, had merkbaar invloed op het beeld der stad. De opheffing der ommuurde en omgrachte immuniteiten, het openstellen **⁺Secularisatie** van klooster- en kerkhoven, het in bezit nemen door stedelijk en gewestelijk bestuur en Hervormde gemeenten van zovele kerkelijke en kloosterlijke gebouwen (te beginnen met de Dom en zijn annexen), het seculariseren van vrome stichtingen enz. hadden ten gevolge, dat het stratenplan aanmerkelijk kon worden uitgebreid.

In het centrum der stad verdween in 1586 het omvangrijke koor der Buurkerk om⁺ plaats te maken voor een verbinding tussen de Lijnmarkt (Oudegracht) en het **⁺Nieuwe straten** nieuwe Stadhuis, n.l. de Choorstraat, daar verdween ook de St. Salvatorkerk op het Domplein en werd een deel der Domgebouwen door de in 1636 opgerichte Academie in beslag genomen, die o.a. de Grootkapittelzaal tot twee auditoria inrichtte.

Het gebied der St. Paulusabdij kreeg, nadat het Hof Provinciaal hierheen was overgebracht,⁺ een toegang met een statige poort, de Hofpoort (afb. 72) aan de Nieuwegracht (Runnebaan). Het koor der St. Janskerk werd van het schip **⁺Hof Provinciaal** gescheiden en tot Stadsboekery ingericht, toegankelijk door een aan de oostzijde

bijgebouwd portaal. In het Minderbroedersklooster namen de Staten Provinciaal hun intrek (1581), waarna⁺

⁺**Statenkamer**

er veel aan verbouwd werd (de monumentale hoofdingang is van 1643, afb. 79-83). Men liet een doorloop vrij om van het Janskerkhof naar de achterzijde te komen, waar een poortje (1643) doorgang zou verlenen naar en uit het nieuwe straatje De Hoogt. De nauwe bochtige gangen tussen wat eens de ‘montades’ (immunititeiten) geweest waren (een overblijfsel ervan vinden we nog in de Mariahoek) verdwenen, verscheidene doorbraken verlichtten het verkeer: verlenging van de Nieuwstraat (1618) door het gebied van de St. Paulusabdij, al bleef de Pauluspoort tot in de XIXe eeuw staan; de Voetiussteeg (1643) van Achter den Dom naar St. Pieter, waarvan de westelijke grensstrook met muur, vroeger een gracht, nu de straat Achter St. Pieter werd (naar Protestantse nomenclatuur); de drukke Steenweg werd verbreed (1586), de Domtrans evenzo (1641), de Agnietensteeg (1651) door het gebied van St. Nicolaas getrokken; de Boothstraat (1657) over de montadesloot van St. Jan naar het St. Janskerkhof, waarheen ook de Keistraat (1662, herinnering aan Ev. Meyster's onderneming) werd aangelegd.

⁺ Dit laatste werd rondom de St. Janskerk een rechthoekig plein, waaraan patricische huizen verrezen, enkele met deftige pilastergevels naar de kolossale orde van Palladio, die ook werd toegepast bij de uitbreiding (1645) van het Stadhuis aan de zijde van het Oudkerkhof. ^{+Janskerkhof}

⁺ De zorg voor een ordelijk en harmonisch aanzien der straten spreekt uit enkele bouwverordeningen van deze jaren, gericht tegen timmeringen, die buiten de pui uitstaken, in het bijz. als ze van steen boven een houten onderpui werden opgetrokken ten nadele ‘van andere, welgemaakte gevelen daarnen staende’ (1622), en tegen het handhaven of bijbouwen ‘in de principaelste straten’ van lage huisjes, in het bijz. godskamers, ook schuren en stallen, die slechts ‘één vierkant hoog’, d.i. zonder verdieping, zijn. Voortaan werd een hoogte van twee vierkanten, ten minste 25 voet onder de muurplaat, gevorderd. De ongelijkheid van de vele dicht opeenvolgende voorhuisluifels werd bij een bepaling van 1644 tegengegaan. ^{+Bouwverordeningen}

Met dat al behield het stadsbeeld nog diep in de XVIIe eeuw op verschillende plaatsen zijn middeleeuws-claustrale karakter, zoals b.v. blijkt uit afbeeldingen van de Mariaplaats, door Saenredam in 1636 ‘naer het leeven gedaen’. Het leven vertoont zich op dit, aan ene zijde nog door een hoge muur begrensde plein, wel van een zeer rustige kant.⁺ Aan de in de XVIe eeuw zo kundig begonnen fortificatie werd in de volgende niet doorgewerkt. Wel vernieuwde men, vermoedelijk meer om fiscale en politieke redenen, een paar poorten: de Catharijnepoort (1625, n.o.v. Paulus Moreelse) en de Wittevrouwenpoort (1652, n.o.v. Aert van 's-Gravensande en H. Az. Struys), doch de bolwerken verpachtte men aan tuinders, kwekers, molenaars (1633 aan een zekere Lucas het naar hem genoemde bastion), zodat in het stadssilhouet al meer boomtoppen en molenwieken kwamen opsteken (afb. 12). In 1629, na de val van 's-Hertogenbosch, vreesde men een ogenblik de nadering van de Spanjaarden en⁺ besloot buiten de Singelgracht hoornwerken op te werpen, maar slechts één is hiervan uitgevoerd, n.l. in het Oudwijkerveld, schuin tegenover Zonnenburg. Een twintigtal jaren later werd het weder opgeruimd. ^{+Poorten} ^{+Hoornwerk}

Behalve enige verspreide bebouwing buiten de poorten en de aanleg van een Maliebaan en -huis (1637) buiten de wallen bestond er nog lang weinig of geen behoefte aan⁺ stadsuitbreiding. Niettemin ontwierpen enkele vooruitziende mannen

^{+Uitbreidingsplan van 1664}

in 1664 vv. plannen daartoe, n.l. burgemeester HENDRIK MOREELSE en jhr. EV.
MEYSTER, welis-

Afb. 11. Panorama (omstr. 1560) d.A. van den Wyngaerd (in Bodleian Libr. Oxford)

Afb. 12. Gezicht uit het W. naar kopergr. (1657) met adres van C. Specht *Catal. top. atlas suppl. nr 87*

waar ook met economisch-commerciële bedoelingen. Moreelse liet buiten de westelijke singel een geometrische aanleg van drie grachten (Herengracht, Bloemgracht, Blekersgracht) met dwarsvaarten (Mariagracht, Geertegracht) beginnen, waarlangs naar het voorbeeld van Amsterdam voorname huizen zouden moeten verrijzen. Verder evenwel zochten beiden vooral naar verbetering van de scheepvaartverbindingen: er zouden laad- en loskaden aan de noordzijde der stad komen, een afsnijding van de Vecht, een Eemkanaal voor de Rijnhandel (ten nadele van Amsterdam) en zelfs een zeehaven bij de Plompetoren. Het bleef door velerlei tegenwerking bij plannen, slechts de grachten kwamen er, niet de huizen, de wijk werd in de XVIIIe eeuw een warmoezeniersbuurt. Een jaar of dertig geleden waren hiervan nog resten over, maar behalve het tot de tgw. Kruisvaart verbrede Bloemgrachtje moesten zij verdwijnen voor de vergroting van het emplacement der Nedl. Spoorwegen¹.

De korte bezetting door de Fransen onder Condé en Luxembourg (deze nam zijn intrek in Paushuize) in 1672 had voor de stad niet de noodlottige gevolgen, die het omliggende gewest door de plunderzucht van de vijand moest verduren. De Franse reglementering greep niet diep in. Wel werd de oude kathedraal voor korte tijd aan de Katholieken teruggegeven.

In 1674 trof de stad een grote ramp, die ontzaglijke verwoestingen aanrichtte. Uit⁺ het verslag van een ooggetuige blijkt, dat ‘beide torens van de St. Pieterskerk omverre geslagen werden, de toren van de St. Jacobskerk stortte met het klokkenspel neder, het hoge dak van de Buurkerk viel, met de zijmuren grotendeels afgerukt, de molens op de stadswallen werden verwoest, de Domkerk, van den toren tot aan het choor werd gantsch tot een puinhoop, zulks dat de pilaren niet hoger als 6 à 7 voet van den grond zijn blijven staan’. Het koor met het transept werd enkele jaren later hersteld, de westelijke puinhoop in de volgende eeuw gedeeltelijk opgeredderd, doch eerst in 1826 geheel weggeruimd. ^{+Cycloon}

De onderhandelingen voor het vredesverdrag van Utrecht in 1713 riepen vele gezanten⁺ en staatslieden naar de stad en gaven aanleiding tot verscheidene plechtige ontvangsten, feestelijkheden, verlichtingen, zoals die, aangeboden door de Spaanse gevolmachtigde d'Ossuña, tijdelijk bewoner van het Duitse Huis, en door de keizerlijke gezant Von Zintzendorff in Paushuize. ^{+Vrede van Utrecht}

Voor het overige was de XVIIIe eeuw voor Utrecht de tijd, dat het zich deed kennen als de bij uitstek deftige, rustige stad van vermogende renteniers, bankiers, fabrikanten, regenten, mede van professoren en doctoren - een karakter, dat haar tot het eind der XIXe eeuw zou eigen blijven, al uitte zich enkele malen de oude geest van verzet der kleine burgerij, vooral bij de nadering der revolutie, in opstandige betogingen tegen de door stadhouder Willem III weder aan de macht gebrachte oligarchie.

De gezetenheid van deze XVIIIe-eeuwse burgerij toonde zich in de aanleg van talrijke⁺ landhuizen in het Vrije van Utrecht en langs de Vecht, de meeste omgeven door weidse tuinen met beelden en waterwerken: Zijdebalen (van de zijdefabrikant Jacob van Mollem), Oudwijk, Rotsoord, Hogeland, Oog-in-Al, enz.² De armen, behoeftigen en verlatenen kregen evenwel ook enig aandeel in deze welgesteldheid, ^{+Landhuizen}

1 M.N. ACKET in Mbl. Oud-Utr. 1950, blz. 22 vv.

2 R. VAN LUTTERVELD. Buitenplaatsen aan de Vecht (Lochem, 1948).

getuige⁺ de stichting van liefdadige inrichtingen als diaconie- en weeshuizen (1759),
kinderhuizen, hofjes (Breyerskameren). Ook een ambachtsschool voor ⁺**Fundaties**
onbemiddelde jon-

gens kwam tot stand, de Fundatie van Renswoude, doch de gelden hiervoor kwamen uit het legaat (1749) van een niet-ingezetene, Maria Duyst van Renswoude. Bij de prachtige aankleding der regentenzalen van enkele dezer stichtingen, vooral die van genoemde Fundatie (1757), werd door de bestuurderen een ‘charité bien ordonnée’ gehuldigd.

De eerste helft der negentiende eeuw

⁺ LITTERATUUR. J.P. FOCKEMA ANDREAE. De stad Utrecht omstreeks 1823 (in Jb. Oud-Utr. 1924, blz. 28 vv); J. SCHELTEMA. Iets over de uitzetting van en de verbeteringen en verfraayingen in en om de stad Utrecht (1928); DEZ. in v.d. Monde's Ts. 1 (1835), blz. 247 vv; R.C. HEKKER. De Nedl. bouwkunst in het begin der XIXe eeuw (in Bull. Nedl. Ohk.B. 1951, blz. 10 vv)

⁺Litteratuur

⁺ Na de rust van de XVIIIe eeuw bracht het, weliswaar kortstondig, verblijf van Lodewijk Napoleon enige beweging in de Utrechtse samenleving. De koning kocht (1807) een aantal percelen aan de Drift en de Wittevrouwenstraat en liet daarop door de Amsterdamse architect J.D. ZOCHER SR. een paleis bouwen met een ‘galerie’ en een hofkapel, doch reeds in 1808 verliet hij Utrecht om zich in het Stadhuis van Amsterdam te vestigen.

⁺Lod. Napoleon

⁺ Bij het herstel der Nederlandse vrijheid ondervond Utrecht, dat de regering in Den Haag de betekenis van zijn centrale ligging naar waarde wist te schatten. Het Hoog Militair Gerechtshof (1814) en de Veeartsenijsschool (1819) werden er gevestigd,⁺ 's Rijks Munt niet naar Amsterdam verplaatst, de Academie verheven tot Rijksuniversiteit. Hiertegenover dreigde een ogenblik een inperking van de expansie der stad, die zich nu eindelijk buiten de oude wallen was gaan uitbreiden; de voorsteden of buitengerechten van de Vrijheid van Utrecht Abstede, Catharijne, Lauwerecht, Tolsteeg werden tot afzonderlijke gemeenten verheven. In 1823 werd deze regeringsmaatregel ongedaan gemaakt.

⁺1813 vv

⁺Universiteit

⁺ Aan de binnenvaart kreeg de stad haar deel door de in 1824 tot stand gekomen Keulse vaart, een verbinding van Amsterdam met de Rijn, waarin de Vecht en de Vaartse Rijn werden opgenomen.

⁺Keulse vaart

De tijd was nu gekomen om een stelselmatig uitbreidingsplan te ontwerpen. Onder burgemeester VAN ASCH VAN WIJCK kwam dit tot stand. De juist genoemde architect J.D. ZOCHER was de uitvoerder (1827-1840). Hij bleek kennis genomen te hebben van de XVIIIe-eeuwse plannen van burgemeester Moreelse, althans wat betreft de aanbouw in het noordelijke gedeelte der stad. Overigens was de kern van het ontwerp⁺ de aanleg van een gordel van groen, waartoe de wallen en bastions in plantsoenen en wandelparken werden herschapen, hetgeen hier en daar omvangrijke afgravingen nodig maakte en, wat erger is, de opruiming van de stadspoorten en -torens ten⁺ gevolge had: in 1832 de Plompetoren (reeds in de XVIIIe eeuw verminkt), in 1835 de St. Servaastoren, in 1839 de Weerdpoort (de buitenpoort in 1862) en het bolwerk Morgenster, in 1842 de Tolsteegpoort, in 1845 de Catharynepoort, in

⁺Uitbreidingsplan XIXb

⁺Plantsoenen

⁺Slopingen

1854 de Smeetoren, in 1858 de Wittevrouwenpoort, (in 1861 het bolwerk Lepelenburg, in 1868 en 1881 twee bastions van Vredenburg).

Leidden de afbraak (1813) van het schip van St. Marie, later (1844) gevolgd door die van het koor, waarvoor het onbetekenende Gebouw van Kunsten en Wetenschappen in de plaats kwam, en de opruiming (1826) der bouwvallen van het Domschip, ook de afbraak van de vm. H. Kruis (sinds XVI ‘Victors’)-kapel, die de laatste tijd voor

Afb. 10. Van Asch van Wijckskade

voedseluitdelingen gebezigd was ('Soepkapel'), tot weinig gelukkige pleinvormingen, aan de andere kant moet worden erkend, dat onder het bestuur van voornoemde burgemeester de architecten J.D. ZOCHER en C. KRAMM, met behulp o.a. van de 'Onderneming tot aanbouw van huizen', verdienstelijke plannen voor stads- en straatverbetering konden uitvoeren (ca. 1840), gelijk de Van Asch van Wijckskade⁺ ter plaatse van het Begijnenbolwerk in het n. van de stad getuigt (afb. 10). Van laatstgenoemde architect bleef ook een aantal ontwerpen van woonhuizen (meest in Neo-Dorische stijl) aan de Plompetorengracht bewaard, waarvan enkele uitgevoerd zijn. Minder geslaagd was zijn gebouw van Justitie (1837, geheel verbouwd sinds 1954) ter plaatse van de m.e. St. Paulusabdij, waarvoor de Pauluspoort over de Nieuwstraat moest wijken. Genoemde architecten zullen de bewerkers zijn geweest⁺ van de bouwverordening van 1838, die ten aanzien van 'naar een regelmatig en door het stadsbestuur goedgekeurd' plan gebouwde huizen, verbood 'aan de façade derselve' veranderingen aan te brengen zonder verlof van de overheid.

⁺Nieuw stadsbeeld

⁺Bouwverordening

Dit alles gold de meer aanzienlijke huizen in de welgestelde wijken. Daarnaast bleven tot diep in de XIXe eeuw, vooral in het n. der stad en in de omgeving van de Springweg,⁺ buurten en stegen bestaan, waarvoor de gelijktijdige stadsbeschrijver N. VAN DER MONDE slechts woorden als 'vervallen, armzalig, afzigtelijk enz.'⁺ over had¹.

⁺Krotten

1 V.D. MONDE Pleinen, straten 11, 190, 191, 210, 307; III, 58, 299, 301.

De waterlopen, de grachten, de plattegrond (afb. 15-21)

⁺ LITTERATUUR. L.E. BOSCH. Iets over de oude gedaante van Utrecht... (in Utr. Volksalm. 1855, blz. 3 vv); DE GEER Trecht, hfdst. IV en V; V.D. MONDE Pleinen, straten III, blz. 358 vv; S. MULLER FZ. in Nijhoff's Bijdr. N.R. IX (bespreking van DE GEER, Trecht); F.L. GANSHOF. Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de M.E. (Antwerpen, 1941); K. HEERINGA. Bijdrage tot de oude geschiedenis der stad Utrecht (in Jb. Oud-Utr. 1924, blz. 55 vv); P.W.A. IMMINK. Iets over de Rijnloop in Utrecht (in Mbl. Oud-Utr. 1946, blz. 13 vv); J.H. JONGKEES. Aanteekeningen over Utrecht's oudste geschiedenis (in Jb. Oud-Utr. 1946, blz. 34 vv); S.J. FOCKEMA ANDREAE in Duizend jaar bouwen in Nederland 1 (Amsterdam, 1948) blz. 16 vv; J. VINK in Mbl. Oud-Utr. 1928, blz. 89 vv (over Vaartse Rijn en Keulse Vaart); DEZ. t.z.pl. 1947, blz. 9 vv (over opgravingen bij de St. Jacobskerk); J. VAN GALEN in Jb. Oud-Utr. 1954, blz. 34 vv; G.C. LABOUCHERE. De plattegrond van Utrecht in Bruin's Stedenboek van 1572 (t.z.pl. 1932, blz. 23 vv); M.N. ACKET. Eenige oude gezichten op Utrecht en de vroegere topographie (t.z.pl. blz. 32, vv); DEZ. t.z.pl. 1931, blz. 44 vv (over oude Rijnbeddingen vergeleken met de kaart der Vrijheid van 1539); DEZ. t.z.pl. 1950, blz. 77 vv: Ligging en grenzen van Utrecht; DEZ. in Mbl. Oud-Utr. 1951, blz. 58 vv en blz. 66 vv (over Oudegracht, Vaartse Rijn, enz); TH. HAAKMA WAGENAAR in Jb. Oud-Utr. 1934, blz. 58 vv. en 1938, blz. 31, noot (over oudste afbeeldingen van Utrecht).

⁺Litteratuur

⁺ In de Romeinse tijd omvatte een sterke kromming van de Rijn (waarover straks) de oostelijke helft van een terrein, waarop het castellum en een enkele belending¹ ervan gelegen waren. Hoe de begrenzing aan de westelijke zijde was, is niet zeker; er zijn aanwijzingen gevonden, dat ook hier een waterkant bestaan heeft. Opmerkelijk is, dat de via en de porta praetoria van het castellum naar het n. gericht waren. Over de niveaus der opeenvolgende Romeinse sterkten, tot ten hoogste 3,25 m boven N.A.P.z. onder het Romeinse castellum, blz. 41 en 42.

⁺Geschiedenis Rom. bezetting

In de na-Romeinse tijd schijnen belangrijke waterstaatsveranderingen plaats te hebben⁺ gehad. Het xe-eeuwse reisverhaal van de Spaans-Arabische koopman Tartoesji beschrijft het land om Trecht als 'een tijdelijk droogvallend zoutmeer'². Diep indringende zeevloed en de oeverbewoners genoopt hebben bij hun nederzettingen rekening te houden met grote verschillen in waterstand. De gedwongen bewoning op een hoog niveau zou dan de oorsprong kunnen verklaren van de eigenaardige latere kadebouw langs de grachten. (St. Pieter ligt ca 2 m hoger dan het stenen castellum gefundeerd).

⁺Waterstaat

In de xiiie eeuw moet de waterstaat zeker een geheel ander beeld vertoond hebben. De benedenloop van de Rijn verloor steeds meer aan betekenis door de verzanding van de monding bij Katwijk en wij vernemen dan ook van verschillende maatregelen om de loop van het Rijnwater door de stad te reguleren.

1 Bij een proefgraving ten o. van het Domkoor zijn sporen van 'cannabae' en aarden vaten en kruiken gevonden.

2 J.F. NIERMEYER. De wording van onze volkshuisvesting ('s-Gravenhage 1946), blz. 18.

⁺ Omtrent de beddingen waarin oudtijds de Rijn en de Vecht boven om en in de stad gestroomd hebben, bestaat verschil van mening onder de topografen en ⁺**Rijnlopen** historici. Te dezer plaatse kan slechts een korte beschouwing volgen met de blik op de plattegrond der stad, zoals deze zich in de latere M.E. voordeed.

Bezien wij de twee waterwegen, die ongeveer evenwijdig de stad van zuid tot noord doorsnijden, dan merken we hierin rechte en gebogen, slingerende stukken op. Deze laatste vinden we geheel aan het zuidelijk eind van de tgw. Oudegracht, verder in

het tussen Vismarkt en St. Jacobskerk gelegen stuk van deze gracht; van de tgw. Nieuwegracht is het het gedeelte tussen Runnebaan en St. Jansdam, dat een sterke kromming vertoont: de Kromme Nieuwegracht, bijgenaamd 'Regenboog van St. Pieter'. Een dergelijk niet-rechthoekig beloop merken we op bij de ten z. en ten n. van de stad gelegen panden van de vestomgrachting; terwijl de westelijke en de oostelijke begrenzing strak getrokken zijn, lijkt het of bij de twee andere gebruik is gemaakt van bestaande beddingen. Men stelt zich dan voor, dat een van Vechten komende arm van de Rijn (vertegenwoordigd door de Minstroom) het gebied der latere stad in het z., n.l. bij de latere Tolsteegpoort, is binnengedrongen en ong. 400 m noordelijker in noordoostelijke richting is omgebogen om vervolgens, na een grote lus gevormd te hebben (de tgw. Kromme Nieuwegracht), westwaarts af te buigen langs het tgw. stadhuis en tenslotte bij de Bakkerbrug weder een noordelijke richting aan te nemen. Twijfelachtig is of in een vroegere periode de inkomst van de rivier meer oostelijk, bij de latere St. Servaastoren heeft plaatsgehad en door terrein gestroomd heeft, dat in de M.E. als 'Oudelle' bekendstond. Niet geheel eens is men het ook over de vraag, of het tracé Kromme Nieuwegracht zich voortzette langs de Minderbroedersstraat en de Ganzenmarkt dan wel zuidelijker, ongeveer evenwijdig met het Oudkerkhof. Op beide plaatsen is paalwerk ontgraven, dat men als oeverschoeiingen heeft willen verklaren. De aanmerkelijke noordoostelijke verschuiving van de St. Janskerk t. opz. v. de noordelijke arm van Bernulphus' kerkenkruis (z. voren onder Kort overzicht der stadsgeschiedenis) schijnt echter wel voor de eerste veronderstelling te pleiten, alsook het feit, dat nog in het begin der XIVe eeuw een stukje water ter plaatse van de latere Ganzenmarkt 'Oudegracht' genoemd werd ter onderscheiding van het straks te noemen 'Novum Fossatum'.

Niet onbetwist is verder, of te eniger tijd de rivier voor de St. Pieterskerk heen (na de Hervorming heet dit 'Achter St. Pieter') heeft gestroomd; voor S. Muller Fz. was de Kromme Nieuwegracht niet anders dan de ringsloot der immuniteit. Ontgravingen der laatste jaren hebben in ieder geval wel aangetoond, dat genoemde gracht aan een oude stroombedding beantwoordt.

Waar de rivier ten n. van de Bakkerbrug zich naar het w. wendde, is eveneens een punt van geschil. Langs de tgw. Waterstraat? Of noordelijker, waar men kort geleden aanwijzingen heeft gevonden van een bedding, die ongeveer samen zou vallen met de latere stadsgracht langs de Weerdsingel? Zelfs is het twijfelachtig of deze Rijnarm zijn loop naar het w. vervolgd en niet (door de bocht van de Otterstroom) zich met de benedenloop van de Vecht verenigd heeft.

Wij hebben ons tot nog toe beziggehouden met de door Utrecht stromende Rijnarmen. Er waren evenwel nog andere: een zuidwestelijke, langs het Lijnpad in het gebied van Jutphaas naar Ouden Rijn, en een derde, om het o. en n. der stad buigende, bij Vechten beginnende aftakking van de Vecht, welke op den duur verland is. De straat Ondiep, waar in 1930 een schip uit de eerste eeuwen onzer jaartelling gevonden is,⁺ herinnert hieraan.

Tussen deze laatste en de binnen-Utrechtse tak werd in het midden der XIIIe eeuw ter⁺ bekorting van de vaarweg en normalisering van de stroom een verbinding tot stand gebracht, het meest noordelijke rechte eind van de tgw. Oudegracht, midden door de Weerd getrokken. Ze wordt in een oorkonde van 1127, die echter

⁺Ontgraven schip

⁺Oude- en Nieuwegracht

een jaar of vijftig jonger moet zijn (OkbU, 1, nr. 319), Novum Fossatum genoemd.
Heda (Hist.

Fig. 2. Plattegrond n. tek. (omstr. 1560) v. Jac. van Deventer n. facsimile-uitg. 'Nederlandse steden in de XVIe eeuw' (1916)

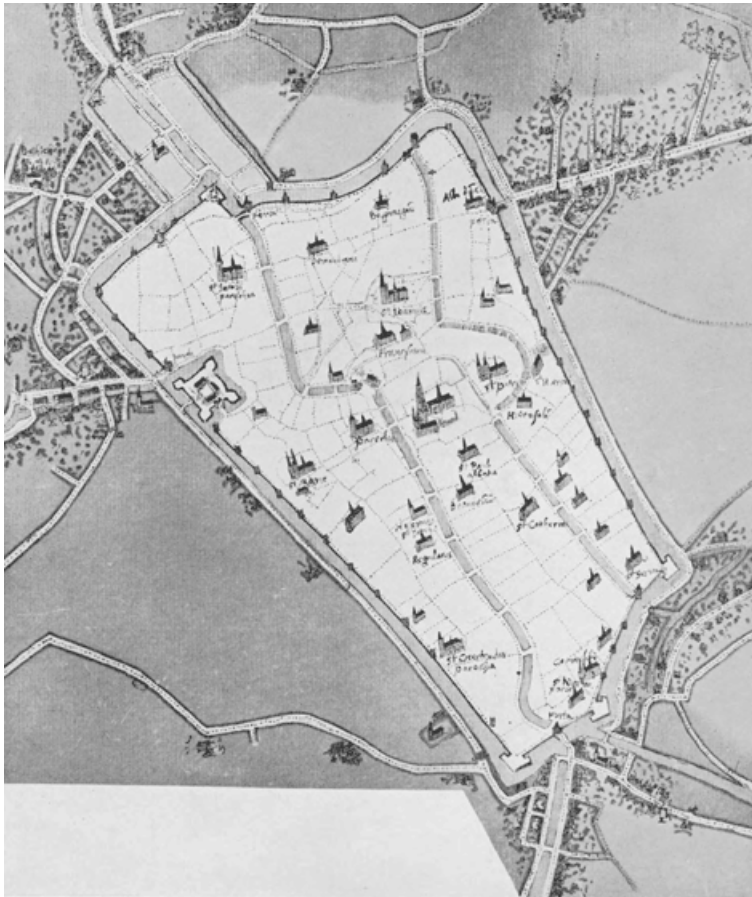
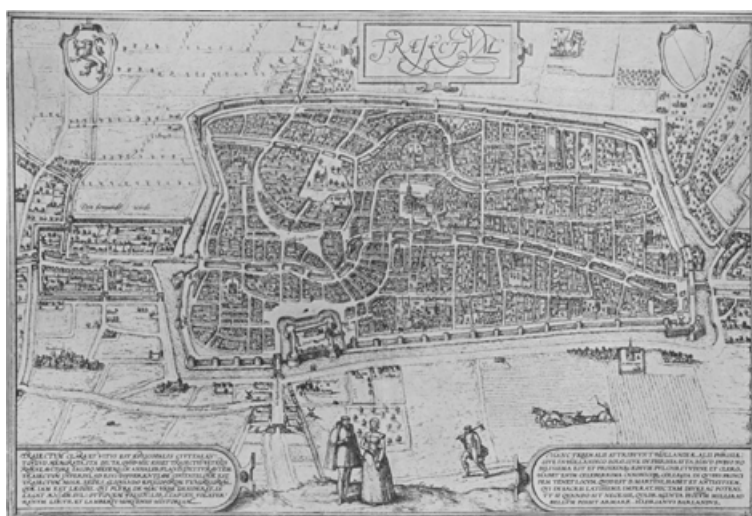

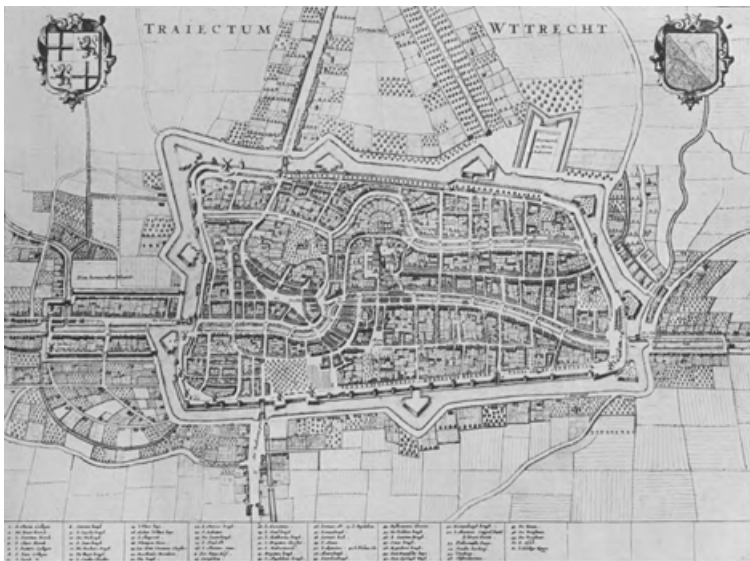
Fig. 3. Plattegrond als fig. 2 met betiteling der kerken

Afb. 13. Plattegrond in Braun en Hogenberg's 'Civitates orbis terrarum' (omstr. 1570)

Afb. 14. Middendeel (vergroot) van afb. 13

Afb. 15. Plattegrond in Joan Blacu's 'Toonneel der Steden' (1649)

Afb. 16. Luchtfoto van het centrum. K.L.M. Aërocarta

Ep. blz. 163) stelt deze doorgraving naar de Vecht op het jaar 1148 en verklaart, dat nu ‘urbs.... sedandis incendiis, vehendis que commerciis longe instructor apparatus’. Een ander gevolg ervan was, dat door deze regeling de bodem in het noordelijke gedeelte der stad geschikt werd voor de stichting van een nieuwe parochie, die van St. Jacob. Dat er omtrent deze tijd water te over was, blijkt uit een oorkonde van 1165 (OkbU, I, nr. 448), waarin keizer Frederik I toestond een ‘aquaeductus’ door de Neude te graven, opdat het Rijnwater, dat dagelijks door zijn overstromingen zo ernstige schade veroorzaakte, naar zee kon afvloeien. De grote toevoer van water⁺ was het gevolg van een andere kanaalaanleg, n.l. van de (later zo genoemde) ^{+Vaartse Rijn} Vaartse Rijn, die de door een dam bij Wijk bij Duurstede (?) verlandende Kromme Rijn moest vervangen. Deze ‘Nieuwe vaart’, in 1289 en 1373 zuidwaarts verlengd, naderde noordwaarts de stad bij de Tolsteegpoort, sloot zich hier aan bij het bovengenoemde zuidelijke stuk (omstr. 400 m) van de Rijnarm en werd vervolgens rechtlijnig doorgetrokken in de richting van de Vismarkt. De noordoostelijke voortzetting van de Rijnarm tot bij de Brigittenstraat, of iets verder, raakte buiten gebruik. De Kromme Nieuwegracht en haar westwaartse voortzetting verloren haar betekenis als vaarwater. Deze laatste verdween van lieverlede; de lus om St. Pieter echter kwam in 1393 in verbinding met een nieuw kanaal, dat van de St. Servaastoren af, en hier dus misschien gedeeltelijk in de oudste bedding, in de ‘Oudelle’,⁺ gegraven werd en dat door de montade van St. Jan als Drift en verder als Plompetorengracht ^{+Oudelle} werd voortgezet naar de noordelijke vestinggracht. Op het zuidelijke deel van de aanleg werd toen de benaming ‘nieuw’ overgedragen, die tevoren aan de zustergracht eigen was geweest, en deze voortaan de Oudegracht geheten.

⁺ De eigenaardige gedaante van Utrecht's plattegrond, n.l. breed aan het bovineind, smaller toelopend naar beneden, waardoor in omtrek de vorm van een harp of een ^{+Harpvorm} stompe wig ontstond, is toe te schrijven aan

- 1 de bovenbeschreven Rijnloop met zijn grote bocht (Kromme Nieuwegracht);
- 2 het door bisschop Bernulphus over het Romeinse castellum gelegde kerkenkruis met de daarom gegroepeerde immuniteiten, parochies en kloosterterreinen;
- 3 de ommuring, in de XIIe en XIIIe eeuw daaromheen gelegd, die de twee schuine zijden van de harp markeerde.

Het Weerd-kwartier in het n. en de agglomeraties, die zich sinds de XVIIe eeuw buiten de andere poorten hebben aangezet, in het n.w., b.v. langs de in 1665 gegraven Leidse vaart, hebben aan deze omtrek tot diep in de XIXe eeuw niet veel toegedaan.

Verwoestingen, stads- en kerkbranden, omvangrijke slopingen

Omstr. 650

verwoesting door de Friezen van de burcht en de door Dagobert I gestichte kapel.

Omstr. 715

verwoesting van de burcht en het
herbouwde kerkje.

Omstr. 830 en 856

verwoesting door de Noormannen (BEKA
Chronica blz. 27 en 28).

Xa

verwoesting door de Noormannen (BEKA
Chronica blz. 34: Balderik ‘incensas
ecclesias refecit’).

Dom van Balderik en omringende gebouwen verbrand (Thietmar van Merseburg, Z. DE GEER Trecht, blz. 124). **1017**

St. Pieterskerk verbrand (OkbU, I, nr. 236), misschien ook Bisschopshof en keizerlijk verblijf? (Kroniek van 1128, z. Jb. Oud-Utr., 1930, blz. 49). **1076**

Dom van Adelbold, ‘maior domus combusta est... cum toto palatio, ecclesia St. Marie, St. Bonifacii (= St. Salvator) pridie dedicata ecclesiaeque parochiana (- Buurkerk) cum magna parte civitatis’ (Ann. St. Marie); ‘in Traiecto tria magna et diu plangenda incendia fuerunt’ (ANN. EGM.). **1131**

‘incendio maximo civitas traiectensis flagravat’: ‘templum St. Martini ab Adalbaldo episcopo constructum’, alsmede St. Pieter, St. Jan, St. Paulus (ANN. EGM.; ANN. ST. MARIE met toevoeging: ‘cum septem capellis et maxima parte civitatis’); ‘una cum oratorio St. Crucis’ (HEDA Hist. Ep. blz. 163, ANN. EGM.: ‘capella contigua St. Crucis’, n.l. naast St. Salvator). St. Salvator bleef gespaard. **1148**

winter- en zomerhuis van Bisschopshof door de graaf van Gelre verwoest (BEKA Chronica), blz. 53. **1163**

Buurkerk ‘incendium... penitus consumpsit et totam plateam ejus’ (ANN. ST. MARIE; ANN. EGM.; BEKA Chronica blz. 55: ‘et partem civitatis maximam’). **1173**

grote stadsbrand, Bisschopshof met zomer- en winterhuis en ‘turris’ **1253**

episcopalis' verwoest, St. Jacobs- en Buurkerk 'penitus combusta(e)' met de toren, van St. Salvator het oostelijk gedeelte, 'maior turris apud S. Martinum', Domtoren, 'fere combusta', St. Paulusabdij geteisterd, drie claustrale huizen van St. Salvator verbrand (ANN. ST. MARIE), ook de 'capella St. Johannis'.

eerste St. Geertekerk (buiten de stadsmuur) afgebroken. **Omstr. 1259**

'Wivekensbrand', stadsbrand, waarbij St. 1279 Pieter, St. Jan, St. Catharina en de Buurkerk getroffen werden (HEDA Hist. Ep., blz. 222); ook de Minderbroederskerk? (volgens Joh. a Leydis, z. Matthaëus, Analecta (1738) I, blz. 622, maar bestreden door Van Buchel).

verwoesting van het Duitse Huis tijdens 1345 het beleg door graaf Willem IV van Holland.

op St. Odulphusnacht 400 huizen 1372 aangetast.

toren van de Buurkerk ten o. van tgw. 1388 toren afgebroken.

op Sacramentsdag verwoest een achter 1402 St. Jacobskerk ontstane brand het noordelijk deel van de stad.

brand in De Weerd verwoest o.a. het 1431 Jeruzalemsklooster.

beeldenstormen. 1566, 1579, 1580

toren van St. Jacobskerk beschadigd door **1576**
bombardement der Spanjaarden van
kasteel Vredenburg uit.

kasteel Vredenburg door burgerij **1577 vv**
gesloopt: n.w. toren van St. Mariakerk
verwoest.

koorpartij van Buurkerk gesloopt. **1586**

St. Salvator gesloopt. **1587**

een cycloon teistert de stad: schip van de **1674**
Dom verwoest, het grote dak van de
Buurkerk, verscheidene torens en
torenspitsen af- en omgeworpen
(westtorens van St. Pieterskerk, spitsen
van St. Jacobs- en van n.w. toren van St.
Nicolaaskerk).

toren tegen z.w.hoek van St. Janskerk **1682**
gesloopt; ook de kloostergang.

dwarspand en overgebleven gedeelte van **1813 vv**
schip van St. Mariakerk gesloopt.

stadswallen, -poorten, -torens gesloopt. **1832 vv**

koor van St. Mariakerk afgebroken. **1844**

Bisschoppen van Utrecht tot 1527

Willibrord 695-739

(Bonifacius en Eobanus 739-753)

Gregorius 753-780

Alfrik I 780-784

Theodard 784-790

Harmakar 790-806

Rikfried 806-820

Frederik I van Adelen 820-835

Alberik II 835-omstr. 845

Eginhard omstr. 845

Ludger omstr. 848-854

Hunger omstr. 854-866

Adelbold I 866-899

Radboud 900-917

Balderik 917-976

Folkmar 976-990

Boudewijn I 991-995

Ansfried 995-1010

Adelbold II 1010-1026

Bernold (Bernulphus) 1027-1054

Willem van Gelre 1054-1076

Koenraad 1076-1099

Burghard van Horburg 1100-1112

Godebold 1114-1127

Andries van Kuyck 1128-1139

Harbert 1139-1150

Herman van Hoorn 1151-1156

Godfried van Rhenen 1156-1178

Boudewijn II van Holland 1178-1196

Arnout I van Isenborch 1196-1197

Diederik I van Holland 1197

Diederik II van Are 1197-1212

Otto I van Gelre 1212-1215

Otto II van Lippe 1215-1227

Wilbrand van Oldenburg 1227-1233

Otto III van Holland 1233-1249

Gozewijn van Randerode 1249-1250

Hendrik I van Vianden 1250-1267

Jan I van Nassau 1267-1290

Jan II van Sierck 1291-1296

Willem II van Berthout 1296-1301

Guy van Avennes 1301-1317

Frederik II van Sierck 1317-1322

Jacob van Zuden 1322

Jan III van Diest 1322-1340

Nicolaas 1340-1342
Jan IV van Arkel 1342-1364
Jan V van Virneburg 1364-1371
Arnout van Hoorn 1371-1379
Floris van Wevelikhoven 1379-1393
Frederik van Blankenheim 1393-1423
Rudolf van Diepholt 1423-1455
Zweder van Kuilenburg en Walraven van Meurs 1455
David van Bourgondië 1456-1496
Frederik IV van Baden 1496-1517
Filips van Bourgondië 1517-1524
Hendrik II van Beieren 1524-1527.

Beschrijving der monumenten

Verdedigingswerken

Aangezien de aanwezigheid van een sinds eeuwen onder de bodem bedolven Romeinse militaire nederzetting en haar vervolg als Frankische hof of voorhof voor de conformatie en de topografie van het oude Trecht, ook voor de ligging van enkele nog bestaande gebouwen en gebouwresten in het centrum, van betekenis is geweest (z. fig. 1 op blz. 12), volge hier een beknopt overzicht (berustend op nog niet ten volle gepubliceerde resultaten en conclusies der in de laatste dertig jaren op het Domplein uitgevoerde opgravingen) aangaande de ontwikkeling van

I. Het Romeinse castellum

LITTERATUUR. C.W. VOLLGRAFF en G. VAN HOORN. Opgravingen op het Domplein 1933-1935⁺ te Utrecht (wetenschappelijke verslagen uitgeg. d. Prov. Gen. v.K. en W.) II (1934), blz. 40 vv; III (1936), blz. 87 vv; IV (1938), blz. 142 vv; A.E. VAN GIFFEN, Utrecht-Trajectum (verslagen achter de Jaarverslagen 29-32 (1944-1948) v.d. Ver. voor terpenonderzoek, blz. 9 en 15 vv); C.W. VOLLGRAFF, G. VAN HOORN en J.H. JONGKEES. Proefgraving ten o. van het Domplein (in Meded. Kon. Ak. v. Wet. afd. Lett. N.R. IX, nr 7); A.E. VAN GIFFEN en G.C. LABOUCHERE. Berichten over deze opgravingen in Utr. DbI. 1938 (aug. en dec.) en 1949 (febr.-mei); H. BRUNSTING. De opgravingen op het Domplein te Utrecht (in Leven en Werken 1941, sept. blz. 9 vv); A.W. BYVANCK. Excerpta Romana III (Rijksgesch. Publ. dl 89), blz. 129. Over 'Albiobola'-opschriften: A.E. VAN GIFFEN. Opgravingen op het Domplein (z. voren) I (1934), blz. 7; C.W. VOLLGRAFF. Romeinse inscripties uit Utrecht (in Meded. Kon. Ak. v. Wet. afd. Lett. 70, serie B, nr 50, 1930, en nr 80, 1935), blz. 132 vv; J.H. JONGKEES in Hand. v.h. XVIIIe Vlaamse Filologencongres (1949), blz. 132 vv; J. VAN GALEN. Was Albiobola het Romeinse Utrecht? (in Jb. Oud-Utr. 1950, blz. 46 vv).

⁺Litteratuur

Nadat in 1929 bij een proefgraving was gebleken, dat de vloer van het centrum der stad bestond uit een ten dele bijna 2 m dik, Romeins lagenpakket (van 3,25 tot ca. 1,35 m boven N.A.P.) en een ten dele iets dikker middeleeuws lagenpakket (ca. 5,60 tot 3,25 m boven N.A.P.), is het prof. van Giffen duidelijk geworden, dat onder het Domplein en omgeving in een bocht van de Kromme Rijn vijf symmetrisch over elkaar gebouwde, afgerond-rechthoekige Romeinse castella hebben gelegen, n.l. vier, vermoedelijk even grote, van hout en aarde (118 × 145 m), en een, wat ruimer, van steen (126 × 152 m). Alle vijf bezaten, volgens het gewone latere schema, vier twee aan twee tegenover elkaar gelegen poorten. Van deze zijn alleen de portae decumanae aan de z.zijde en de portae principales dextrae aan de o.zijde ten dele opgegraven. Evenals de Romeinse castra van Keulen, Mainz, Straatsburg lag dat van Trajectum op de linker Rijnsoever. In 1949 werden op nog hoger peil sporen gevonden van een paar in en op de via principalis gelegen gebouwen, waaruit tot een zesde bezetting, en wel onder keizer Julianus (omstr. 360), kan worden geconcludeerd.

⁺Opgravingen

I. Het *eerste castellum* (47 n.C.) lag op een lichtelijk van 1,25 tot 1,50 m boven⁺ N.A.P. oplopende, met graszoden of klei verhoogde bodem. Het was omgeven door een wal en twee grachten. De wal rustte op een laag van dwarsbalken van bijna 3 m lengte. De ligging van het Praetorium kon worden vastgesteld. **+1e cast.**

II. Het *tweede castellum* (1,80 m boven N.A.P.) besloeg hetzelfde areaal als het eerste. Het had een vierkante toren, waarvoor de hoekstandkuilen loodrecht door de dwarsliggers van I waren gegraven. Een brandlaag over het geheel getuigt van ver- **+2e cast.**

woesting door vuur, die zeker het gevolg is geweest van de opstand der Bataven (69).

⁺ III. Op een wederom iets hoger peil (2,10 m) is, spoedig na de onderwerping der Bataven (omstr. 70) het *derde castellum* opgetrokken. Van deze of de vorige ^{+3e cast.} sterkte kwamen de palen van twee hoofdboorten voor de dag, ook de sporen van het Praetorium.

⁺ IV. Het *vierde houten castellum* moet na een verhoging van de bodem (2,30 m boven N.A.P.) blijken gevonden sigillata en dakpanstempels gedateerd worden ^{+4e cast.} tussen 150 en 183, wellicht als een herstelling na een inval der Cauchen (170). Het Praetorium van deze sterkte was ruimer dan zijn voorgangers en mat 25,70 × 28,25 m.

⁺ V. Van het meeste belang is het vijfde, *het stenen castellum* (z. fig. 1, nr 1), gelegen op 2,50 m boven N.A.P., vermoedelijk tijdens keizer Septimius Severus († 211) ^{+Stenen cast.} gebouwd en tot aan de grote Germaanse doorbraak van de Limes (omstr. 260) of een weinig later in stand gebleven (panstempels van het Nedergermaanse legioen, van de legio Antoniana 212-222 e.a.). De west-, zuid- en oostmuren van dit kamp stroken nagenoeg met de binnengrachten der voorafgaande; de vierde muur lag een flink eind noordelijker. De vier poorten (waarvan twee onderzocht) hadden flankiertorens, die naar de veldzijde afgerond waren. Het rechthoekige, in tufsteen opgetrokken Praetorium (23 × 28 m) omvatte een atrium, omgeven door een galerij van forse, door zuilen gedragen bogen (een fragment van deze is nu in het Centraalmuseum)¹. De toegang door de porta praetoria was aan de noordzijde.

Ten z. van het atrium, door een dwarsruimte ervan gescheiden, lag als middelste van vijf kleine vertrekken het sacellum of vaandelheilighdom.

Onder de tot deze periode behorende, in 1929 bij het fundament van het koor der Kruiskapel opgegraven voorwerpen is een paar stenen² platen (in de VIIIe eeuw voor doodkisten gebezigd), waarin wij-inscripties ter ere van de 'god der Bataven' Lobbonus in een bijna niet te ontcijferen schrift zijn gegrift. Herhaaldelijk komt de naam 'colonia Albiobola Baborum' erin voor. Vergelijking met de plaatsnaam Albaniana (Alphen aan den Rijn) geeft grond tot de veronderstelling, dat in de IIIe eeuw de, of een, nederzetting op het Domein de naam Albiobola, d.i. woonplaats aan de Albis, een Keltische benaming voor de Rijn (vgl. riviernamen als Elbe), heeft gedragen.

⁺ VI. Hernieuwde Romeinse expansie schijnt in de IVe eeuw geleid te hebben tot nog *latere legeringen* op een peil van 3,10 tot 3,25 m boven N.A.P. ^{+Laatste bezetting}

Van de stenen castellum-*ommuring* zijn op verschillende tijden en verschillende plaatsen (in het z. en z.o., bij de Voetiusstraat en op de speelplaats der Ned. Herv. Burgerschool ten n.w. van de Dom) fragmenten aan de dag gekomen, waarvan slechts de onderste lagen tot het Romeinse werk behoren, terwijl de bovenste onregelmatig werk en veldkeien vertonen. Wij hebben hier te doen met de sporen van⁺ bouwactiviteit (xb) van bisschop Balderik, die ook de grondslagen legde van een ^{+Muur van Balderik}

1 Z. Catal. tentoonstelling Romeins Nederland (1928), nr 351.

2 t.z.pl., nr 353.

nieuwe kathedraal (z. voren onder Kort overzicht der stadsgeschiedenis). Het ‘Paleis Lofen’ (z. blz. 78) is, naar uit het daar blootgekomen 8 m lange muurfragment blijkt, (z. fig. 1 en 10) schrijlings over de voet van de westelijke castellum-muur heengebouwd.

II. Middeleeuwse en zestiende-eeuwse verdedigingswerken

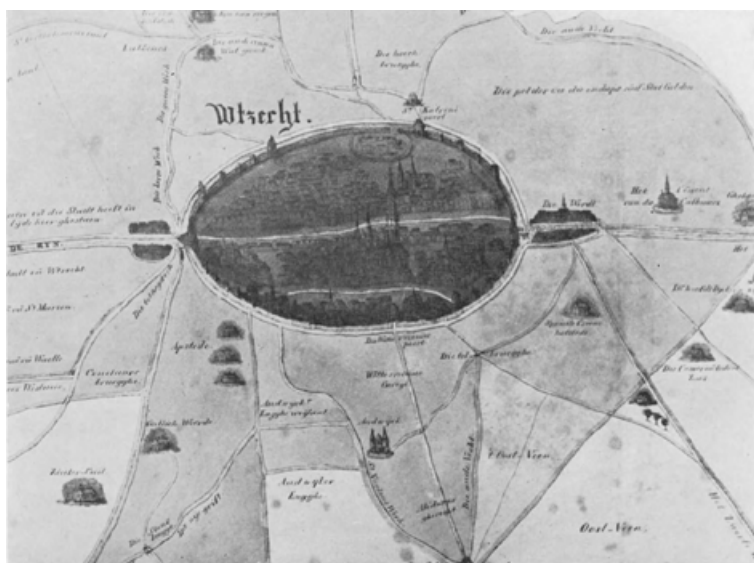
LITTERATUUR EN BRONNEN. G.G. CALKOEN HS ten Stadsarchief met aantekeningen omtrent⁺ de verdedigingswerken der stad Utrecht = Catal. Bibl. over Utrecht nr 585 *; N. VAN DER MONDE. Aantekeningen uit registers enz. betreffende de muuren, poorten, torens, bolwerken en uitgangen der stad, HS. ten Stadsarchief = Catal. Bibl. nr 1224); BUCHEL Traj. Bat. Descr. (1592 vv), uitgeg. door S. MULLER FZ. in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 1906, blz. 161 vv; L.E. BOSCH. Iets over de oude gedaante van Utrecht... oude sterkten (in Utr. Volksalm. 1855, blz. 5 vv); F.N.M. EYCK VAN ZUYLICHEM. Kort overzicht over de oude versterkingen en kastelen in ons land (Montfoort, 1855); VAN ASCH VAN WYCK. Bijdrage aangaande den Balderikstoren... in verband met de oude bemuring... (in v.d. Monde's Ts. 1840, blz. 225 vv); DE GEER Trecht, blz. 137 vv; L.E. BOSCH. De bolwerken van Utrecht (in Utr. Volksalm. 1850, blz. 105 vv; 1855, 1856, blz. 49 vv; 1858, blz. 69 vv; 1860, blz. 81 vv); W.H. SCHUKKING en G.C. LABOUCHERE. De oudste bastions van Utrecht (in Mbl. Oud-Utr. 1941, blz. 49 vv); Rapport (1854) behorende bij de straks te noemen afbeelding der fundamente van het bolwerk Sterrenburg (aanvankelijk Sterkenburg geheten); G. VAN KLAVEREN PZ. De Morgenster en Sterkenburg (in Mbl. Oud-Utr. 1930, blz. 33 vv); C.M. DE LEUR. Het Lucasbolwerk (in Jb. Oud-Utr. 1939, blz. 119); J.H. VAN BOLHUIS, Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg (Utrecht, 1838); W. GRAADT VAN ROGGEN. Het Vredenburg in den loop der tijden (in Jb. Oud-Utr. 1932, blz. 60 vv); Verslag van de opzichter D. VAN DER WERF (1869) over Vredenburg (z. onder Afbeeldingen); N. VAN DER MONDE. De vijf aarden bolwerken... geschiedkundig beschouwd (in v.d. Monde's Ts. 2e s., 1844, blz. 125 vv, 225 vv).

⁺Litteratuur en bronnen

AFBEELDINGEN. Kaart (1539) van de Vrijheid der Stad voor de schilderij door E. VAN SCAYK⁺ (Catal. Centraalmus. nr 280); - Panorama van Utrecht (omstr. 1558?, van de bolwerken slechts Vredenburg, zonder de bastionsdaken, en Sterrenburg erop afgebeeld) door A. VAN DEN WIJNGAERDE (coll. Sutherland in Oxford Bodleian Library (z. afb. 11); - Gezicht op de stad uit het w., tekening (1590) door A. VAN BUCHEL in zijn *Commentarius rerum quotid.* (in de Univ. bibl. te Utrecht); - *Plattegronden en profielen* der stad, met name die van JAC. VAN DEVENTER (z. fig. 2 en 3), MELCH. VAN HOORN, BRAUN en HOGENBERG, J. BLAEU (z. afb. 13 en 15), GUICCIARDINI, A. VAN VIANEN, H. SAFTLEVEN en VERSTRALEN; - Plattegrond (omstr. 1670) der vestingwerken van P. VAN SCHOOTEN in het Rijksarchief te 's-Gravenhage (z. HINGMAN, Inv. v. kaarten II, nr 3517); - Ontwerp door H. RUYSCH in de atlas Bodel Nijenhuis te Leiden (portef. 40, nr 82); - BOGEN gevonden tussen de gewezen Maliepoort en het bolwerk Zonnenburg, opstanden en plattegrond in kleuren (omstr. 1840) = Catal. top. atlas. nr 301; - Gezicht op de muur van binnen bij de Begijnenwalpoort, litho (omstr. 1840) naar VAN ASCH VAN WIJCK in v.d. Monde's Ts. = Catal. top. atlas, nr 327; - Gezicht op de muur van binnen tussen het Begijnenbolwerk en de Weerdpoort, tekening (omstr. 1830) in O.I. inkt

⁺Afbeeldingen

= Catal. top. atlas, nr 331; - Gezicht op de Tolsteegpoort e.o., rechts Manenburg, op de achtergrond de Bijlhouwerstoren, schilderij (omstr. 1650), toegeschr. aan J. MEERHOUT = Catal. top. atlas 1928, nr 291, Catal. schild. nr 1136; - Gezicht op Manenburg uit het o., tekening (omstr. 1740) in O.I. inkt door G. PRONK = Catal. top. atlas, nr 472; - Gezicht op dit bolwerk uit het n.o., litho (omstr. 1830) naar C. VAN HARDENBERG uit 'Afbeeldingen van gezichten te of bij Utrecht' = Catal. top. atlas suppl., nr 645; - Gezicht op de ingang boven op de wal, als voren = Catal. top. atlas suppl., nr 646; - Gezichten in en op dit bolwerk, een tekening (1836) in sepia en twee aquarellen door J.W. BILDERS = Catal. top. atlas suppl., nrs 647, 647* en 647**; - Gezicht op Zonnenburg uit het z.o., tekening (omstr. 1660) naar H. SAFTLEVEN in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, een platinotypie hiernaar = Catal. top. atlas suppl., nr 651; - Gezicht op dit bolwerk uit het z.w., gekleurde tekening, (omstr. 1845) door D. VAN LOKHORST = Catal. top. atlas suppl., nr 654; - Gezicht op dit bolwerk uit het o. met het Observatorium, chromolitho (1859) uit Wap. 'De stad Utrecht' = Catal. top. atlas, nr 485. - Van belang zijn ook enige tekeningen betr. het overeenkomstige, in 1854 ten dele gesloopte, bolwerk Sterrenburg, nl. een tekening van de plattegrond van omstr. 1840 door F.N.M. EYCK VAN ZUYLICHEM = Catal. top. atlas, nr 469; - Een plattegrond met doorsneden van in 1854 ontdekte fundamenten van Sterrenburg = Catal. top. atlas suppl., nr 640; - Plattegrond en doorsnede van de overblijfsels van de Bijlhouwerstoren bij

Afb. 17. Middendeel (vergroot) der Kaart van het Vrije van Utrecht (1539 d. Ev. van Scayck) n. litho van 1840

Sterrenburg, opmeting (1872) door de opzichter van 's Rijkswaterstaat D. VAN DER WERF = Catal. top. atlas, nr 532; - *Opmetingen van de 'Overblijfselen van het kasteel Vredenburg te Utrecht, in tekening gebragt tijdens de slooping in 1869'*, vergezeld van een verslag door dezelfde D. VAN DER WERF (portef. in het archief van de Rijksdienst v.d. Mon.); - Tekening (vogelvlucht) van Vredenburg door de Duitse vestingbouwmeester D. SPECKLIN (1577) gereprod. in A. KABZA. Handschriftliche Pläne von Daniël Speckle (Bonn, 1911), blz. 28; - Plattegrond van Vredenburg ontw. door ROMBOUT (II) KELDERMANS (in het Rijksarchief te 's-Gravenhage, Mil. kaarten VIII G. 2088); - Schilderij (XVIC) voorstellend het kasteel uit het z. = Catal. Rijksmus., nr 78; - Derg. voorstelling (1658, door W. VAN SWANENBURCH), afk. uit de Schoutenkamer van het oude Stadhuis = Catal. schild., nr 280; - Schilderij (1646 door J. DROOCHSLOOT), voorstellend het beleg van het kasteel in 1577 = Catal. Centraalmus., nr 1; Catal. schild. 1952, nr 83; - Het zuidelijk bolwerk van Vredenburg inw. met straalgewelf, litho in v.d. Monde's Ts. 1938; - (III, z. blz. 49: Plattegrond van de stad met ontworpen oostelijke fortificatielijn waarbij vier hoornwerken, tekening (1629) door H. JZ. VERSTRALen, landmeter = Catal. top. atlas, nr 224).

⁺ A. Middeleeuwen

⁺ GESCHIEDENIS. In de jaren tussen 994 en 1009 staken de Trechtenaren hun woonsteden ('portum omnem') in brand, teneinde ze niet in handen te doen vallen van de Noormannen, die - na Tiel te hebben verwoest - de burg Trecht schenen te bedreigen. Deze burg was, na herhaalde vernielingen, tijdens de IXe eeuw door bisschop Balderik († 976) hersteld.

⁺II A. Middeleeuwen

⁺Geschiedenis

Een fragment van de onder Balderik gebouwde muur, opgetrokken op de
grondslagen van de

Romeinse, is in 1949 voor de dag gekomen (en nog te bezichtigen onder de speelplaats van de Ned. Herv. H.B.S.).

Waren de buiten de burg gelegen wijken bij deze laatste inval der Noormannen dus nog onversterkt, althans grotendeels (z. blz. 46 bij Balderikstoren), in de loop der XIII eeuw begonnen de bewoners een stenen *ringmuur* te bouwen. De burg schijnt tot omstr. 1160 nog min of meer verdedigbaar te zijn geweest. Een oorkonde van 1122, welke de voorrechten, door bisschop Godebold aan de burgers van Utrecht en Muiden verleend, bevestigde, gaf tolvrijheid aan allen ‘qui Trajectensem civitatem munire debent vallo’ (OkbU, I, nr. 308). De ‘incastellatio’ van de St. Mariakerk in 1133 (Ann. St. Marie) zal wel met deze versterking samenhangen. De door A. VAN BUCHEL beschreven, nu in het Centraalmuseum bewaarde (z. blz. 57) stichtingssteen van de vm. Smeetoren, een wachttoren aan de z.w. zijde der stad, vermeldde het jaartal 1145. Lettende op het door dezelfde schrijver (z. beneden) gesignaleerde, bij de genoemde toren gevonden materiaal (tuf), mag men aannemen, dat de dicht langs de immuniteit van St. Maria geleide bevestiging (XIIA) tot ongeveer de tgw. Smeestraat liep. Vervolgens werd zij doorgetrokken, ten einde een nog schaars bewoonde buurt in het z. (St. Nicolaasbuurt) te omvatten. Hierheen had bisschop Godebold in 1127¹ de in de volkrijke wijk Stathe gehouden markt (tevergeefs) getracht over te brengen, ten bate van de kooplieden ‘apud novum fossatum’, welke gracht dus sinds kort een verbinding vormde van de zuidelijke buurt met de Oude (burg-) gracht voorbij de tgw. Gaardbrug.

In het n., waar uit een drassig gebied een nieuwe wijk De Weerd ontstond, toen de kronkelende Rijnarm een noordwaartse rechte verbinding met de Vecht kreeg in 1148 (of 1165)², liet men deze wijk buiten de veste en trok de muur tussen de oude Balderikstoren in het n.w. en de Plompetoren in het n.o. Eerst in de latere M.E. mocht de omgrachte Weerd, zij het ook niet sterk, bemuurd heten. In 1233 werd de in 1127 gestichte abdij van St. Servaas in de zuidoosthoek van de stad overgebracht ofwel binnen de muur getrokken. Deze was daar toen dus zo ver gevorderd. Aan de oostkant der stad, waar nog een enkel fragment met spaarbogen in stand is gebleven (z. blz. 49), moet hij vóór of omtrent midden-XIII zijn voltooid. Blijkens enkele tekeningen van ca. 1830 in het gemeentelijk archief (Catal. top. atlas, nrs 301, 327 en 331, z. ook VAN ASCH VAN WIJCK in v.d. Monde's Ts. 1840, blz. 26) bestond de aan de noordzijde der stad opgetrokken muur uit twee reeksen van diepe kluizen, boven elkaar geplaatst. Kan overlangs de onderste een omloop geweest zijn of hebben we met een latere verhoging te doen? Het materiaal, waaruit het door Van Asch van Wijck beschreven

1 OPPERMANN, Untersuch. z. Nordniedl. Gesch. III blz. 98, betwist de echtheid van de oorkonde van 1127 (OkbU, I, nr. 322).

Wat hier ‘Nieuwegracht’ heet, verloor die naam, toen in 1393 wederom een rechte vaart werd gegraven, n.l. meer oostelijk, in de ‘Oudelle’, tussen de St. Servaastoren in het z. en de bocht van de Rijn niet ver van St. Pieter. Deze verbinding heette voortaan Nieuwegracht en het ‘Novum Fossatum’ van 1127 werd ‘Oudegracht’ (z. voren, blz. 36).

2 Z. JONGKEES in Jb. Oud-Utr. 1945, blz. 55.

fragment aan de noordzijde was opgemetseld, was baksteen van groot formaat, naar de meting van genoemde schrijver 32 tot 36 (?) Nedl. duimen (= cm) bij 6 (lees: 16) tot 18 duimen en een dikte van 8 tot 9 (z. ook EYCK VAN ZUYLICHEM. Kort overzicht, blz. 35). D. VAN DER WERF in het rapport bij zijn opmeting van de Bijlhouwerstoren (z. onder Afbeeldingen), noteerde 'poepen' van 29 tot 34 cm.

Toen in 1551 het bastion Zonnenburg werd gebouwd, betrok men het materiaal daarvoor uit de verlaagde muren (z. blz. 47). Doch waar A. VAN BUCHEL (Traj. Bat. Descr.) de Smeetoren beschrijft, merkt hij op, dat de stadsmuur daar zeer zwaar en oud was, 'ex topiario, vel pumiceo lapide, quem nostrates duiffsteen... dicunt'. Men mag dus aannemen, dat de oudste gedeelten van de muur in tegenstelling tot de latere uit tufsteen bestonden.

Liber albus (in S. MULLER FZ. De m.e. rechtsbronnen der stad U., I (1883), blz. 54) vermeldt,³ dat in 1318 'doe groef de Stad van Utrecht horen borchgrave om hoer stat', waartoe de heren van St. Catharijne en Johan van Bole een geldelijke bijdrage moesten leveren. Vermoedelijk hebben we dit zo te verstaan, dat toen de omgrachting voltooid is³. Na het onge-

³Burggracht

3 Vergraven van een oude waterloop? Z. P.W.A. IMMINK in Mbl. Oud-Utr., 1946. Of dieper graven? Vgl. een rekeningpost (1427) van kerkmeesters van St. Jacob (VAN RIEMSDIJK. Bijdr. St. Jacobskerk, blz. 58) betr. betaling aan Willem Rodekijn, die 'groef dat fundament van den pijlre aan dat oude cruysware' (dat gesloopt werd).

lukkige beleg (1345) door Willem IV van Holland nam de stad weder een verbetering van haar defensiemiddelen ter hand.

⁺ De middeleeuwse muur was versterkt met een aantal op ongelijke afstanden geplaatste *torens*, welker bewaking sinds XIV aan de gilden was opgedragen. De meeste waren rond of halfrond in omtrek, terwijl een vijftal, aanmerkelijk hoger opgetrokken, merendeels een recht- of veelhoekige grondslag had. Het waren:

⁺**Torens**

in het n.w. de (ronde) Balderiks- of Bollaertstoren (XIII, op grondslagen X);

in het z.w. de (rechthoekige) Smeetoren (1145, in 1529 vernieuwd, in 1642 ‘geaccomodeert totten Astronomische speculatie’, afgebroken in 1854);

in het z. de (ronde) Bijlhouwerstoren (XIII t. pl. v. een veel oudere, verhoogd in 1391, afgebr. in 1872), zie blz. 48 bij Sterrenburg en rapport (1872) van D. van der Werf met pentek. (Catal. top. atlas nr 532):

muurdikte 1.12 m, twee koepelachtige gewelven;

in het z.o. de (achthoekige) St. Servaastoren (XII, afgebroken in 1835), tevens (lage) waterpoort;

in het n.o. de (rechthoekige) Marslieden- of Plompetoren (vóór 1330 op grondslag X (?), in 1756 verminkt, in 1832 geheel gesloopt,) waaraan een lage waterpoort was verbonden.

⁺ De stadspoorten waren vier in getal:

in het n.w. de Catharijne- of Wei- of Hollandse poort (na 1252, verbouwd XIVd, vernieuwd in 1622, afgebroken in 1845);

⁺**Poorten**

in het o. de Wittevrouwen- of Gelderse poort (omstr. 1250, vernieuwd in 1652, afgebroken in 1858);

in het n. de Weerd- of Amsterdamse poort (na 1252, afgebroken in 1839, twee torens van de buitenpoort in 1862);

in het z. de (dubbele) Rode poort (oorspr. een poorttoren, later vergroot, in 1537 vervangen door de enkele Tolsteegpoort, afgebroken in 1842).

In 1901 en 1925 kwamen bij grondwerken de overblijfselen van de ronde torens te voorschijn, die deel uitmaakten van de oostelijkste dezer Rode poorten (diam. 2,97 m, baksteenformaat 29 à 30 × 14 × 7 cm). Ook de resten van koepelachtige gewelven werden geconstateerd¹.

Behalve de reeds genoemde waterpoortjes bevonden zich nog dergelijke lage poternes bij de Weerdpoort (Begijnenpoortje) in het n., achter St. Marie in het n.w., bij de Tolsteegpoort en achter St. Nicolaas in het z. (een later waterpoortje in het o. werd XVII verbouwd tot de Maliepoort).

⁺ B. Zestiende eeuw

⁺II B. XVIe eeuw

1 Over deze rode gevangenispoorten Z.V.D. MONDE in zijn Ts. 1843, blz. 14 vv, en G. VAN KLAVEREN PZ. in Mbl. Oud-Utr. 1926, blz. 28.

⁺ GESCHIEDENIS. Anton van Lalaing-Hoogstraten, stadhouder van Utrecht, nam op keizerlijk bevel de verbetering van de verdedigingswerken ter hand. (Tegen de Geldersen waren reeds in 1482 plannen voor bolwerken ontworpen). De onderneming omvatte, behalve de bouw van de citadel Vredenburg (z. blz. 54), de herstelling en vernieuwing van de oude muren en torens, waarmede aan de noordzijde der stad ('achter St. Jacobs') werd begonnen. A. VAN BUCHEL, die⁺ de Latijnse opschriften op de lage torens aan deze zijde weergeeft, haalt de jaartallen 1537 op de torens 'de Bok' en 'de Vos' (gesloopt in 1843) en 1542 op de toren 'het Paard' aan. Verder worden vermeld 'de Wolf', 'de Hond', de Beer'. Een memorie van 1537², get. Lalaing⁺ (Gemeente archief, Losse stukken, F 1), voorziet het 'doen maken bij WILLEM VAN NOERT een patroon van de stadsmuren en toornen die men maken ende repareren zal in zijn tijd, beginnende

⁺**Geschiedenis**

⁺**Herstel 1537 vv**

⁺**W. van Noort**

- 2 Reeds enkele jaren vroeger onder de plaatsvervangende gouverneur Jan van Termonde, Dendermonde of Teremundus, heer van Borgnival, † in 1536 en te Breda begraven (z. Geïll. beschr. der vm. Baronie, blz. 114, epitaaf), was in het zuidwestelijk deel de Smeetoren vernieuwd, waaraan een door Van Buchel vermeld opschrift met het jaartal 1529 herinnerde. Het was naar aanleiding van een geschil over de grenzen van het stadsrecht, dat Lalaing-van Hoogstraten aan EVERT VAN SCAYCK opdroeg een plattegr. van de stad met hare Vrijheid te maken (z. blz. 22).

achter het St. Servaashek noordwaarts gaande naar de Wittevrouwenpoort', dus langs de oostkant. De Raadsnotulen vermelden in 1543 het afbreken van huizen 'omtrent de stadsmuur bij Nicolaskerk voor perservatie en betere versterking der stad', waartoe een aarden wal met een weg zal worden aangelegd.

Toen kwam de aanleg van *stenen bolwerken* aan de orde. Opmerkelijk is in dit verband het in een kameraarsrekening van 1539 vermelde bezoek van de Italiaanse architect, de Lombard¹ MR. BALTHASAR, ten einde 'de gelegenheyt, sterckte ende tymeradage tot Utrecht te bezien'⁺ (Dodt's Arch. III, blz. 220). Deze werd toegevoegd aan mr. WILLEM VAN OIRDT (van Noort), die de stad in 1541 als 'stadsmetselriemeester' aannam, gelijk hij ook met 'de meester van den wercke van Vredenborch' MARCELIS(!) KELDERMANS, fortificatiemr. van Gelderland, de vestingwerken⁺ van Utrecht en andere plaatsen inspecteerde.

⁺Balthasar Lombard

⁺M. Keldermans

Ook dit werk begon aan de noordzijde van de stad, waarin 1544 onder leiding van WILLEM VAN NOORT de fundamenten gelegd werden van het 'nyewe bollwerck ende die nyewe muer, die begost is bij de Weertpoort', dat weldra de naam 'Morgenster' zou dragen. Het voorschrift⁺ was, dat de grondslag moest liggen 'drie ofte vier voeten boven thoichste water ende dat by advys van meester Donaes, werkmr. van de Keys Maj.' (memorie van 1546 bij v.d.⁺ Monde's aantekeningen). Wederom was het dus een Italiaans vestingbouwkundige die toezicht hield op het werk, want de genoemde was niemand anders dan DONATO DE BONI PELLIZUOLI van Bergamo, de vestingingenieur wiens advies in 1540 door Karel v was ingeroepen voor de fortificatie van Antwerpen².

⁺Morgenster

⁺Donato de Boni

Werden de Antwerpse werken in het vervolg (met name de citadel omstr. 1565) uitgevoerd⁺ naar de verbeterde 'tweede Italiaanse versterkingswijze', de bastions Manenburg en Zonnenburg vertonen nog overeenkomst met het Maddalena-bastion (1527) door Sanmichele te Verona gebouwd. Zij hebben echter teruggetrokken flanken.

⁺Bastions

Het materiaal voor de fundamenten werd gehaald uit de bestaande muur: 'Van Vredenburg tot Tolsteegpoort toe zullen de muren en torens afgelicht worden, en van Bollaertstoren tot St. Catharijnepoort toe om den steen weder int voorzeyde fundament te brengen. Welverstaende dat men de voorzs. oude muren van boven off lichten zal zeven voeten hoich tingaens ende de toirnen gelycks der mueren *oick by advys als voren*'. Zoals bij grondwerken (XIX) is gebleken, werd de nieuwe muur, althans op

- 1 Zijn Noordital. afkomst vernemen wij uit een post van 1540 in de rentmr. rek. der Utr. grafelijkheid: betaling aan Marcelis (n.b.) Keldermans 'van den wercke van Vredenburg, ende dat voir zijn vacatie bij hem met mr. Balthasar Lombard, die tot Utrecht, bij de Keiz. Majesteit geschickt was, [gedaan], int besichtigen de Starckten van Utrecht' Z. G.C. LABOUCHERE. Aanteek. over monumenten te Gorichem (in Oudhk. Jb. 1931, blz. 49).
- 2 Donato de Boni ontwierp vervolgens de werken voor fort Rammekens, Vlissingen, Middelburg (1547) en Luxemburg. Z.H. WAUWERMANS, Les architectes militaires flamands au XVIe siècle (in Bulletin de l'Acad. Roy. de Belgique 1877, blz. 257); F.J. VERMEULEN. Handb. t.d. geschied. d. Nedl. bouwk. II, blz. 417.

verschillende plaatsen, een weinig buitenwaarts van de oude aangelegd (Z. VAN ASCH VAN WIJCK's Bijdrage in van der Monde's Ts. 1840). Spoedig na de voltooiing, in 1558, werden de 'woeninge ende eerdewerck' van dit bastion in erfpacht uitgegeven, wat tot aan de afbraak in 1838 is voortgezet, en werd er een windmolen op geplaatst.

Het *bastion Zonnenburg*, in 1551 het eerst in de kameraarsrekeningen vermeld als 'tnyew⁺ bolwerck after sunte Servaes', was in 1552 zover gevorderd, dat de schilder GOESSEN JANSZ. toen de groote zon, die op een ingemetselde steen in het saillant was aangebracht, had 'vergult ende after offgeleyt met blauw ende den datum... gestoffeert ende uytgevult'. VAN BUCHEL geeft (Traj. Bat. Descr. in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXVII, blz. 162) een korte beschrijving van dit 'munimentum triangulare', waarvan de 5 tot 6 voet dikke muren, 'piramidatim ascendentes', goed beveiligde kazematten omvatten, en vermeldt hierbij ook het Latijnse, aan Macropedius (Joris van Langhvelt, 1537-1552 rector van de St. Hieronymusschool) toegeschreven opschrift op de steen:

⁺**Zonnenburg**

Arx solis dicor, flagrans fulgore corusco,
Dura silex hosti, tuta meis statio
1546 (!)

Waarop hij de Nederlandse versregels laat volgen:

Sonnenburch is mijnen naem
Anno XLVII was ick volmaeckt
Tegen den vianden aldus bequaem.

⁺ In 1639 werd de Academische kruidtuin naar Zonnenburg overgeplaatst. Deze bleef hier tot 1724, toen op een terrein tussen Nieuwegracht en Lange Nieuwstraat een nieuwe hortus werd ingericht. Het bolwerk werd de woonplaats van de stadsarchitect, wat het in het begin der XIXe eeuw nog was.

⁺**Kruidtuin**

⁺ Nadat in 1848 Buys Ballot en Krecke hier meteorologische waarnemingen begonnen waren, werd in 1853 de eerste steen gelegd voor een uitbreiding, een vleugel ten behoeve van de nu ook te dezer plaatse (van 1642 tot 1853 in de Smeetoren) gevestigde Sterrenwacht der Rijksuniversiteit, in 1909 en 1940 vergroot¹. (Het Meteorologisch Instituut verliet in 1896 Zonnenburg en betrok zijn nieuwe zetel in De Bilt.)

⁺**Sterrenwacht**

⁺ De ‘nyeuwe fortalicie’ *Manenburg* komt in 1551 ter sprake, wanneer de Raad besluit de ‘borchwal’ daar te vergraven, en wordt in 1552-1553 het eerst in de kameraarsrekeningen vermeld (Dodt's Arch. III, blz. 229), als WILLEM VAN NOORT ‘156 blocken Sichgenaer steen’ voor het fundament geleverd heeft. GOESSEN JANSZ. schilderde het volgend jaar o.m. de weerhaan op het ‘waechuysgen’ en de maan op een gedenksteen, die volgens A. VAN BUCHEL (t.a.pl., blz. 163) verder het opschrift (door Macropedius?) droeg:

⁺**Manenburg**

Arx dicor Lunae, magni soror inclyta Phoebi
Saeva et trux hosti, civibus innocua
1559

In Juli 1554 werd aan Manenburg de laatste hand gelegd. De Raad besloot een woning erop te plaatsen en de muur naar de Tolsteegpoort erbij aan te sluiten. Ook dit bolwerk werd op het eind der XVIe en in de XVIIe en XVIIIe eeuw verpacht en bewoond (o.a. omstr. 1600 door stadsarchitect MARCELIS VAN NOORT)², gelijk uit ordonnantiën en afbeeldingen van die tijd blijkt. In 1774 werd het uitgegeven aan de in 1771 opgerichte Societeitslakenfabriek voor het opstellen van droogramen. In de XIXe eeuw zijn de kazematten door de gemeente als bergplaats in gebruik genomen.

⁺ Voor het ‘nyew bollwerck after die Bylhouwerstoorn’, dat eerst Sterkenburg en Stoutenburg, later *Sterrenburg* heette, maakte in Juli 1554 wederom WILLEM VAN NOORT het ‘patroen van de ordonnantie’. De Singelgracht werd er gedeeltelijk voor gedempt, aan de stadzijde en naar

⁺**Sterrenburg**

1 Z.A.A. NIJLAND in het Gedenkboek der Utrechtse Universiteit (1936), II, blz. 305 vv.
2 Deze, een zoon van Hendrik van Noort (stadsarchitect tot 1582), was door zijn moeder een kleinzoon van Marcelis Keldermans (Notulen Gemeentearch. Utr. 1954, nrs 218 en 231).

de veldzijde verbreed; de genoemde toren kwam nu een eind binnenwaarts te staan. Dit *spitse* bolwerk was in 1558 voltooid mèt de erop staande ‘huysinge’. VAN BUCHEL zegt ervan: ‘Fortis, cum armato ex lapide vivo viro, suo quoque notatum epigrammate.... Martis quoque nomen habet:

Hic belli deus atque ferox dux praesidet, hostis!

Cur ultra duro praelia Marte cies?

1556

Dit ‘Letterstuck ofte carmen’ was blijkens de kameraarsrekening ‘mitte lyst ende t beeldt Marss’ het werk van WILLEM VAN NOORT. Het door WILLEM ROELOFSZ. vergulde relief (fragmenten ervan, alsook van het opschrift, nu in het Centraalmuseum, catal. 1928 nr 311) was ook hier in het saillant van het bolwerk geplaatst. In 1854 is Sterrenburg grotendeels afgegraven ten einde de Keulse vaart te verbreden. Hierbij kwamen drie brokstukken in Bremer steen met het Latijnse opschrift voor de dag. Het huisje erop werd door de stad verhuurd, thans wordt het bewoond door de opzichter der gemeentelijke plantsoenen.

⁺ Hoewel een Raadsbesluit van 1572 gewaagde van de ‘resterende’ werkzaamheden aan de wallen en muren, bleken tegen 1577 degelijke voorzieningen in de fortificatie, vooral van het oostelijk front, nodig. Achter St. Nicolaas was een deel der muren reeds in 1572 ingestort, dat wegens geldgebrek voorlopig moest blijven liggen, en naar het n., in de richting van de Wittevrouwenpoort, dreigde hetzelfde te gebeuren. In 1577 ontbood de stad de forti-

⁺Aarden werken

ficatiemeester ADRIAAN ANTONISZ. van Alkmaar om hem te raadplegen over de aanleg van ‘die drie eerste bolwerken’, waarvoor hij vervolgens bestekken maakte (kameraarsrekeningen, z. Dodt's Arch. III, blz. 249; Raadsdagboek 7 dec. 1577). Het betreft hier een jongere versterkingswijze, n.l. met *aarden bolwerken*, welke op last van prins Willem moesten worden uitgevoerd en waarvoor HENDRIK VAN NOORT, ‘architect, diversche grote ende cleyne caerten, bestecken ende patroenen gemaect heeft gehad’. Nadat het bolwerk achter het Begijnenhof en dat achter St. Marie aanbesteed waren (aan deze zijde werkten LAUW DE VRIES en HENDRIK JZ. VAN COTHEN, z. Dodt's Arch. III, blz. 253), kwamen de drie oostelijke, Wolvenburg, Lucasbolwerk en Lepelenburg, aan de beurt. Bij een paar van de laatste worden, naast mr. HENDRIK VAN NOORT, de ‘stadtmr.’, ALERT VAN HOBOKEN en zijn broeder GILLIS genoemd. Te oordelen naar de plattegronden van P. VAN SCHOOTEN en van H. RUYSCH (z. voren onder Afbeeldingen), waren deze werken niet onmiddellijk tegen de vestingmuur opgeworpen, maar ervan gescheiden door een smalle strook water, dus als ravelijnen (anders echter op de plattegrond van 1598 door A. VAN VIANEN). Een viertal molens, buiten de Wittevrouwenpoort gelegen, moest ten behoeve van deze aanleg worden afgebroken. Sedert het eind der XVIIe eeuw werden deze bolwerken merendeels verhuurd ‘om te grasen ende hoyen’. Aan een der pachters (1633-1662), LUCAS AERTSZ., had vermoedelijk het noordoostelijke werk zijn naam te danken. Op dit werk verrees in 1721 het ‘Suikerhuis’, een raffinaderij van de Geöctr. Utrechtsche Compagnie van Commerce, waarvan de gebouwen tot 1872 zijn blijven staan. Het bastion van St. Marie schijnt midden-XVII afgegraven te zijn.

III. Zeventiende-eeuwse werken⁺

⁺III. XVIIe eeuw

GESCHIEDENIS. In 1629, toen na de val van 's-Hertogenbosch een actie van de Spanjaarden werd gevreesd, besloot de stad hoornwerken buiten de Singelgracht op te werpen. Slechts één hiervan werd voltooid. Het lag in het z.o. schuin tegenover Zonnenburg en werd van 1629 tot 1639 voor de Hortus medicus in beslag genomen. Omstr. 1650 is het opgeruimd. In de tweede helft dezer eeuw werden nog fortificatieplannen ontworpen (doch niet uitgevoerd) door burgemeester H. MOREELSE (zie voren blz. 25), EV. MEYSTER, de vestingbouwkundigen P. VAN SCHOOTEN en H. RUYSCH (z. bij Afbeeldingen).

* * *

Thans volgt, aansluitend bij I (Castellum) de

Beschrijving der bestaande werken XIII en XVI⁺

⁺II Beschrijving (ME XVI).

A. Middeleeuwen⁺

⁺II A Middeleeuwen

De stadsmuren, -torens en -poorten zijn tussen 1821 en 1872 van lieverlede gesloopt en door plantsoenen met een zeer verscheiden flora vervangen naar ontwerpen van J.D. ZOCHER (1827-1839).

Bij het einde van de Nobelstraat, in het Singelplantsoen, staat een klein brokstuk (dikte thans 1,40 m) van de STADSMUUR (afb. 18), n.l. twee spaarbogen of kluizen (XIIIA), elk in de dag 3,26 m breed en opgemetseld van baksteen in zeer groot formaat (32 à 34 × 15 à 16 × 8 à 9 cm, 10 lagen 96 cm.) Bij een herstelling zijn deze bogen, die een weergang droegen, aan de stadzijde dichtgemetseld om de plantsoenaarde te keren.

Een beschouwing van de omstr. 1830 en 1840 vervaardigde afbeeldingen (z. voren, blz. 43) van noordelijke en oostelijke gedeelten van de stadsmuur gezien van de binnenzijde, leidt tot de veronderstelling, dat het beschreven fragment wat de hoogte betreft slechts ongeveer de halve hoogte van de oorspronkelijke muur - althans in dit gedeelte van de stad - vertegenwoordigde, want daarop ziet men twee rijen van door beren geschraagde rondboogkluizen.

Afb. 18. Kluizen van de m.e. walmuur in het Singelplantsoen bij de Nobelstraat

⁺ B. Zestiende eeuw

⁺II B Werken XVI

Van de STENEN BASTIONS zijn na de sloping in 1838 vv. nog over:

⁺ Het BASTION MANENBURG (1551-1554), gelegen aan de zuidzijde der oude stad, een weinig oostelijk van de voormalige Tolsteegpoort, opgetrokken van baksteen (formaat $0,29 \times 0,14 \times 0,96$ cm, 10 lagen 0,76 m), in slordig kruisverband gemetseld. Het thans gedeeltelijk tot gemeentelijke bergplaats, gedeeltelijk tot woning en atelier ingerichte oorspr. vijfhoekige werk (fig. 4, afb. 19-21), bestaat uit twee vleugels (resp. in zuidelijke en in zuidoostelijke richting), die met een aan de gracht of singelzijde gebouwde muur van gebogen beloop een nagenoeg trapeziumvormig plein (thans met glas overdekt) omsluiten, terwijl aan de stadzijde een portaal toegang geeft tot het werk. De frontmuren zijn 2 à 2,50 m dik.

⁺Manenburg

De gebogen muur vertegenwoordigt slechts de binnenzijde van het oorspr. stomphoekige bastion, welks saillant voor de plantsoenaanleg grotendeels is afgegraven¹.

⁺ Het door een straalgewelf overdekte portaal (afb. 20) is zeshoekig; de bergstenen ribben, rechthoekig van doorsnede, rusten op bolvormige kraagstenen (profiel z. bij fig. 4).

⁺Portaal

⁺ Het is van de stadzijde door een poort toegankelijk en er gaan drie met tongewelven (het middelste geheel vernieuwd) gedekte gangen, poternes, van uit: de middelste naar beneden hellend en leidend naar het (thans met plaatijzer en glas overdekte) binnenplein en de onderste, de twee buitenste stijgend en voerend naar de bovenste kazematten.

⁺Gangen

⁺ Deze bevatten gelijkvloers (de grond is hier in later tijd opgehoogd) en op de eerste verdieping telkens twee met tonnen overwelfde kanonkelders of kazematten (afb. 21), loodrecht op de flanken gericht en onder segmentbogen op het binnenplein geopend. Zij zijn ook onderling verbonden door telkens twee segmentbogig gedekte openingen. De op de verdieping gelegen kazematten hebben in de naar buiten (d.i. onderscheidenlijk de naar het w. en de naar het n.o.) gekeerde wand een drietal, wederom met een segmentboog gedekte (thans dichtgemetselde), schietgaten voor flankeringskanonvuur.

⁺Kazematten

1 Op onze plattegrond (fig. 4) is het saillant overeenkomstig dat van het nagenoeg gelijkvormige Zonnenburg (z. fig. 5) bijgetekend.

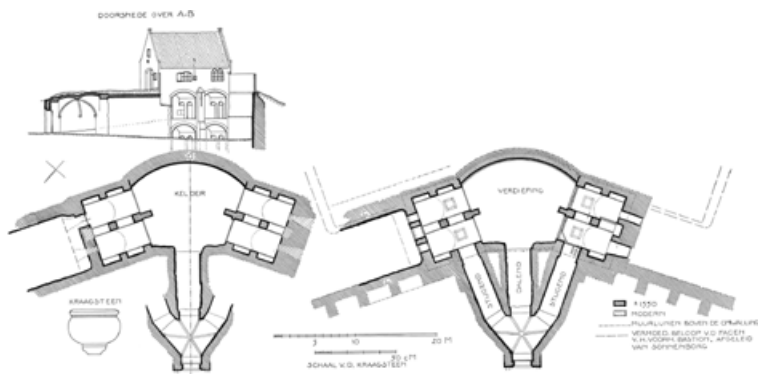

Fig. 4. Manenburgh. Opm. v. plattegronden der gangen en kazematten

Afb. 19. Manenburg. Bovenbouw van stadzijde gezien

Afb. 20. Manenburg. Gewelfd portaal

Afb. 21. Gezicht op z.o. kazematten van het plein af

Een vierkante opening in elk tongewelf van de bovenste kazematten heeft oorspronkelijk gediend als rookgat. Aan de zijde van het binnenplein worden de fronten geschraagd door telkens een contrefort, geplaatst tussen de segmentbogige openingen. De (met pannen gedekte) bouwsels boven de geschutgangen zijn verschillend. Het naar het z. gerichte heeft aan de lange, naar het plein gewende zijde twee geveltoppen (XVII); het andere vertoont twee dergelijke toppen in de naar de stad gekeerde gevel en in de gevel langs het plein sporen van lage, met segmentbogen gedekte openingen (thans gewijzigd voor moderne beglazing).

De eerstbedoelde gevel is in 1946 vernieuwd met gebruikmaking van de oude steen,⁺ ook voor de vlechtingen in zijn driehoekige top; boven de ingang is toen een relief in medaillonvorm aangebracht (door P. DHONT). ^{+Stadzijde}

De smalle wand van het plein dient als grondkerende muur tegen de wal en is, op een hoogte van omstr. 4,50 m, in kleine steen opgemetseld bij wijze van borstwering langs de hoge plantsoenweg. ^{+Plein}

Tegen de buitenmuur van de oostelijke vleugel sluiten in noord-oostelijke richting⁺ zware flankmuren van grote steen aan (z. de plattegrond op fig. 4 bij C); deze begrensd de inham, ontstaan door de teruggetrokken flank met bolwerkschouder (epaulement), die aan dit 'Italiaanse' versterkingsstelsel eigen is. ^{+Schouder}

Evenals bij Sterrenburg (z. hieronder) zullen aan de binnenzijde zware contreforten de schouder- en facemuren gesteund hebben.

Het BASTION ZONNENBURG. Dit vijfhoekige werk (1551-1552), sinds 1849⁺ in dienst van de Sterrenwacht der Rijksuniversiteit, komt in plattegrond overeen met Manenburg, met dien verstande, dat zijn stompe saillant, zijn facen en flanken met inwendige zware contreforten bewaard zijn gebleven en dat de twee van het straalgewelf opstijgende gangen een lichte knik naar binnen toe vertonen. (fig. 5, afb. 22 en 23). Enige andere verschillen van ondergeschikt belang zijn een gevolg van de restauratie, welke in 1907-1909 plaats had, toen de gehele bovenbouw (lokalen voor de Sterrenwacht) werd opgetrokken. De toegang van de stadzijde naar het zeskante gewelfde portaal is dichtgemetseld en de kazematten aan de zuidzijde zijn door een aanbouwsel van buiten aan het oog onttrokken. ^{+Zonnenburg}

Van het BASTION STERRENBURG (fig. 6, 7), grotendeels afgegraven in 1854,⁺ zijn nog de zuidelijke kazematten over met kluizen en bogen als in Zonnenburg en Manenburg. Hierboven staat een huisje met twee moderne gekoppelde puntgevels, die de vroegere trapgevels vervangen. In de nabijheid een oude waterput. ^{+Sterrenburg}

Het bolwerk bevatte, blijkens de tekeningen (1816) door C. VAN HARDENBERG, ook de met een straalgewelf gedekte centrale ruimte die onder Manenburg is beschreven. Bij een opgraving in 1854 kwamen overblijfselen van zware steunberen voor de dag, die de facen en schouders aan de binnenzijde schraagden.

Uit deze opgraving en ook uit een opmeting van ca. 1840 door EYCK VAN ZUYLICHEM kan men opmaken dat het saillant (fig. 7) van dit hoekbolwerk, anders dan dat van Zonnenburg en Manenburg, een scherpe hoek vormde.

Van vier der vijf grote AARDEN BASTIONS, vijfhoekig met ingetrokken flanken, in⁺ 1578-1580 aangelegd, in 1861-1872 grotendeels afgegraven, zijn de omtrekken ⁺Aarden werken nog in de tegenwoordige plantsoen- en singelaanleg bewaard: aan de oostzijde *Lepelenburg, Lucas* (laatstelijk in 1939 afgegraven voor de bouw van een nieuwe schouwburg)

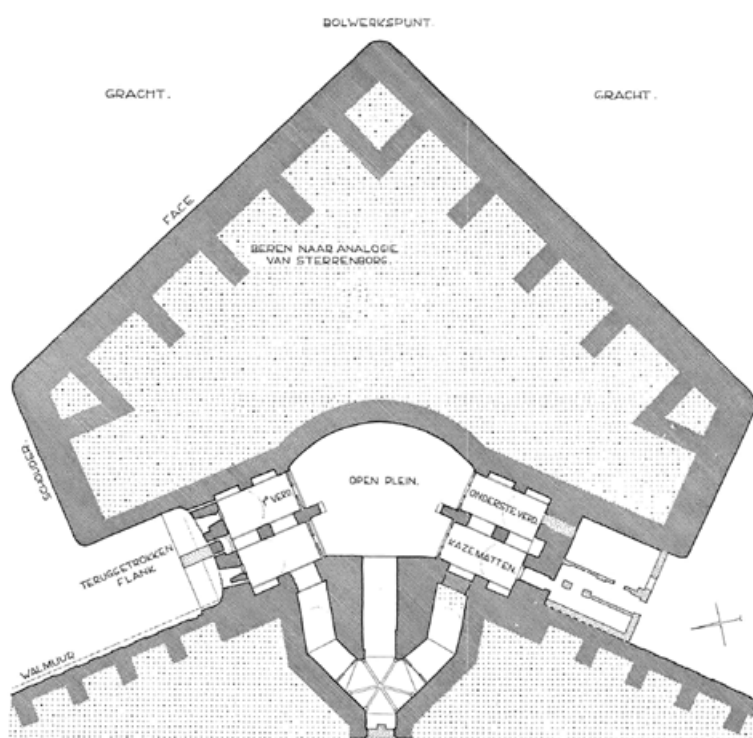

Fig. 5. Zonnenburg. Plattegrond van de poternes, kazematten en het vijfhoekige bastion

en *Wolvenburg*; aan de noordzijde waren reeds in 1830 vv op het *Begijnenbolwerk* de van Wijcks- en de Begijnenkade aangelegd. Het vijfde, het *bolwerk van St. Marie*, aan de westzijde, is geheel afgegraven en later tot park 'Nieuweroord' ingericht.

Enkele regels worden nog gewijd aan de vm. dwangburcht van Karel V:

⁺ Van de CITADEL VREDENBURG, in 1528-1529 op het Catharijneveld ter plaatse van het oude St. Catharinaklooster en gasthuis (St. Jan) gebouwd¹ naar het ontwerp van Rombout II Keldermans (in 1540 wordt ook Marcelis K. 'mr. van den wercke van Vredenborch' genoemd, z. voren, blz. 47), in 1577-1581 door de opstandige burgerij gesloopt behalve een paar bolwerken aan de veldzijde met de deze verbindende gordijnmuur, die al meer in verval geraakten, zijn in 1868-1869 en in 1881, ten slotte in 1931 de overblijfselen, n.l. van het *zuidelijke bastion*, waarvan een met een fraat stergewelf overkluisde ruimte, het

⁺Vredenburg

1 Aanvankelijk had men een noordelijker punt gekozen, n.l. bij de Bollaertstoren, niet ver van het Paardenveld (z. Mbl. Oud-Utr. 1952, blz. 32).

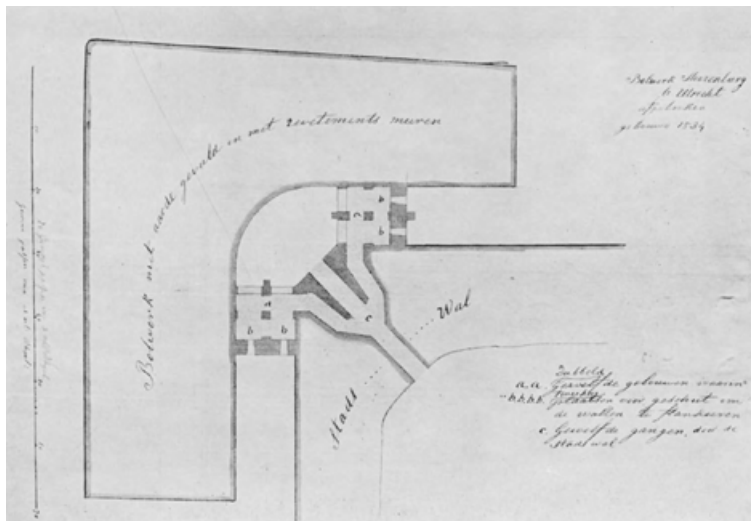

Fig. 6. Sterrenburg. Plattegrond, tek. (omstr. 1840) door Eyck van Zuylichem. Caral. top. atlas nr. 469

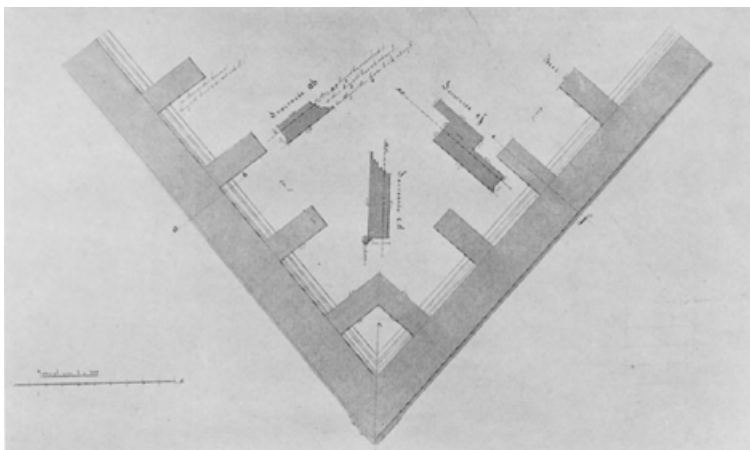

Fig. 7. Sterrenburg. Plattegrond en doorsneden v.d. bolwerkspunt, tek. (1854) z.n. Catal. top. atlas Suppl. nr. 640

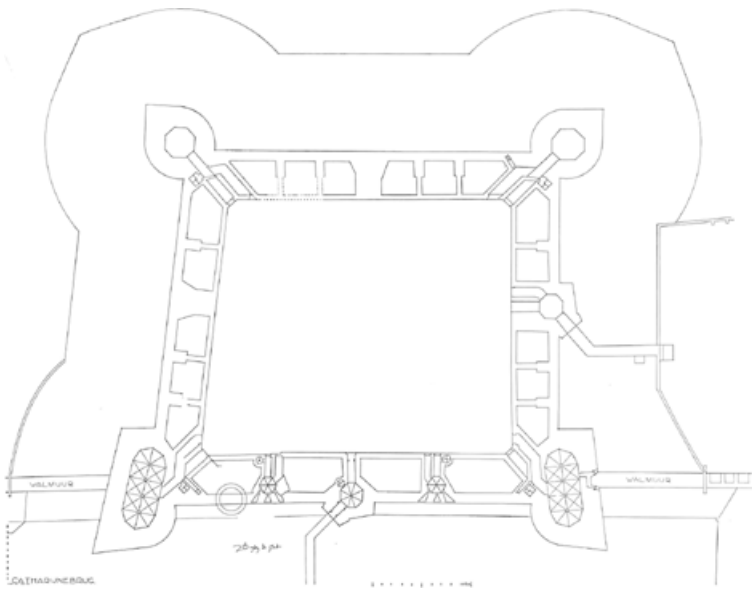

Fig. 8. Vredenburg. Plattegrond, copie naar het plan van R. Keldermans in het Rijksarchief (Mil. k. VIII G 2088)

Afb. 22. Zonnenburg. Bastion (Sterrenwacht) gezien uit het n.o.

‘Spanjaardsgat’ (afb. 25), in 1842 was dichtgeworpen, ten behoeve van het tweede Jaarbeursgebouw opgeruimd. Een beschrijving van deze en andere belangrijke resten van het kasteel bevat het hierboven (z. bij Afbeeldingen) vermelde rapport met opmetingen in 1869 opgesteld door de opzichter van 's Rijkswaterstaat D. VAN DER WERF. Zoals fig. 8 en afb. 24 tonen, waren de twee naar de stad gerichte bastions van Vredenburg in plattegrond ‘wie ein Lindenblat von den Streichen rund in einen Bogen gangen und vorne zugespitzt’ gelijk Speckle (‘Architectura von Vestungen’, Straatsburg 1589) ze (bij een niet geheel juiste afb.) beschreef, d.w.z. hun flanken werden gevormd door twee licht uitgebogen zijden, die in een spitse hoek samenkwamen, aldus nog iets van het middeleeuwse rondeeltype bewarende. De bastions aan de veldzijde vertoonden met hun éne rechte face reeds Italiaanse invloed. De tekenaars van de XVIIe-eeuwse stadsplattegronden en profielen geven van deze nieuwe bastionsvormen gebrekkige afbeeldingen.

Afb. 23. Zonnenburg. Portaal met straalgewelf

In het Centraalmuseum bevinden zich:[†]

afkomstig uit de Smeetoren (muurtoren, in 1642 tot Sterrenwacht ingericht, in 1854 gesloopt): een stichtingssteen (waarschijnlijk vernieuwd naar de oorspronkelijke XVA) met Latijns opschrift: ‘anno dni MCXLV regis Conradi VII epi Herberti VI factum est hoc opus a prefecto Alfero’ enz. (Catal. 1928, nr 310);

afkomstig uit het kasteel Vredenburg: twee stukken zandsteen, waarop het wapen van Karel V (zuilen van Hercules, devies ‘Plus Oultre’) is gebeeldhouwd (in 1951 onder de kademuur van de Catharijnesingel gevonden);

afkomstig uit het bolwerk Sterrenburg: een fragment van een zandstenen relief (omstr. 1550), voorstellende de god Mars (Catal. nr 311);

afkomstig uit de muurtoren ‘de Vos’ (gesloopt in 1843) bij de Plompetoren: een fragment van een relief, voorstellend een vos met een vogel in de bek (Catal. nr 312); afkomstig uit de muurtoren ‘de Wolf’ (gesloopt in 1852)

[†]In Centraalmus.

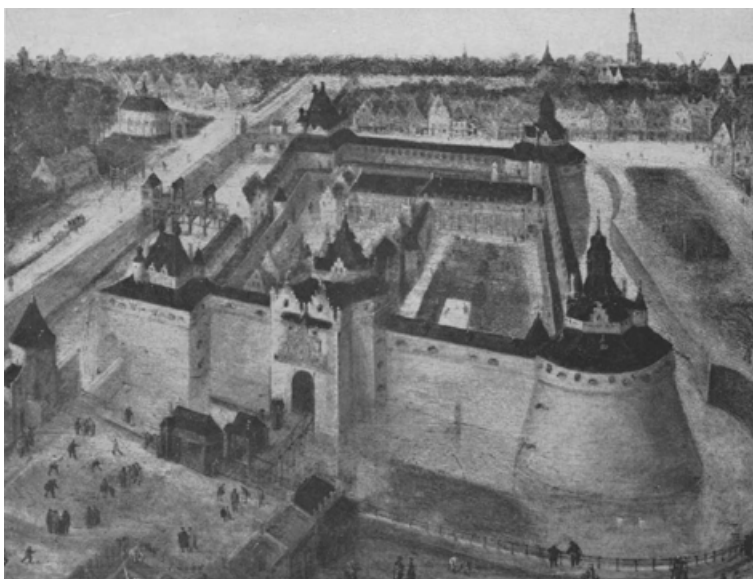
achter Wolvenburg: een fragment van een relief, voorstellend een wolf (Catal. nr 313).

Bruggen, werven, kluizen, kelders, enz.

Bruggen

LITTERATUUR. N. VAN DER MONDE. Aantekeningen betr. de grachten, bruggen, enz. (HS. in⁺ de boekerij van het Gemeentearchief = Catal. Bibl., nr 1443); TRAJECTINUS (= C.W. Wagenaar) Oud-Utr. schetsen (verzam. overdr. uit Utr. Courant, omstr. 1915).

⁺**Litteratuur**

Afb. 24. Vredenburg naar schilderij (XVIC) in het Rijksmuseum te Amsterdam
Catal. schild. nr 78

⁺ AFBEELDINGEN. Gezichten op de Oude- en de Nieuwegracht, de Stadhuis-, de Bakker-, de Bezem- e.a. bruggen, tekeningen en gravures van ca. 1650 af, in het Gemeentearchief = Catal. top. atlas, nrs 103-132; suppl., nrs 138-255; - Gezicht op de Oudegracht van de St. Maartensnaar de Hamburgerbrug, potloodtek. door A. OLTMANS JR. in de verzam. van de Rijksdienst v.d. Mon.; - Gezichten op het Wed aan de Ganzenmarkt, in het Gemeentearchief = Catal. top. atlas, nrs 203-207; suppl., nrs 386-392; - Gezicht op de Vismarkt met de vm. Vishal, schilderij (1846) door P.G. VERTIN in het Centraalmus. = Catal. schild. 1952, nr 799.

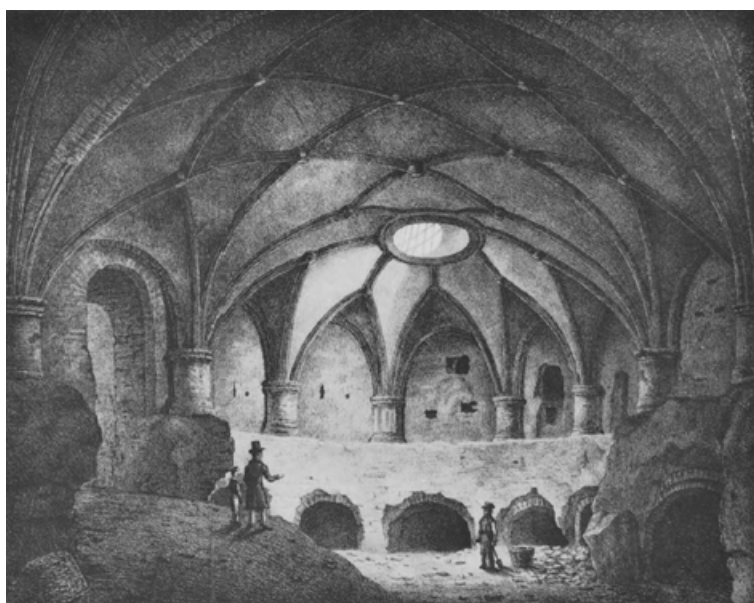
⁺Afbeeldingen

⁺ Enkele der talrijke BRUGGEN dienen of dienden tevens als markt, zo de Stadhuis- (afb. 26), de Bakker- en de Kalis- of Visbrug (afb. 27). Van verscheidene, vooral die over de Oudegracht, zijn de oude bogen bewaard gebleven, al zijn ze XIX-XX hermetseeld.

⁺Beschrijving

Op een enkele uitzondering na wordt haar vrij sterk hellende dek gedragen door twee (meestal rond-) bogen. Een aangespitste vorm hebben die (afb. 28) onder de Hamburger- (vroeger Rodenburger-) brug (eerste vermelding in 1385, blijkens gedenksteen hersteld in 1781), verlevendigd met bergsteenblokken.

In dezelfde trant de Weesbrug (ten dele in baksteen vernieuwd, afb. 29), de Vollersbrug (op sluitsteen: 1913), de Kalis- of Visbrug (omstr. 1550 verbouwd, met een korfboog, afb. 27). Wij noemen verder de Stadhuisbrug (eerste vermelding in 1342), de Maartens- of Borchbrug (1196, in 1404 in steen vernieuwd

Afb. 25. Vredenburg. Gewelf onder het zuidelijke bastion naar litho in v.d. Monde's Ts. 1838

en verbreed, wederom omstr. 1910), de *Jacobsbrug* (1280, 1911; afb. 32 en 33), de *Jansbrug* (één rondboog, hermeteld in baksteen), de *Bakkerbrug* (1435, afb. 30 en 31), de *Viebrug* (1403, 1930), de *Geertebrug* (gedenksteen: 1842), de *Pausbrug* (1397).

Boven een boog van de vernieuwde *Wittevrouwenbrug* is (1907) een steen ingemetseld met de afbeelding van de, in 1832 afgebroken, naburige *Plompe Toren* en in de kademuur bij de moderne *Catharijnebrug* een steen met *cartouche* (XVIIb), waarop het door leeuwen gehouden stadswapen, afkomstig van de vorige brug.

De *VISMARKT* (eerste vermelding in 1331) is een bredere overkluizing waarop tot⁺ 1892 de oude vis- of 'kalis'-banken stonden, beschut door een overdekte houten ⁺**Vismarkt** galerij (XVIIIc, geheel vernieuwd).

Een stuk m.e. *BESTRATING* l. 7,50 m, br. 1,35 m, is in 1948 bij de oude vestingwal⁺ naast de *St. Nicolaaskerk* voor den dag gekomen op omstr. 0,70 m beneden het ⁺**Bestrating** tegenwoordige straatvlak. Zij bestaat uit door grote keien gevormde vierkanten, binnen welke kleine keien zijn opgesloten (afb. 34, naar een foto van W. STOOKER; opmeting in het archief van de Rijksdienst v.d. Mon.).

Afb. 26. Stadhuisbrug met muur van Raadskelder

Afb. 27. Kalis- of Visbrug met markt

Afb. 28. Hamburgerbrug met werven langs Oudegracht

Afb. 29. Weesbrug

Afb. 30. Bakkerbrug met werven

Afb. 31. Oudegracht met Bakker- en Bezembrug, litho (omstr. 1830) naar R. Craeyvanger Catal. top. atlas nr 109

Werven, kluizen, kelders

LITTERATUUR, V.D. MONDE Pleinen, straten, I, blz. 5 en 132 vv; L. VAN VUUREN in Jb. Oud-Utr.⁺ 1932, blz. 48 vv; K. HEERINGA in Mbl. Oud-Utr. 1930, blz. 73 vv (uittreksel van een lezing); M.N. ACKET t.z.pl. 1950, blz. 89.

⁺Litteratuur

AFBEELDINGEN. Tal van oude grachtgezichten - Catal. top. atlas, nrs 130 vv, suppl., nrs 138⁺ vv; Catal. Centraalmus. 1928, nrs 321, 326 en 327.

⁺Afbeeldingen

De Oude-, de Nieuwe- en de Kromme Nieuwegrachten zijn onderlangs de hoge⁺ kaden omzoomd door geplaveide stroken gronds, die door middel van (merendeels houten) trappen bereikbaar zijn en waarop zich de onderkluizing van de rijweg en van de hierachter aansluitende kelders¹ der grachthuizen door bogen opent (afb. 26, 27, 30, 35, 36, fig. 9). Deze WERVEN waren, en zijn ten dele nog, dienstig aan de in deze huizen uitgeoefende bedrijven, vnl. als 'lastages' voor het laden en lossen van goederen. Terwijl zij te wz. van de Visbrug grotendeels ontbreken, hebben zij langs het zuidelijk gedeelte van de Oudegracht een aanmerkelijke breedte. Tegenover de Gaard is de werf overbouwd door het achtergedeelte van huizen langs de Lijnmarkt

⁺Beschrijving

1 Een in 1912 door Bouw- en Woningtoezicht ingesteld onderzoek wees uit, dat er toen niet minder dan 997 kelders onder de openbare straat gelegen waren. Z. R. EBERSTADT. Städtebau und Wohnungswesen in Holland (Jena 1914), blz. 192.

Afb. 32. Jacobsbrug. Op de achtergrond de Weerdpoot naar tek. (1736) van Jan de Beijer
Catal. top. atlas nr 103

Afb. 33. Jacobsbrug (1912)

Afb. 34. Oude bestrating bij Oude Doelen naar foto van W. Stooker

(afb. 35); de kelders komen hier dus, onder korfbogen (XVIIa?), onmiddellijk op het vaarwater uit, gelijk ook aan de Lichte Gaard, de Plompetorengracht en onder het Stadhuis¹.

Te onzent komen zulke onderkaden, op kleiner schaal, nog alleen in Leeuwarden voor ('De Kelders').

De eerste vermelding van de werven vindt men in een schepenbrief van 1275: 'terre qui (aldus) dicitur werf' (met opstal, z. Mbl. Oud-Utr. 1948, blz. 43), een latere (1386) in het Buurspraakboek. De eigenaardige aanleg moet vermoedelijk verklaard worden uit een, na sterke opstuwing door zeevloed (IX-X) gevolgde, daling van het Rijnpeil in later eeuwen (Z.J.H. HOLWERDA in Oudhk. Meded. uit 's Rijks. Mus. v. Oudh. te Leiden 1929, blz. 9 vv: Die Katastrophe an unserer Meeresküste im IX Jahrhundert).

In gemeenschap met de werven en⁺ kelders staan hier en daar nog enkele overdekte GANGEN. In XIX en XX zijn er vele dichtgeworpen en is de doorgaande verbinding ⁺Onderaardse gangen onder de woonpercelen door tussengemetselde muren versperd.

In de lengteas van de Choorstraat loopt, liep althans tot voor kort, een gang met aftakkingen, waaraan blijkens de overblijfselen van schouwen en gootstenen (nog tot na midden-XIX bewoonde) KELDERS lagen. Zware middeleeuwse keldergewelven ook onder de op de Oudegracht aanlopende Haverstraat.

Wedden

LITTERATUUR. V.D. MONDE Pleinen, straten, I, blz. 132 vv; TRAJECTINUS t.a. pl.⁺

⁺Litteratuur

1 De werven langs de Oudegracht, in 1950 onteigend, zijn daarna van lieverlede hersteld. Vervolgens bij vrijwillige overeenkomst die langs de Nieuwe en de Kromme Nieuwe gracht.

Hier en daar waren de werven ook bereikbaar langs overkluisde hellende stegen,⁺ waarvan enkele dwars onder de bovenkaden door gegraven waren.

⁺**Beschrijving**

Aan de Ganzenmarkt, wellicht ter plaatse van een nog in 1319 bestaand stuk van de⁺ oude Rijnloop, is zulk een WED (eerste aanleg XIV) bewaard gebleven (afb. 37).

Het mondt onder een korfboog naar de werf uit en stond ook met de kelders onder het oude Stadhuis in verbinding. Een ijzeren balustrade omgeeft thans aan drie zijden het (in later tijd versmalde) gat in het straatdek.

⁺**Ganzenmarkt**

Hogerop tussen de Oudegracht en het Domplein, draagt een straat nog de naam⁺ Het Wed. Schuin hiertegenover stijgt een stenen trap naar de Lijnmarkt, die gecorrespondeerd

⁺**Het Wed**

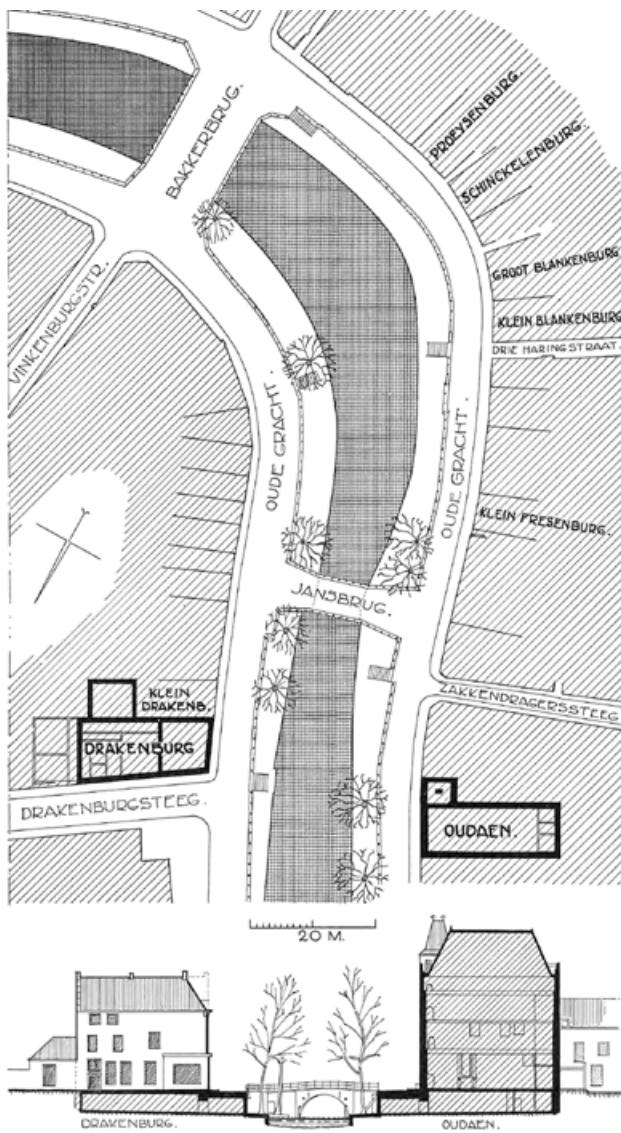

Fig. 9. Oudegracht. Plan en profiel opgenomen bij Huis Oudaen

Afb. 35. Werf (overbouwd) achter de Lijnmarkt (Oudegracht)

zal hebben met het vm. Bisschopswed onder de Donkere Gaard. In het zuidereind leidt een dergelijke helling naar de werf achter de Twijnstraat.

Immunititeiten

LITTERATUUR. MATTHAEUS Fund. blz. 73; S. MULLER FZ. Oude huizen, blz. 11; D. JANSEN in⁺ Architectura 1940, blz. 425; B.M. DE JONGE VAN ELLEMEET in Jb. Oud-Utr. 1935, blz. 45.

⁺Litteratuur

De Kromme Nieuwegracht geeft nog heden een groot deel van de begrenzing der IMMUNITEIT van St. Pieter aan. Een ander overblijfsel van deze aard langs de huizen ten n. van de St. Janskerk (afb. 38); de bodem van deze sloot is omstr. 1930 geplaveid. Op de kaart van Braun en Hogenberg (ca. 1570) zijn de grenzen van deze ‘montaden’ aangeduid, die nog tot diep in XVIII aan het stadsbeeld het door Const. Huygens¹ als ‘à l’ecclésiastique’ geschetste karakter gaven.

Jodenwijkje (bij de Oudegracht)

LITTERATUUR. V.D. MONDE Pleinen, straten, III, blz. 51 vv; J. ZWARTS. Hoofdstukken uit de⁺ geschiedenis der Joden in Nederland (1929), blz. 39 vv; J. PRAKKEN in Mbl. Oud-Utr. 1951, blz. 25 vv; L.J. ABELMANN t.z.pl. 1952, blz. 36 vv; J.W. MULLER in Nom. Geogr. Neerl. 1948, blz. 64.

⁺Litteratuur

1 Sprekend over Mainz in zijn Journaal van Venetië (z. Bijdr. en Mededel. v.h. Hist. Gen. XV, blz. 73).

Afb. 36. Werf langs de Lichtegaard (Oudegracht)

Afb. 37. Wed bij Ganzenmarkt

AFBEELDINGEN. Tekening (XVla) in O.I. inkt, vertonend een gezicht op de Bakkerbrug en de⁺ Bakkerstraat, met een smal poortje tussen twee geluifelde houten gevels (gereprod. in het genoemde boek van J. Zwarts).

⁺Afbeeldingen

Het JODE(N)RIJTJE, in een transportbrief van 1455 het eerst vermeld, en wel onder de⁺ naam Joderije (vgl. Fr. juiverie), is een smalle steeg van de Oudegracht naar de Lange Elisabethstraat. Dieper in wordt zij breder en buigt haaks om naar de Bakkerstraat. Van een drietal dezer Joden-‘cameren’ zijn schamele muurresten over in bergplaatsen langs de steeg.

⁺Beschrijving

Kraan

Op de werf van de Oudegracht bij de Ganzenmarkt is in 1950 de grondslag van de m.e. stadshefKRAAN in het plaveisel gemarkeerd (z. fig. 16 op blz. 124).

Eerste vermelding van een stadskraan in 1402. Op stadsgezichten van omstr. 1830 door C.J. BEHR, W.A. HAANEBRINK en R. CRAEYVANGER ziet men haar nog afgebeeld. Z. ook afb. 39 en 94 n. tek. van P. SAENREDAM en P.J. VAN LIENDER.

Afb. 38. Gedempte immuniteitssloot langs n.zijde van St. Janskerkhof

Pompen

⁺ LITTERATUUR. V.D. MONDE Pleinen, straten, I, blz. 132 vv.

⁺ Tot voor enkele jaren waren van de talrijke STRAATPOMPEN drie in stand gebleven.

⁺Litteratuur

⁺Beschrijving

1. Breedstraat. Hardstenen pomp (omstr. 1650, ten dele vernieuwd), bestaande uit een teerlingvormig onderstuk met plint en een smaller bovenstuk, dat een bekroning in barokstijl draagt, op de hoeken versierd met gebeeldhouwde dolfijnen. Eenvoudige gesmede zwengel, gegoten spuier in de vorm van een leeuwemuil waaruit een slangekop steekt.

Blijkens de kameraarsrekening gemaakt naar een ontwerp van 1664 door P. ADRZ. THOOF. In 1650 ontving NIC. VAN DAMAST (VAN DER MAST) betaling wegens het snijden van het

Afb. 39. Gezicht op Huis Keyserryck, het oude Stadhuis, de Domtoren en de Kraan naar tek. (1636)
 van P. Saenredam
 Catal. top. atlas nr 113

Afb. 40. Pomp bij de St. Geertekerk

model van de spuijer dezer pomp (zie Dodt's Arch. III, blz. 300 en 311).

2. St. Geertekerkhof. Bij de kerk een pomp (XVIIIe, hersteld in 1925) met een ijzeren slinger en een bronzen spuijer (afb. 40). Hardstenen bekleding en bekroning als van die op de Breedstraat (de dolfinen echter niet meer aanwezig).

3. Mariaplaats. Eenvoudige hardstenen pomp met een leeuwebek als spuijer.

Deze pomp (1659) stond tot 1813 tegen de muur van de in dat jaar gesloopte St. Mariakerk. Zij verving een houten voorgangster, die reeds XIV om haar zuiver water gezochte 'Mariaput' (bekroond met een beeld van St. Salvator), die in 1616 werd gedempt ter vergroting van de marktruimte.

In het Centraalmus. (Catal. nr 1071) een kopie in gebakken aarde (door J. RIJNBOUT) naar het houten Salvatorbeeld (XVI).

Zwerfkeien

⁺ LITTERATUUR. V.D. MONDE Pleinen, straten, I, blz. 298; H.J. BROERS-WAGENAAR. Historische wandelingen (2e dr. Utrecht, 1909), blz. 36; G.A. EVERS. Utrechtsche overleveringen uit de M.E. (1941), blz. 33 vv.

⁺Litteratuur

1. Op de hoek van de Eligensteeg en de Oudegracht ligt de 'gesloten steen', een grote (offer-?) KEI, met twee kettingen bevestigd aan de muur van het hoekhuis nr 364.

De kei wordt in een transportbrief van 1520 vermeld, en wel als schampsteen (Z.V.D. MONDE Pleinen, straten, I, blz. 298).

2. Een dergelijke kei, bij de afgraving van het St. Lucasbolwerk voor de dag gekomen, ligt onder een boom van het hier aangelegde plantsoen.

Borstweringen

Langs de kaden, met name van de Oude- en de Nieuwegracht, en langs verschillende bruggen zijn giet- en smeedijzeren open BORSTWERINGEN aangebracht. De meeste balusters, rechthoekig in doorsnede, vertonen Lod. XIV-, Régence- en Lod. XVI-vormen en -ornament (afb. 41, 43, 44), een aantal ook Empire-kransjes en pijnappelbekroningen.

De balustrades langs de kaden (de oudste hadden eenvoudige ronde spijlen) vervangen sinds omstr. 1730 meest stenen muurtjes, gelijk er nog enkele over zijn, o.a. bij de Jansbrug. Op de bruggen stonden blijkens oude stadsgezichten (De Beyer e.a.) eenvoudige spijlhekken.

Schamppalen

⁺ LITTERATUUR. W.A.F.B.(ANNIER) in Mbl. Oud-Utr. 1926, blz. 49.

Voor een aantal huizen en op straathoecken zijn, als afhouders, ijzeren KANONLOPEN

⁺Litteratuur

(XVIII-XIX) in de grond gegraven: Oudegracht 17 en 19, Nieuwegracht 53, 64, 68, 135, 137 (afb. 43), Achter St. Pieter 4, Kromme Nieuwegracht 22 en 54, Doornstraat 4 en 5, Muntstraat 5 en 6, Drift 4 en 6, hoek Drift-Wittevrouwenstraat, St. Janskerkhof-hoek Domstraat, Lange Nieuwstraat 2.

Twée SCHAMPPALEN (omstr. 1550) met alliantiewapens, afkomstig van voor perceel Kromme Nieuwegracht 34, zijn nu in het Centraalmuseum.

Klokken

1. Tegenover het huis Nieuwegracht 162 hangt een BRANDKLOK, blijkens het opschrift in 1628 gegoten door M. MEURS.

2. Z. bij vm. Commiezenhuis. (blz. 142)

Beeld

Op de hoek van de Mariaplaats en de Mariastraat staat, op de hoogte van de verdieping, een houten KEIZERBEELDJE (omstr. 1850), dat de herinnering moet bewaren aan een dergelijk beeld (1781 door C. KOOPMAN, ter vervanging van een ouder, voorstellend keizer Hendrik IV), dat op de nok van het koor der vm. St. Mariakerk stond en in 1844 bij de afbraak van dit koor verwijderd werd.

Afb. 41. Baluster aan Kr.N.gracht

(z. Utr. Volksalm. 1845, blz. 77; Catal. Centraalmus. 1928, nr 1402; Catal. beeldhouww. Rijksmus. 1904, nr 124; P.T.A. SWILLENS in Jb. Oud-Utr. 1950, blz. 72).

Militaire gebouwen

1. Wittevrouwensingel. Van de in 1849 door de stadsarchitect F.C.E. VAN EMBDEN⁺ ter plaatse van de Wittevrouwenabdij (gesloopt in 1678 vv) en van het op dit terrein XVIIIe verzezen huis van Athlone (Godart van Rheede-Amerongen) gebouwde, in 1877 afgebrande WILLEMSKAZERNE, die in 1882 door een H.B.S. is vervangen, staan nog twee eenvoudige hoekpaviljoenen en een hek. ⁺**Vm. kazerne**

LITTERATUUR. L.E. BOSCH. De Willemskazerne, voorheen de Wittevrouwenabdij te Utrecht⁺ (1829); TRAJECTINUS (= C.W. Wagenaar). Oud-Utr. schetsen (verzam. overdr. uit Utr. Ct. omstr. 1915).

⁺**Litteratuur**

AFBEELDINGEN. Litho (omstr. 1830) in kl. door R. CRAEYVANGER in het Rijksprentenkabinet te⁺ Amsterdam, gereprod. in 'Utrecht, zes gezichten', nr 5 = Catal. top. atlas, nr 91; - Litho (ca. 1830) door J.P. HOUTMAN naar C. VAN HARDENBERG in: 'Afbeeldingen van gezichten te Utrecht' = Catal. top. atlas, nr 90.

⁺**Afbeeldingen**

De genoemde bakstenen hoekpartijen vertonen aan de voorgevel een sokkel van⁺ rustiekwerk en een dergelijke bergstenen zaagtand langs de hoeken, onder het dak

⁺**Beschrijving**

Afb. 42. Balusters langs Oudegracht

Afb. 43. Kanonlopen (afhouders) voor Nieuwegracht 137

een kroonlijst met consoles, een en ander nog behorende bij of ontleend aan de in 1877 vernieuwde middenpartij der kazerne. De twee hekpijlers aan de Wittevrouwenstraat dragen elk een kleine schildhoudende leeuw (afb. 44) met het gemeentewapen (omstr. 1850, door J. RIJNBOUT), afkomstig van de toen gesloopte barrière der Wittevrouwenpoort van 1649.

In het Centraalmuseum (Catal. 1928, nr 308) bevindt zich een door Rijnbout vervaardigd model in gebakken aarde voor deze leeuwjes, dat echter enigszins afwijkt van de uitgevoerde.

2. MILITAIR HOSPITAAL, z. bij het Duitse Huis.

3. St. Janskerkhof. De vm. HOOFDWACHT⁺ der Staten van Utrecht thans in gebruik bij de Afd. Anthropologie van het Anatomisch Instituut.

⁺Hoofdwacht

Afb. 44. Wapenleeuw van vm. Wittevrouwenbarrière

LITTERATUUR. V.D. MONDE Pleinen, straten, II,⁺ blz. 166; A. HALLEMA. Bronnen voor de geschiedenis van het kapittel van St. Jan (uittreksel uit de notulen van het kapittel in Arch. aartsb. Utr. 1932, blz. 129 vv); G.G. CALKOEN HS. (Catal. Bibl. van het Gemeentearchief, suppl. nr 646), blz. 130; HS. - SCHOEMAKER (Kon. Bibl. HS. 78 D 23), blz. 425-426; E.J. HASLINGHUIS. De Hoofdwacht (in Jb. Oud-Utr. 1954, blz. 57 vv); DEZ. De Kaats naast de St. Janskerk (t.z.pl., blz. 49 vv).

⁺Litteratuur

AFBEELDINGEN. Gezicht op de westgevel der St. Janskerk met die van de Hoofdwacht ernaast,⁺ tevens op de noordmuur van deze, tekening (omstr. 1700) in sepia door A. RADEMAKER = Catal. top. atlas, nr 722; - Gezicht op de St. Janskerk en de Hoofdwacht, tekening (omstr. 1720) in sepia door A. RADEMAKER = Catal. top. atlas, nr 721; - Gezicht op de St. Janskerk en de Hoofdwacht uit het z.w., kopergravure (1744) naar J. DE BEYER door H. SPILMAN (in Tegenw. Staat v.U. 1); - Gezicht op het St. Janskerkhof, pentekening (1736) door J. DE BEYER = Catal. top. atlas, suppl. nr 369; - Gezicht op de Hoofdwacht, gekleurde litho (omstr. 1830) naar R.

⁺Afbeeldingen

CRAEYVANGER = Catal. top. atlas, nr 1192; - Schilderij (XVIIc door D.A. ROOSMALE) in het Centraalmuseum: gezicht in de St. Antoniuskapel beroofd van haar dak, een potloodtekening (omstr. 1840) hiernaar = Catal. top. atlas, nr 718, hierop rechts een doorzicht naar het schip der St. Janskerk, dat nog de scheibogen van vóór 1657 schijnt te vertonen; - Gezicht op de westgevel van de kerk en die van de Hoofdwacht, schetstekening in het HS. - Schoemaker (z. voren bij Litteratuur); - Gezicht op de kerk uit het z.w., litho (omstr. 1860) door R. GEISLER (uit 'Souvenir d'Utrecht') = Catal. top. atlas, suppl. nr 1044.

GEGEVENS BETR. DE BOUW. De 16e maart 1660 hebben volgens de notulen van het St.⁺ Janskapittel besprekingen met Heren Burgemeesteren plaats 'wegens 't erf van 't *wagthuis* op 't capittuls kerkhoff', waarop 'na consent der Heeren Staten door het capittel ('t) Wagthuis¹ afgebroken en een muur gemaakt tot de kerkdeure toe'. De metselaar CHRISTIAAN VAN VIANEN trekt dan een nieuwe muur op 'daer het wachthuys gestaen heeft'.

⁺Bouwdata

1 Dit oudere wachthuis wordt vermeld in de Resol. v. Ged. Staten op 16 febr. 1643: Frederick Mattijsz van Lobbrecht 'aengaende het timmeren van de Corps de Garde opt Janskerckhoff begonnen november 1642'.

Een jaar later wordt een lindeboom ‘staende aen de Cortegaart’ omgehakt. De 30e april 1661 zeggen Gedeputeerden de kapittelbode 40 g. jaarlijks tot huishuur toe, ‘mits een cleinder huysken zoeckende’, omdat het zijne door het maken van een corps de garde is afgebroken. In 1683 ontvangt timmerman LAMBERT GERRITS 90 g. om de klokken te halen uit de kapel, ‘daer nu de cortegarde is’; verder moet hij o.m. de borden in de St. Antoniskapel afhangen, ‘ende voorts al de borden die door het maken van de nieuwe gevel in de weegh hangen’¹, verder de ‘kap van de nieuwe gevel’ zo veel afzagen als nodig is en wederom met planken toedekken. In dit zelfde jaar vermelden de rekeningen afbraak van ‘duyfstee’, van de⁺ ‘Caets’ en andere delen, w.o. ook de zuidwestelijke kerktoren. In 1681 was met het stadsbestuur geakkordeerd over de verkoop van de ‘St. Janstoren, huysingen (annex de kerck), panden, wulfsels, fundamenten, clocken’ (z. bij St. Janskerk). Blijkens het HS.-Calkoen is er in 1683 ook sprake van het dichtmaken van ‘de naet van de gevel en de gaten in de uytlaten door het afbreken van de toorn ende gevel veroorsaect’.

⁺De ‘Caets’

⁺ De vm. Hoofdwacht (afb. 45) is een rechthoekig gebouw, staande tegen de noordmuur der St. Janskerk, met de voorgevel in dezelfde rooilijn als het tegenwoordige kerkfront (1683); oostelijk sluit de vm. kapittelkamer erbij aan. De gepleisterde vooren de (noordelijke) zijgevel zijn gedekt door een eenvoudige houten lijst. Boven de door een korfboog overspannen ingang is, onder een geprofileerde lijst, een grote gebeeldhouwde en geverfde wapenstein aangebracht, waarin oorlogsattributen, een wapenschild met het blazoen der Stad(!) Utrecht en een cartouche met het opschrift ‘Concordia res parvae crescunt’ zijn uitgehouwen; op een kruisvat het jaartal 1660.

⁺Beschrijving

De steen mist aan de zijkanten een profilering (afgehakt?). Het stedelijke wapen is waarschijnlijk XIX (bij abuis?) in de plaats gekomen van dat der Staten, wier devies echter is blijven staan. Op de tekening van Rademaker onderscheidt men nog de vierdeling van het Prov. schild, dat bovendien vergezeld is van vier hoekschildjes. De gravure van 1744 naar J. de Beyer toont een kleinere steen met alleen het stadswapen.

Naast de ingang rechts een venster met (later) houten kozijn en luiken, links een smalle deur, waarachter een trap naar de verdieping.

Deze zijingang is blijkens de litho (omstr. 1860) van GEISLER ten koste van een vroeger venster ingebroken, toen er een trap achter gemaakt werd; ook de vensters der verdieping zijn niet oorspronkelijk.

Achter in de noordelijke zijmuur geeft een oud kruiskozijn licht in een vertrek, dat thans als stovenhuis der kerk in gebruik is. De n.o.hoek, onmiddellijk naast dit venster, die een weinig vooruitspringt bij de aangrenzende kapittelkamer van St. Jan, is aanmerkelijk zwaarder dan het overige muurwerk van het wachthuis.

¹ ‘in de weegh’ = in de weg? Eerder te denken aan het in het Mnedl. Wdb. vermelde ‘weech’ = (smalle) ruimte tussen twee muren.

Daar het gebouw geen eigen zuidmuur heeft, is inwendig (op de verdieping zichtbaar) de Romaanse ordonnantie van de kerkmuur: door rondbogen verbonden lisenen, in het gezicht gebleven. Voor de oostelijke afsluiting van de wacht is grotendeels gebruik gemaakt van de muur der genoemde kapittelkamer.

⁺ BOUWGESCHIEDENIS. Het jaartal 1660 op de gevelsteen biedt enige moeilijkheid. Blijkens de hiervoren vermelde data is in 1660 een wachthuis afgebroken. In 1661 is er echter sprake van het maken van een corps de garde ter plaatse van de woning van de kapittelbode. In 1683 moeten niettemin nog klokken en borden verwijderd worden uit de (St. Antonis-) kapel ‘daer nu de cortegaerde is’, en wel in verband met het maken van ‘de nieuwe gevel’. Nemen we hierbij in aanmerking, dat de gevelsteen aan de kanten enigszins afgehakt schijnt te zijn en dat de schilderij (XVIIIc) van Roosmale ons het interieur (ontdaan van de in 1674

⁺Bouwgeschiedenis

Afb. 45. Vm. Hoofdwacht naast St. Janskerk in 1952

Afb. 46. Vm. Hoofdwacht naar sepiatek. (omstr. 1700?) door A. Rademaker
Catal. top. atlas nr 722

verwoeste kap) der kapel nog vertoont, dan komen we tot het besluit, dat het tgw. gebouw grotendeels, en zeker de voorgevel, uit 1683 dagtekent en dat dus de steen van 1660 uit een vorig gebouw is overgebracht. Een hoekfragment van de 1683 afgebroken St. Antoniskapel heeft men naast, en gedeeltelijk over, de westmuur der kapittelkamer van St. Jan laten staan.

⁺ BOUWMEESTERS. Volgens schriftelijke mededeling van ir. P.H.N. BRIËT wordt in de notulen van Ged. Staten (Catal. Rijksarch. nr 264) op het jaar 1660 een betaling van 870 g. aangetekend 'op de specificatie van GHIJSBERT THONISZ (van Vianen), metselaar, van hetgeen hij verdiend ende geleverd heeft tot het buitenwerk aan het Wachthuis'. Hiertoe zal ook de gevelsteen behoord hebben. Op 27 maart 1693 vermelden de notulen een betaling van 572 g. aan GERARD VAN WEES, metselaar, voor 'leveranties gedaan en verdiend aan het afbreken van de oude en het weder optimmeren van de nieuwe Corps de Garde'.

⁺Bouwmeesters

A. Schoemaker's beschrijving (z. bij Litteratuur), blz. 426, vermeldend, dat de toren van de kerk met de westgevel is gesloopt, voegt hieraan toe: 'alsmeede het wachthuys dat naast de duer van de kerk of de kapel van Nieukerke plag te wezen met 4 a 5 huysen die plegen te staan aan de selve noordzijde met de cappel van St. Anthonie, daer nu de cortegarde gebouwd is....'. Deze oudere wacht¹ stond derhalve elders op het kerkhof, bij de kapel van Nieukerken. Na de afbraak van de westelijke voorbouwsels en de 'Caets' (1681-1683) werd zij naar de tegenwoordige plaats overgebracht.

De sepiatekening (afb. 46) van Rademaker (Catal. top. atlas nr 722) en (hiernaar?) een schets in het HS.-Schoemaker beelden te wz. van de wapenstein en de voorgevel een groot rechthoekig bord met een schuine deklijst af en op deze borden een op een rek of galg gelijkend voorwerp, tussen de twee stijlen waarvan enkele regels van een opschrift gekrabbeld zijn. Nog zeven van dergelijke borden zijn tegen de noordgevel van de wacht opgehangen, tot dicht onder de dakrand. Waartoe kunnen zij gediend hebben? (Een tegen de aangrenzende travee van de kerkgevel op manshoogte aangebracht bord is duidelijk kenbaar als plakbord voor aankondigingen.) Op de gravure (1745) naar J. de Beyer zijn de twee borden te wz. van de wapenstein verdwenen.

Paleizen

⁺ 1. Domkerkhof 31-Vismarkt 18. Overblijfselen van het z.g. PALEIS LOFEN bevinden zich onder enkele percelen tussen de Oudegracht (Vismarkt) en het Domplein.

⁺1. Lofen

1 Nog vroeger, in 1610, was voor elk der beide ingangen van de Statenkamer, nl. op de Hoogt en op het St. Janskerkhof, een waakhuis(je) gezet (V.D. MONDE. Pleinen, straten, II, blz. 166.).

⁺ LITTERATUUR. DE GEER Trecht, blz. 112 vv; S. MULLER FZ. Oude huizen, blz. 8; F.J. NIEUWENHUIS in Bouwk. Wkbl. 1886, blz. 114; G.C. LABOUCHERE. De bezoeken der Duitsche koningen en keizers aan de stad Utrecht gedurende de M.E. (in Jb. Oud-Utr. 1930, blz. 31 vv); DEZ. over enige claustrale huizen van de Dom, gebouwd op de grondslagen van Lofen (in Utr. Dbl. van 2 april 1937).

⁺**Litteratuur**

⁺ AFBEELDINGEN. Tekening van de situatie en de opstand van muren en een drietal zuilen en afb. van een zuil, gevonden onder de grond, drie tekeningen (1866) in kl. door D. VAN DER WERF, waarbij twee bl. met schetsen door dez. en een brief (3 jan. 1865), get. G.F. BAUER = Catal. top. atlas, suppl., nr 1431; - Afb. van twee zuilen en gewelven, litho (1866) naar D. VAN DER WERF door A. GROLMAN = Catal. top. atlas., suppl., nr 1432 (reprod. in DE GEER Trecht.); - Plattegrond en doorsneden van de tgw. kelder en opstand van een zuil, gekleurde pentekening (1886) door A.J.M. MULDER in het archief van de Rijksdienst v.d. Mon. = Catal. top. atlas, nr 1434.

⁺**Afbeeldingen**

⁺ GESCHIEDENIS. Volgens een kroniekbericht van 1128 zouden in 1076 alle gebouwen, die voor de ontvangst van koning Hendrik IV gereed waren gemaakt, in vlammen zijn opgegaan. Dit kan betrekking hebben op het Bisschopshof. Ook op een afzonderlijk verblijf voor de koning?²

⁺**Geschiedenis**

Onder verschillende charters, in 1122 te Utrecht door keizer Hendrik v uitgegeven, is er een (OkbU, I, nr 309) ‘data in palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgo Lofen dicitur’¹. Men pleegt aan te nemen, dat het gebouw spoedig daarop, nl. bij de grote brand in 1131, verwoest. is. Dit op grond van een bericht in de Ann. St. Marie (uitgeg. in Bijdr. en Meded. v.h. Utr. Hist. Gen. XI, blz. 460-508): ‘Combusta est maior domus ecclesiaeque cum toto palacio’. Vergelijking met een ander bericht (van Anselmus van Gembloux) over dezelfde ramp: ‘Civitas Ultraj. ex maxima parte concrematur scil. palatium episcopi, major ecclesia S. Martini....’, enz. doet ons evenwel vermoeden, dat ook in het eerst aangehaalde bericht het Bisschopshof bedoeld is. In een kort na 1150 geschreven bron is sprake van 's keizers secretarium, waar hij gehuisvest was (LABOUCHERE, t.a.pl.). In 1253, toen wederom een grote brand de stad teisterde, waaraan opnieuw het Bisschopshof ten prooi viel, bleef volgens de genoemde Annalen ‘camera reginae illesa’. Mogen we hieruit afleiden, dat het vorstelijke verblijf toen nog bestond, al werd het in oorkonden niet meer genoemd? Het zou in deze tijd gebezigd kunnen zijn door de Rooms-Koning, graaf Willem II van Holland, van wie bekend is, dat hij van 1248-1255 omtrent tien malen in Utrecht heeft vertoefd. Hoe dit zij, vast staat, dat tussen 977 en 1255 herhaaldelijk Duitse koningen en keizers in Utrecht verbleven hebben: Otto II in 977, vervolgens vijf in de XIe, vier in de XIIe, één in de XIIIe eeuw.

Kort na de brand van 1253, nl. in het jaar 1285, blijkt de plaats van dit verblijf ingenomen door drie ‘claustrale stenen huizen van de Dom’². Het Domkapittel schijnt het terrein met de opstal van de geldbehoevende elect-bisschop Jan van Nassau gekocht en er deze, zijn oudste, claustrale huizen op gezet te hebben. De twee noordelijke dezer woningen zijn al lang geleden gesloopt, het zuidelijke, dat in de XVIIIe eeuw tot een voornaam herenhuis was ingericht, is omstr. 1940 verdwenen. Oorkonden van 1347 en 1354 gewagen van een *wijnkelder* van het Domkapittel. Het is niet zeker, of dit dezelfde ruimte is als een in 1537 in de resolutie van het kapittel vermelde, welke toen van de bovenbewoner, de kanunnik Johan Reael, werd aangekocht en in de XVIIe eeuw enige malen als de ‘Rijnsche wijnkelder’ van de Dom wordt aangeduid. De herinnering hieraan bleef in de XVIIIe eeuw (1657) en tot in de XIXe (1809) bewaard door de benaming van een vóór het huis van Reael aan het Domplein staande herberg, geheten ‘De Rijnsche Wijnberg’.

NAAM. Een enkel woord over de naam Lofen is hier op zijn plaats. Hij duidt zeker op een⁺ galerij of arcade (Dts. Laube, Mlat. lovia), gelijk deze aan belangrijke gebouwen voorkwam, in het bijz. aan zulke, waar (ook) rechts- en bestuurshandelingen verricht werden. Opmerkelijk is, dat de keizerlijke palts Saalfeld in de Xe eeuw Lovia heette. Het kasteel der graven van Vlaanderen naast de Vierschaar te Brugge droeg de naam Love. De

⁺Naam

- 1 Deze oorkonde wordt tegenwoordig voor een vervalsing van vijftig jaar later gehouden. Het is echter niet aannemelijk, dat toen ook de plaatsnaam zou zijn gefantaseerd.
- 2 De Ann. St. Marie vermelden op het jaar 1253 na de brand van een gedeelte van St. Salvator die van drie claustrale huizen ‘eiusdem ecclesiae’, deze dus niet van de Dom.

galerij kon in-, maar ook uitgebouwd zijn. In het laatste geval vormde zij een door pijlers (zuilen) en bogen gedragen pui (podium), bordes of roepstoel. Vgl. ook benamingen als ‘die Steipe’ te Trier (een pijlergalerij voor officiële plechtigheden), de ‘Sentenzbogen’ te Munster-in-W. (vóór het stadswijnhuis), ‘the Arches’ aan het Strand te Londen, ‘la Maison des Piliers’ (?) te Poitiers (XI).

De te beschrijven overblijfselen bestaan in hoofdzaak uit:⁺

⁺**Beschrijving**

1. een omvatting van vier muren, die een langwerpige, ongeveer hoog-trapeziumvormige⁺ plattegrond (afb. 1 en 10) aftekenen, waarvan de lengteas nagenoeg n.-z. gericht is en bij welks z.o.hoek een kleine rechthoekige ruimte aansluit. De twee lange zijden van het trapezium meten 35,70 m (de westelijke muur, evenwijdig met de Vismarkt) resp. 32,25 m (de oostelijke), de twee korte muren daartussen 9,15 m (de noordelijke) en 16,75 m (de zuidelijke). De dikte van de muren bedraagt, voor zover na te gaan 0,90 tot 1 m. Het gebezigde materiaal is wat drie van de muren betreft voor het overgrote deel van baksteen in groot formaat, nl. 31 à 32 cm lang, 8 à 8,5 cm dik (10 l. 98 à 101 cm), gemetseld in gemengd ketting- en Vlaams verband. Er zijn

⁺**Muren**

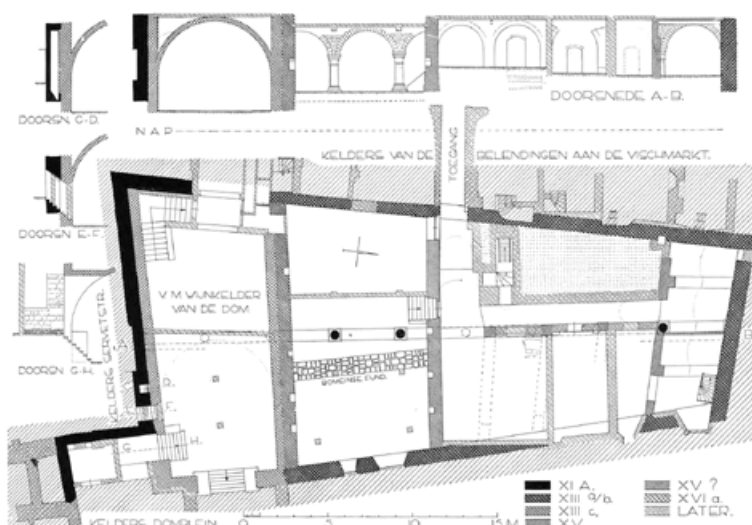

Fig. 10. Lofen. Op grond van opmeting der overblijfselen door W. Stoker

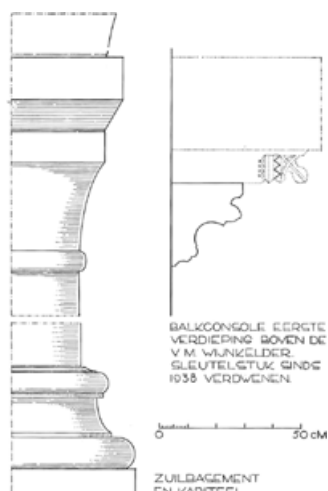

Fig. 11. Lofen. Details

tufsteenblokken in verwerkt, althans in de westelijke muur. De zuidelijke muur is echter van tufsteen, evenals de aansluitende haaks omgeleide muur op de z.o.hoek (afb. 47), waarin tot 50 cm dikke blokken voorkomen en die rust op een grondslag van veldkeien. Deze zuidelijke muur is inwendig bekleed met baksteen ter lengte van 28 à 29 cm en ter dikte van 6,5 cm (10 l. 76 cm). Onderzoekingen in de z.w.hoek hebben aangetoond, dat het baksteenwerk ook in de westelijke muur op een tufstenen voet rust.

Tussen de lange trapeziumzijden zijn, gemeten van de zuidelijke muur uit, op een afstand van resp. 10,40 m en 16,10 m twee dwarsmuren ingebouwd ter dikte van resp. 1,32 m en 0,80 m. Ze zijn van baksteen: de eerstbedoelde heeft aan de z.zijde steen van 28 à 29 × 6,5 cm; aan de n.-zijde van 31 × 8 cm (10 l. 94 cm), de tweede van kleiner formaat (29 × 7 cm, 10 l. 86 cm). In deze muren zijn op iets minder dan schouderhoogte

Afb. 47. Lofen. Tufsteenblokwerk op z.o.hoek

Afb. 48. Lofen. Kapiteel en tufstenen boogfragmenten

Afb. 50. Lofen. Meest noordelijke boog met kapiteel en impost (foto van 1929)

Afb. 49. Lofen. Zuilen en boogstelling

kleine, met een keperboog (twee schuingestelde stenen) gedekte, 30 cm diepe, 20 à 25 cm brede nisjes uitgespaard, vier in de eerstbedoelde, drie in de andere.

In de noordelijke, smallere helft van het trapezium vindt men op de plaatsen, waar in de lengteas van de straks te bespreken boogstelling zuilen gestaan zullen hebben,⁺ thans bakstenen pijlers (steenformaat: 31 à 32 × 8 cm) van vierkante doorsnede ^{+Pijlers} en op een afstand van 3,50 m van de noordelijke trapeziumzijde gedeelten van een aan deze evenwijdige bakstenen muur (formaat: 30 × 7 à 8 cm, 10 l. 86 cm). Bovenaan herinneren inkassingen aan vroeger aanwezige trogvormige gewelven.

⁺ 2. een drietal zuilen van witte zandsteen met onversierde kelkkapitelen onder afgeschuinde kussenblokken (fig. 11, afb. 48 en 49), die (niet ten volle half-) ronde ^{+Boogstelling} bogen, resp. boogstukken van grote (tot 66 cm lange) tufsteenblokken dragen. Twee dezer zuilen vormen een boogstelling met een intercolumnie van 3,35 m. Zet men deze stelling viermaal in noordelijke richting uit (over de juist vermelde bakstenen pijlers), dan zou de vierde boog op de derde van het drietal bewaarde zuilen neerkomen; van deze is naar de noordelijke muur een rondboog geslagen, die hier door een afgeschuinde bergstenen impost wordt opgevangen (afb. 50). Aan deze impost beantwoordt in de zuidelijke muur een andere, die zich eveneens in de door de zuilen gemarkeerde lengteas bevindt; tussen deze en de bestaande boogstelling is plaats voor drie rondboogtraveeën. De zuilschachten (een ervan is monoliet) vertonen (afb. 49)

een lichte zwelling (1.5 cm) naar onderen, waar hun doorsnede 49,5 cm bedraagt; de basementen, rustend op vierkante plinten, hebben een steil Attisch profiel; dat der astragalen onder om de kapitelen is plathalfrond. De kapitelen zijn bewerkt met een spitsijzer, dat een primitieve onregelmatige frijnslag heeft achtergelaten. Boven de tufsteenlagen der boogzwikken is een vulling van zes lagen grote baksteen aangebracht. De boogstelling vertoont een geringe vlucht naar het w. en het naar deze (Oudegracht) zijde gekeerde muurvlak lijkt sporen te vertonen van sterker verwerking dan het oostelijke tegenvlak.

De bovenomschreven onderdelen zullen tot één geheel behoord hebben, dat de vorm had van een langwerpige zaalgebouw (afmetingen binnenwerks: 34,5 × 16,75 m), hetwelk door een in de lengteas geplaatste bogenreeks in tweeën was gedeeld.

Tussen de twee voornoemde dwarsmuren is onmiddellijk onder de vloer een fragment van de voet der tot op 2,30 m boven N.A.P. afgebroken castellum- (en burcht-) ommuring (fig. 10 en 1) gevonden ter breedte van 1 m en over een lengte van 8 m in een richting, evenwijdig aan de oostelijke zaalmuur en op een afstand van 5 m van deze verwijderd.

In het zuidelijke, d.i. het met baksteen in kleiner formaat (26 à 27 × 6,5 cm; 10 l. 76 cm) beklede en met een brede halve-ton overwelfde gedeelte is het vloerpeil de helft lager, nl. 1,15 m boven N.A.P., in het noordelijke daarentegen hoger, nl. 3,60 en 3,20 m boven N.A.P.

BOUWPERIODEN. Brengen wij de bovenstaande gegevens in onderling verband, dan menen⁺ wij de volgende bouwperioden te kunnen vaststellen:

⁺Bouwperioden

1. die van de zuidelijke muur met de haakse ombuiging en met de boogstellingen. De grootte der tufsteenblokken, het, althans op één plaats, voorkomen van een grondslag van veldkeien, de vorm der afgeschuinde kapitelen en basementen, de wijze, waarop de eerste met een spitsijzer onregelmatig gefrijnd zijn, de grofkorrelige mortel der vrij dikke voegen, rechtvaardigen een datering op, misschien wel vrij vroeg in, de XIe eeuw. Deze fragmenten kunnen deel hebben uitgemaakt van het in 1122 door keizer Hendrik v bewoonde gebouw.

Hoe dit er in zijn oorspronkelijke gedaante uitgezien heeft, is niet met zekerheid te zeggen. Denken we aan de naam Lofen en letten we op de verwerking van de westelijke zijde der boogstelling, dan zijn we geneigd de tufstenen bogenreeks als het naar de Oudegracht gekeerde front van een galerij te beschouwen. Over de wijze, waarop de galerij dan over- en achterbouwd geweest zou zijn, weten we niets.

Het is echter ook mogelijk, dat de arcade van het begin af inwendig is geweest, in welk geval we met een tweebeukig gebouw, herinnerend aan de oude Germaanse Koningshal, maar lager, te doen zouden hebben?

2. die van de drie in baksteen van groot formaat opgetrokken muren, welke grotendeels (aan de westzijde), misschien geheel, het beloop van hun tufstenen voorgangers volgen. Zij kunnen behoord hebben tot een herbouw

vrij vroeg in de XIIIe eeuw en wellicht heeft de Rooms-Koning Willem II erbinnen vertoefd;

3. die van de 'stenen huizen van de Dom'. Deze worden in 1285 genoemd, nadat in 1253 een geweldige brand de stad geteisterd had. Het waren de eerste claustrale huizen in het bezit van het Domkapittel en de uitdrukkelijke vermelding van het materiaal waarin zij opgetrokken waren, is niet zonder betekenis.

Dateren wij hun bouw dus op het derde kwart van de XIIIe eeuw, dan nemen wij voor de zware zuidelijke dwarsmuur, die tot onderbouw van een der huizen behoort heeft, dezelfde dagtekening aan;

4. die van de vierkante pijlers in het noordelijke gedeelte, welke de oorspronkelijke zuilen vervangen. Zij zijn weliswaar van grote baksteen opgemetseld, maar vermoedelijk is dit her-

bezigd materiaal, want zij hebben met de corresponderende muurpijlers gediend om een reeks dwarse troggewelven te dragen, een constructie als b.v. in de kelder van het Huis Keyserrijck (XV) is toegepast (z. blz. 132).

Ten aanzien van de tweede dwarsmuur bestaat twijfel. Het steenformaat is nog fors, ofschoon kleiner dan van de eerste (29×7 cm, 10 l. 86 cm, onregelmatig verband), maar de uitgespaarde keperboognisjes, gelijk ze ook in de tegenoverliggende wand voorkomen, wettigen de veronderstelling, dat we met de (gewijzigde) onderbouw van een en het zelfde huis te doen hebben.

⁺ 5. die van de baksteenbekleding en overwelving van de meest zuidelijke ruimte (fig. 10). Hier meet de steen vrij veel minder: $26 \text{ à } 27 \times 6,5$ cm, 10 l. 76 cm. Het is deze ruimte, die in de XVIIe eeuw, o.a. in 1539, als 'Rijnsche wijnkelder van de Dom' werd aangeduid. Het huis, dat er boven stond, had, ofschoon in de XVIIIe eeuw gewijzigd, een XVIIe-eeuwse gevel (blijkens een vóór de afbraak¹ vervaardigde foto).

⁺Wijnkelder van de Dom

Het voren geconstateerde lage bodempeil van deze ruimte duidt erop, dat de keldervloer verdiept is, waarschijnlijk ter benadering van het niveau der Oudegracht, waar de wijnvaten uit- en ingescheept moesten worden.

⁺ 2. Servetstraat. Resten van het vm. BISSCHOPSHOF.

⁺ LITTERATUUR. J.H. HOFMAN. Het Bisschopshof te Utrecht (in Arch. aartsb. Utr. 1908, blz. 281 vv); C.W. WAGENAAR in Oud-Utr. schetsen (verzam. overdr. uit Utr. Ct.); S. MULLER FZ. Oude huizen, blz. 21; DEZ. Oud-Utr. vertellingen (Utrecht, 1904), blz. 48 vv; G.C. LABOUCHERE. Het huis ten z. van de Domtoren in de M.E. (in Jb. Oud-Utr. 1928, blz. 26-38). De twee laatstgenoemde artikelen betreffen het in 1927 afgebroken en door het tegenwoordige ontvangstgebouw vervangen huis van het bisschoppelijk consistorie of de Bisschoppelijke Officiaal; G.G. CALKOEN HS. over de burcht van Utrecht en zijn naaste omgeving = Catal. Bibl. Gemeente-archief, suppl., nr 44*.

⁺2. Bisschopshof

⁺Litteratuur

⁺ AFBEELDINGEN (van de *poort*). Poort van het Bisschopshof, thans Flora's Hof n.z., tekening (1844) in sepia door N. VAN DER MONDE = Catal. top. atlas, nr 1221; - Gezicht op de poort met de aangrenzende conciërgewoning, tekening (1879) in kl. door A. GROLMAN in Verzam. v. gezichten in de stad (nr 16) = Catal. top. atlas. nr 1658.

⁺Afbeeldingen

⁺ Van dit vrij uitgestrekte, reeds XI bestaande, herhaaldelijk: in 1017, 1076?, 1131, 1163, de 'turre episcopalis' in 1253, verwoestte en herbouwde, in 1803 aan de moker prijsgegeven paleis zijn slechts enkele fragmenten staande gebleven die deel uitmaakten van de Kasteleinij. Opgravingen XIX brachten bij het Wed nog een hoekfragment met een traptoren aan de dag.

⁺Geschiedenis

⁺ A. DE POORT. Deze (afb. 51) is opgemetseld uit baksteen van klein formaat, doch met een overvloedig gebruik van bergsteen. Twee Dorische pilasters flankeren

⁺Beschrijving

¹ Een gesneden, rijkgeprofileerde balksleutel (z. fig. 11) is ter plaatse overgebleven.

de door een korfboog bedekte ingang. De voet- en kopstukken dezer pilasters zijn van zandsteen, evenzo de met vlakke kussens behouwen banden, die door hun schachten heengetrokken en door de dagkanten voortgezet zijn. Deze dagkanten vertonen een rijke Renaissance profilering van ogieven, afgewisseld door bandjes. De korfboog, eveneens met bergsteen verlevendigd, heeft een leeuwekop als sluitsteen.

Het vereenvoudigde bovendeel van de poort bestaat nu uit een hoofdgestel, waarvan het fries, van enkel baksteen, gevat is tussen twee stenen met wapencartouches (Heerlijkheid en Stad Utrecht), terwijl in het midden, de bovenlijst van het gestel doorbrekend, een grotere wapenstein is aangebracht met het gevierendeelde Provinciale wapen en hieronder het jaartal 1634. Over het geheel een gebogen fronton, dat

Afb. 51. Vm. Bisschopshof. Poort (1634) en gevel van conciërgewoning (1735)

op het midden een sierbol op voetstuk draagt en geflankeerd wordt door dergelijke bollen boven de pilasters.

In 1634 en 1635 werd aan het Bisschopshof gewerkt door FREDERIK MATTHIJSZ. VAN LOBBERECHT, dezelfde, die ook het ontwerp maakte voor de poort van de Statenkamer (z. blz. 120); z. over hem († 1644) en de overeenkomst in de behandeling der sculpturen W. STOOKER in Bouwk. Wkbl. 1953, blz. 310.

B. Tussen de poort en de Domtoren staat een eenvoudig bakstenen HUIS (conciërgewoning)⁺ met een ingezwenkte halsgevel onder een gebogen fronton (afb. 51). Houten kozijnen met schuiframes (XVIII) onder strekse bogen. In de top een ⁺Woning steen met het jaartal 1735. Het achterste deel (XV) van dit huis (fig. 1 en afb. 53), onder een dwars dak tussen twee puntgevels, is opgetrokken boven een kelder (baksteenmoppen van 31 à 32 cm), die overkluisd is met een tongewelf, een deel van de vm. KASTELEINY,

Afb. 52. Grondslag van trap naast vm. Rechthuis van Bissch. Officiaal

⁺ Men vermoedt, dat dit een overblijfsel is van het voorraadshuis, de ‘Spinde’ (in 1300 en 1315 vermeld) van het Hof. Blijkens ondergrondse vondsten liep het oorspr. een eind westwaarts door.

⁺Spinde

⁺ C. Tot het Bisschopshof behoorde ook het *huis van de Bisschoppelijke Officiaal* (vermoedelijk), in 1276 en in 1297 vermeld, in 1320 vv. gewijzigd ingevolge de bouw van de Domtoren, ten z. van welke het (dus ter plaatse van het tegenwoordige ontvangstgebouw) te staan kwam. Een smalle gang scheidde het van de toren. Bij de afbraak in 1927 kwamen het fundament van een rechthoekig gebouw (fig. 1) en hiertegen dat van een TRAPTOREN voor de dag. Dit laatste is na de effening van het terrein in het gezicht gelaten. Het rust op veldkeien en is opgemetseld uit grote blokken tufsteen (afb. 52). In het midden van de ronde binnenruimte (diam. 3,75 m) is de zware trapspil zichtbaar (1,15 m), door een dam met het muurwerk verbonden.

⁺Bisschopp. Offic.

De trap, die met de gelijkvloerse ruimte van het huis geen verbinding had, gaf van de in 1320 tot consistorium ingerichte zaal op de verdieping toegang tot de Bisschopstrap, die in de Domtoren naar de St. Michaelskapel leidde. Zij bleef dan ook in wezen, toen het huis in 1540 vernieuwd werd. Niet uitgesloten is de mogelijkheid, dat de traptoren in eerste aanleg deel heeft uitgemaakt van de Dom van bisschop Adelbold. Hij zou dan, te zamen met een (weliswaar rechthoekige) pendant ten n. van de tgw. toren, van welke grondslagen gevonden zijn, een voorhof geflankeerd kunnen hebben.

⁺ Afkomstig uit het Bisschopshof en zijn appendenties bevinden zich in het Centraalmuseum een schoorsteenfries (omstr. 1500) van kalksteen met drie voorstellingen in reliëf (Catal. nr 1261; in de verzameling van de Rijksdienst v.d. Mon. een oude tekening in gewassen krijt

⁺In Centraalmus.

van dit fries) en, in de St. Michaelskapel opgeborgen, een kraagsteen met aan één zijde de door een entrelac verbonden letters (omstr. 1500) F.M. (= Fredericus Marchio?), aan de andere zijde een later profiel.

Afb. 53. Bisschopshof. 'Spinde'

3. Kromme Nieuwegracht, hoek Pausdam.⁺ PAUSHUIZE, thans ambtelijke woning van de Commissaris der Koningin.

⁺3. Paushuize

LITTERATUUR. C. KRAMM. Beknopte geschiedenis⁺ van... Groot Paushuize (in Utr. Volksalm. 1853, blz. 84 vv); DEZ. in Navorscher, 1853, blz. 88 vv (over enig in de tuin opgegraven beeldhouwwerk); DEZ. Bestek en conditiën voor de aanbesteding van de aanbouw van 1830 (HS. van 1830 in het Gemeentearchief); J.H. HOFMAN. Paushuize te Utrecht (in Arch. aartsb. Utr. 1892, blz. 254 vv); S. MULLER FZ. Oude huizen, blz. 27; G.A. EVERS. Paushuize te Utrecht (in Huis, o. en n. 1915, blz. 257 vv); GEDENKSCHRIFT De vergaderplaatsen der Staten van Utrecht 1375-1915 (Utrecht, 1915). AFBEELDINGEN. Gezicht op Pausdam met Paushuize,⁺ enz., tek. (1731) in kl. door J. DE BEYER = Catal. top. atlas, nr 135; - Gezicht op de vooren zijgevels, tek. (ca. 1730) in O.I. inkt door L.P.S. = Catal. top. atlas, nr 1258; - Gezicht op Paushuize, enz, foto (door C.G. HISGEN) naar een tek. (ca. 1770) in de verz. J. Kneppelhout van Sterkenburg te Doorn = Catal. top. atl., suppl., nr 265; - Gezicht op het huis en een gedeelte der Nieuwegracht, kopergrav. (1736) naar J. DE B(EYER) door H. S(pilman) in Nedl. tafer. VII; - Opstand van de voorgevel en plattegronden der drie verdiepingen van de bijgebouwde bureaux van het Prov. Gouv., twee pentek. (omstr. 1840) in Afb. v. gebouwen ontw. d. C. KRAMM = Catal. top. atlas, nr 1048; - Gezicht op Pausdam met Paushuize, chromolitho (1859) door P.W. VAN DE WEYER in Wap. Album der stad Utrecht = Catal. top. atlas, nr 135; - Reconstructie van de voorgevel door G. DE HOOG HZ in Oude huizen, pl. XII; - Gezicht op een deel van de binnenhof, op een schilderij (door N. PIENEMAN) in het Stadhuis, voorstellend de aanbidding van een adres aan koning Willem III in 1853 (een schets hiervoor = Catal. Centraalmus. 1928, nr 10).

⁺Litteratuur

⁺Afbeeldingen

GESCHIEDENIS, BOUWBERICHTEN. De 25e april 1517 droeg de gevolmachtigde van bisschop⁺ Frederik van Baden een (reeds XIV vermeld) claustraal huis in de immuniteit van St. Pieter, dat tot dan toe bewoond was geweest door 's bisschops thesaurier Ulrich Byel, bij akte over aan MR. ADRIAAN FLORISZ. (Boeyensz.), bisschop van Tortosa. Deze, enkele weken later kardinaal geworden, liet het midden in een tuin gelegen huis geheel verbouwen in de verwachting er zijn laatste levensjaren, na afloop van zijn regentschap over Karel (v), te kunnen doorbrengen. Zij verkiezing tot paus (1522) verijdelde deze hoop. Reeds in 1523 stierf paus Adriaan en, krachtens zijn testamentaire beschikking, kreeg kardinaal WILLEM VAN ENCKEVOIRT, Adriaan's opvolger als bisschop van Tortosa en als proost van St. Salvator te Utrecht, het verbouwde huis toegewezen. Deze droeg het proostschap aan zijn neef MICHAEL over en een tijdlang bleef Paushuize 'als het ware als residentie van de proost aan de waardigheid verbonden' (Evers). In 1549 deed Michael, die ook kanunnik van St. Pieter was, afstand van deze functie en tegelijk van zijn recht op Paushuize, d.w.z. op de 'beterschap' van opstand en terrein. Nadat het nog enkele malen van bewoner gewisseld had, vestigde zich, kort vóór 1580, het uit 's-Gravenhage geweken Hof van Holland hier enige tijd. In 1584 kochten de

⁺Geschiedenis
bouwberichten

Staten van Utrecht het aan en bestemden het tot residentie van de gouverneur der provincie, de heer van Villiers. Toen echter bij Raadsbesluit van okt. 1585 het vm. Bisschopshof tot gouverneurswoning was aangewezen, verkochten zij het weder (1588). De nieuwe eigenaar, REYNHART VAN AESWIJN, heer van Brakel, om zijn onrustig gedrag tijdens Leycester meermalen verbannen, deed zijn bezit in 1612 van de hand ten gunste van DANIEL D'ABLAING.

Van deze is het bekend, dat hij een belangrijke verbouwing liet uitvoeren. Hij verplaatste de middeleeuwse poort, die aan de oostzijde van zijn huis stond, naar de zuid- of grachtzijde, waar hij een klein (reeds op de stadsplattegrond van Braun voorkomend) perceel liet dooren gedeeltelijk afbreken en een toegangsbrug metselen. Blijkens het jaartal op de sluitstenen van de brugbogen is dit in 1633 geschied. Aan de binnen-(hof-) zijde van de poort liet hij het borstbeeld beitelen van een krijgsman, gereed een steen te werpen, en hieronder de spreuk: 'Non omne quod minatur ferit' - een uitdaging tegen de overheid, die hem wegens zijn zedeloos leven meermalen met een proces bedreigd had. In 1643 werd hij ten slotte verbannen en het volgend jaar verkocht hij zijn huis. Wederom veranderde het vele malen van bewoners (o.a. woonde er van 1750 tot 1783 graaf Frederik van Nassau La Lecq-Ouwerkerk), tot het in 1798 aan de kok en pasteibakker W. Gravelaar kwam, die er een logement en eethuis van maakte, aanzienlijk genoeg om voor korte tijd tot verblijf te dienen, eerst (febr. 1807) van koningin Hortense (naar wie het zich 'Hof van de Koningin van Holland' mocht noemen), daarop van Lodewijk Napoleon, voordat deze (23 nov. 1807) zijn paleis aan de Wittevrouwenstraat (z. blz. 98) betrok. Tijdens de inlijving was het een tijdlang hoofdkwartier van het Franse noorderleger. Een dekreet van 1 jan. 1813 droeg het, met andere door Lodewijk aangekochte percelen, aan de stad over en deze verhuurde het wederom aan een kok-koffiehuishouder. In okt. 1815 verwierf het rijk het gebouw, dat van toen af zetelplaats van de Gouverneur der provincie is geweest.

Onderwijl had het enkele belangrijke wijzigingen ondergaan. Reeds in 1663 was het erbij⁺ behorende ten n. belendende, in 1649 aangekochte perceel (later Klein Paushuize genoemd, z. blz. 98) verbouwd; dit werd in 1750, bij de aankoop door Nassau La Lecq, voor goed ervan gescheiden. Groot Paushuize was in 1714 vv. uitgebreid met een galerij (tussen de twee traptorens aan de hofzijde), terwijl enige vertrekken afgebroken waren. Het naar de hof gekeerde front kwam nu te vervallen. Voorts had de stad daarom de toenmalige eigenares, de wed. Hinlopen-Ranst, veroorloofd aan 'de straat agter St. Pieter te maken een grote deur met een balcon daarboven'. Hier kwam nu de hoofdingang. In 1720 mocht dezelfde bewoonster in de tuinmuur langs de Kromme Nieuwegracht maken 'een balcon overstekende drie voeten', voor een tuinkoepel.

Aanmerkelijke veranderingen liet de gewestelijke Gouverneur P.J. ridder VAN ERTBORN in 1828 vv. aanbrengen. Hierover heeft C. KRAMM, die met de verbouwing belast werd, vrij uitvoerig bericht in de Utr. Volksalm. van 1853. De deur onder het balkon Achter St. Pieter werd door een venster

⁺(Klein Paushuize)

vervangen, de vestibule erachter verkleind en ten dele tot een kabinet gemaakt, de ruimte hiernaast, oorspr. ten dele door de hoog opgaande Grote zaal ingenomen (maar omstr. 1630 door een ingeschoten zoldering in twee verdiepingen gesplitst), werd in drie salons gedeeld en aan de tuinzijde vóór de ingang een portiek gebouwd. De behoefte aan concentratie der provinciale burelen noopte tot de oprichting van een groot kantoorhuis. Deze nieuwe Griffie (1832), een zeer langgestrekt bouwsel van drie verdiepingen, kwam nagenoeg in het verlengde van het poortgebouw te liggen en greep zelfs met een verdieping over dit laatste heen; de natuurstenen banden van de oude gevels werden over niet minder dan zestien traveeën langs de Kromme Nieuwegracht voortgezet, de gothieke poortomlijsting en de hoek(trap)toren in de laatste traveeën herhaald. Het kazerneachtige gewrocht van Kramm is na 1915 afgebroken en vervangen door enige moderne burelen met trapgeveltjes, in een waarvan een poort, en voor het overige door een gekanteelde muur.

⁺ In stand gebleven is een ander gedeelte der door Kramm ontworpen uitbreiding, nl. de thans voor feest en ontvangst dienende *Statenzaal* (1831, tot 1848 als zodanig in gebruik) met een verdieping, in de n.w.hoek van de binnenhof, waar tevoren een stal en koetshuis stonden. Tegen de westelijke lange muur dezer zaal bouwde Kramm een degagement, tevens verbinding met het hoofdgebouw.

⁺**Statenzaal**

Paushuize maakt, met het noordelijk belendende, grotendeels verbouwde, Klein⁺ Paushuize, het oudste deel uit van een complex, waarin (sinds 1836) de Commissaris der Koningin woont en voorts burelen van het Provinciaal bestuur zijn ondergebracht; behalve het genoemde buurhuis (z. blz. 98) dagtekenen deze laatste, opgetrokken in de tuin van het oude huis (merendeels ter vervanging van een in 1832 n.o.v. C. KRAMM opgetrokken vleugel), uit het begin der xxe eeuw.

⁺Beschrijving

In plattegrond (fig. 12) vormt het oude gedeelte een winkelhaak, waarvan de lange,⁺ westelijke, arm (A) zich over 31,50 m uitstrekt langs Achter St. Pieter (aanvankelijk de St. Pieterssloot, grens van de St. Pietersabdij) en een korter en ondieper zuidelijke arm (B), bevattende de inrijpoort naar de binnenhof, langs de Kromme Nieuwegracht; tegen de noordoostelijke hoek van de lange arm bevindt sinds 1830 de *Statenzaal* (C).

⁺Plattegrond

A. De lange gevel (afb. 54), omlijst door een hoekketting van natuursteen, is opgemetseld⁺ uit baksteen van groot formaat (29 × 14,5 × 6,5 cm), waardoor in dichte openvolging (om de vier lagen = 30 à 31 cm) betgstenen banden van korte blokken (met sporen van schuine frijns slag) zijn getrokken. In de bergstenen voet steken de koppen van drie keldervensters en een vm. waterpoortje (voor het overige schuilgaande onder de bestrating). Twee rijen van tien sierlijke krulankers (motief: drakekop) zijn tussen en boven de vensterreeksen der twee verdiepingen aangebracht. Elk dezer telt acht vensters met hoge ‘Franse’ kozijnen¹ onder eenvoudige strekken. Zij zijn niet gelijkmatig over de gevel verdeeld: bij een groep van zes, door dammen van gelijke breedte gescheiden, sluit zich een travee aan, die van een houten bekleding is voorzien: twee geblokte pilasters dragen te midhoogte, door bemiddeling van zware consoles, een balkon in Lodewijk XIV-stijl en, hogerop, ter bekroning een gebogen fronton met schelpvulling. Op deze travee volgt een brede dam en dan nog één venster. Een geprofileerde zandstenen lijst draagt de houten goot, waarboven het, door drie dakvensters en vier schoorstenen onderbroken, pannendak opsteekt.

⁺Lange gevel

Deze gevel was sinds 1714 het front, toen de balkontravee werd aangebracht (z. voren).

De oorspr. zij-, nu voorgevel, gevat tussen als zaagtanden gemetselde hoekblokken,⁺ rijst uit het grachtwater op (afb. 54 en 55), ter breedte van drie traveeën, waarvan twee uitlopend in een top. Een paar tweelichtskozijnen in de bergstenen onderbouw verlicht de kelders, tot welke verder een waterpoortje toegang geeft. Iets hoger bevindt zich tussen de beide kozijnen een dichtgezet liggend-ovaal licht. Overigens komt deze gevel wat het muurwerk aangaat met de lange overeen, behoudens dat twee waterlijsten gespaard gebleven zijn, de onderste waarvan door de verlengde nieuwe ramen is geschonden. Tussen de twee vensters van de eerste verdieping is een baldakijnnis aangebracht, welker (vernieuwde) overhuiving wordt gedragen door laatgothieke dubbele pilasters. Achter de top van de overhuiving is een spitsboognisje in de muur uitgespaard. De grote nis herbergt een levensgroot beeld van de Salvator⁺ met wereldbol (afb. 62), dat gesteund wordt door een kraagsteen, waarin het door

⁺Topgevel

⁺Salvatorbeeld

1 De verlenging van de vensters, ook in de zijgevel, is, blijkens de tekening van De Beyer, reeds XVIIIa geschied, toen er kruiskozijnen met bovenlichten in geplaatst werden.

Fig. 12. Paushuize. Plattegrond van kelders en gelijkvloers

Afb. 54. Paushuize. Tegenwoordige voor- en zijgevel. Naast deze laatste Klein Paushuize

Afb. 55. Paushuize. Ingang met brug (1633)

Afb. 57. Paushuize. Schoorsteen in de derde salon

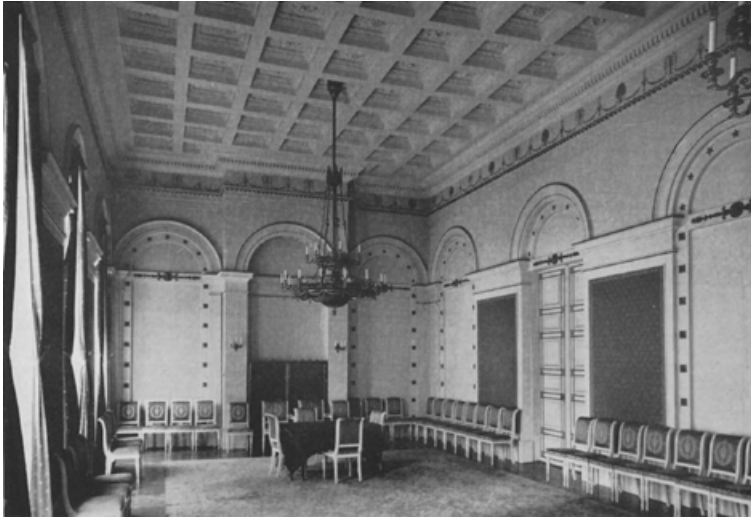
Afb. 59. Paushuize. Vm. Statenzaal inw. omstr. 1890

Afb. 56. Paushuize. Gezicht in de suite

Afb. 58. Paushuize. Schoorsteen in de tweede salon

Afb. 60. Paushuize. Vm. Statenzaal inw.

Afb. 61. Paushuize. Binnenhof met vm. Statenzaal

twee engelen gehouden wapen van paus Adriaan¹, proost van St. Salvator. De twee vensters van de eerste verdieping zijn overtoogd door strekken (XVIII).

Het belangrijkste aan deze gevel is de top, opgaande boven de tweede waterlijst en zelf door twee zulke lijsten onderverdeeld. De trappen van de top worden grotendeels ingenomen door overhoeks gestelde vierkante fioelen van bak- en zandsteen, welker driekante uitmetselingen op kraagsteentjes rusten. Boven de top rijst een achtkante schoorsteenschacht op. Van de laatgothieke muurankers is aan deze zijde een achttal over. Een fraai gesmede bekroning op deze schoorsteen is, evenals de ijzeren fleurons op de (herstelde) fioeltoppen, bij de laatste restauratie verdwenen.

De drie geledingen van de top bevatten resp. twee brede en twee smalle vensters en bovenaan een rondlicht, dit laatste gevuld met een bergstenen vierpas; de smalle vensters hebben halve luiken en, in de spitse boogvelden, driepassen; het onderste paar mist thans alle versiering in de (gerest.) velden onder de spitse togen.

In de derde, niet onder de top staande, travee verraaft de plaatsing der vensters een afwijkende indeling der verdiepingen. De bovenste van deze (ook blijkens de niet verweerde speklagen een latere verhoging) is opgetrokken ten koste van twee geveltrappen en fioelen; voor het overige (lager dan de oorspr. aanzet van de top) maakt het muurwerk van deze travee één geheel uit met de topgevel.

⁺ B. Oostelijk sluit zich bij de juist beschrevene een, wederom tussen hoekblokken gevatte, gevel aan, vijf traveeën breed, van baksteen in klein formaat (21 × 10,5 × 5 cm), om de vijf lagen (= 26 cm) afgewisseld door bergstenen banden² in lange stukken met loodrechte frijnslag. In de bergstenen onderbouw drie tweedelige keldervensters. Ramen, kroonlijst en dak zijn modern. Boven enkele vensters van de gronden de eerste verdieping zijn in het metselwerk sporen van vernieuwing (boogvelden verwijderd) zichtbaar. ⁺Zuidvleugel

⁺ In de tweede en een stuk van de derde travee links opent zich in de as van een boogbrug (1633 blijkens het jaartal te wz. van de sluitsteen) een POORT in bergstenen omlijsting (afb. 55). De ingang is gedekt door een paanderboog, waarvan de profilering ongebroken doorloopt, het middelste profiel bij wijze van colonnet rustend op een geled achtkant basementje. Over de paanderboog is een geprofileerde, tot in het bovengelegen venster dringende, spitsbogige lambel gespannen, te wz. gedragen door een korfbogige kraagsteen. Flamboyant maaswerk (gekromde visblazen) vult het veld tussen boog en lambel. De detaillering van een en ander is grof en versterkt de mening, dat dit ‘gothieke’ werk van 1633 of daaromtrent is. ⁺Brug en poort

Over de poortdoorgang is een houten vloer gelegd (de zijmuren staan op een ouder keldergewelf), die gedragen wordt door balken, welke rusten op gebeeldhouwde zandstenen consoles: gehelmde koppen tegen voluten (afb. 64 en 65).

⁺ Een merkwaardig stuk beeldhouwwerk (eveneens XVIIb) steekt boven de achterboog van de poort uit (afb. 63): het bovenlichaam van een geharnaste en gehelmde man, die met opgeheven armen een bol dreigt te werpen; hieronder op een cartouche de woorden: ‘non omne quod minatur ferit’ (variant op Horatius' Ars Poetica vs. 350). Te wz. van deze figuren wapentraveeën in klassieke trant. ⁺Gevelsteen

1 Een en ander ten dele vernieuwd. De linkervoet van het beeld is misplaatst. Op de tekening van De Beyer lijkt de baldakijn bekroond door een tiara.

2 Twee banden onder de kroonlijst zijn slechts geleverde baksteen.

Afb. 62. Paushuize. Salvatorbeeld

Afb. 63. Paushuize. Beeldhouwwerk boven achterboog van de poort

Afb. 64. Paushuize. Kraagstukken in de poortdoorgang

Afb. 65. Paushuize. Kraagstukken in de poortdoorgang

Afb. 66. Paushuize. Onderdeel van trap in de kelder

Afb. 67. Paushuize. Waterbak in de keuken

In een muur naast de poort is een fragment van een (XVIIa uitgebroken) zandstenen schoorsteenfries, dat in 1831 in de hof werd opgegraven, ingemetseld. Het stelt het door een zot gehouden wapenschild (drie wolfsijzers) van paus Adriaan voor.

⁺ Aan de zijde van de *binnenhof*, links van de poortdoorgang, is de achtergevel van de lange vleugel (A) nagenoeg geheel verborgen door de galerij (1714) tussen de vierkante hoektorens (afb. 61). De linkse van deze torens is, gelijk voren opgemerkt, verhoogd, de rechtse daarentegen met twee schuine vlechtingkanten afgeknot tot een tuit, waarachter een lessenaarsdakje. Enkele van de muurankers (drakekoppen) zijn hier nog zichtbaar (in de muur langs de galerij zijn zij achter gesneden consoles verborgen). Rechts van de poortdoorgang springt met een schuine zijde een aanbouwsel (1830) vooruit.

⁺ A. I n w e n d i g van het hoofdgebouw:

Een wenteltrap met gegroefde eiken spil (XVI) in de z.o. hoektoren leidt naar een souterrain, waarin zich de keukens bevinden, en naar een waterpoortje aan de gracht; opwaarts is deze diensttrap in later tijd voortgezet naar de verdieping. Een paar geribde eiken deuren sluiten toe- en doorgangen af.

⁺Inwendig Keukens en Kelders

Over deze keuken- en kelderruimte (fig. 12), binnenwerks 29,50 m lang en aan drie zijden omsloten door muren van gemiddeld 1,25 m dikte, zijn van de grond opgaande, gedrukt-rondbogige tongewelven ter breedte van 7 m geslagen, waarin steekkappen vlak elliptisch verlopen. Zij is in vijven gedeeld door dwarsmuren, aan slechts twee (de zuidelijke) waarvan scheidingswanden der bovengelegen verdieping beantwoorden, terwijl de vierde (noordelijke) in moderne tijd is aangebracht om een wijnbergplaats af te sonderen.

In de oostelijke muur zijn de nissen en ten dele de stijlen zichtbaar gebleven van een drietal vensters, welke vóór het optrekken van de galerijmuur van 1714 op de binnen hof uitzagen; in de westelijke een dergelijke vensternis en hiernaast een waterpoortje, uitkomend op de vroegere St. Pieterssloot.

Omtrent de op de plattegrond I tot IV genummerde onderaardse ruimten merken wij nog op:

I. in de zuidelijke muur (onderbouw van de topgevel) is onder een segmentvormige boog een diepe nis over de gehele breedte uitgespaard, waarin zich een, door twee vensters geflankeerde, stookruimte bevond;

II. hier is tegen de zuidelijke wand een steektrap (XVII?) naar de verdieping aangebracht ter vervanging van een in

⁺ III. ingebouwde zandstenen trap (XVI), die over een kwartcirkel naar boven wentelt (afb. 66). De treden van de wrong rusten aan de omtrekzijde op een geprofileerde ringlijst, gedragen door een reeks van bogen, klimmend op een stelling van pijlertjes met afgeschuinde schachten. Boven de ringlijst is (XVII of XVIII) een muur opgemetseld, binnen welke de trap in een van de kelder afgescheiden koker opstijgt.

⁺Wenteltrap

Deze kelder is voor het overige overlans in tweeën gedeeld door een stelling van vier rondbogen op pijlers met afschuiningen in dezelfde trant als van de juist beschreven trapbogen. De twee middelste van deze bogen ontmoeten elkander echter niet op een pijler, maar op een hangende kraagsteen met profilering (XVI). De over-

langse boogstelling scheidt van deze kelder een smallere ruimte af, in welker oostelijke muur twee smalle diepe nissen zijn uitgespaard, waarin ovale zandstenen waterbekkens (XVI of XVIIA) met kussenvormig geprofileerde wanden zijn geplaatst (afb. 67);

IV. tegen de zuidelijke scheidingsmuur is een schouw aangebouwd. In het gewelf is een kegelvormige, met een ijzeren rooster gedekte opening gebroken, die uitkomt in de vloer van het bovengelegen vertrek, de vm. Grote zaal, die door de n.o. hoektoren met het ondergronds in gemeenschap stond.

Met het oog op de schoorsteenschacht, die een rookkanaal in de middenas van de topgevel bekroont, en de grote schouwnis onderin deze gevel mogen we aannemen, dat de keuken met bijkeuken zich bevond in het zuidelijke deel van het souterrain. Eerst in later tijd (XVIIA) is zijn dan overgebracht naar ruimte IV.

Is ook de overlangse boogstelling in III een overblijfsel van een twee- of drievoudige schouw? Met de traptoren ernaast herinnert de aanleg sterk aan monumentale schouwen als die in de paleizen der Berry's te Poitiers (1386), Bourges (omstr. 1400) en latere. Bourges had in één ruimte zeven stookplaatsen (Z. ENLART. *Archit. civ.* 1929, blz. 152).

Wij achten het niet geheel uitgesloten, dat een nader onderzoek van de onderbouw (en het gewelf?) van de kelder op sporen van een gebouw vóór XVI zou stoten. KRAMM verhaalt, dat hij één el (= 1 m) achter de grachtgevel overblijfselen van een fundament vond.

B. Op de begane grond¹ vinden wij, sinds Kramm het ingangsportaal achter St.⁺ Pieter liet vervallen, drie ineenvlopende, door dubbele deuren gescheiden salons (afb. 56), welke stucplafonds in het midden versierd zijn met medaillons, waaronder drie kristalkronen (Empire). In de derde salon een (van elders overgebrachte?) marmeren schoorsteenmantel (XVIIIB), waarboven een schilderstuk (Neptunus met godin en nereïde XVIII, door M. TENNSICH, gerest. door G.J. HAALBOOM) in omlijsting (Lod. XIV). In de tweede (afb. 57) een schoorsteenmantel (Empire), waarboven een schilderstuk (dorpsgezicht XVIII). In een zijsalon een schoorsteenstuk (riviergezicht).

Boven de plafonds is een zoldering van moer- en kinderbalken (z. blz. 88) grotendeels⁺ gespaard gebleven, de stenen sleutelstukken echter weggehakt. Boven de verdieping bleven enkele geprofileerde sleutelstukken (XVI) behouden. Ook de, nog gave, eiken dakkap lijkt grotendeels oorspronkelijk.

C. Het rechthoekige gebouw (1831) aan de achterzijde van de binnenhof (afb. 61)⁺ opgetrokken in kleine steen (22 × 4 cm) waar pseudo-bergsteenbanden doorgetrokken zijn, bevat gelijkvloers de oorspronkelijke STATENZAAL, sinds 1848 bal-, feest- en ontvangstzaal, gedekt met een cassettenzoldering, onderlangs welke thans een band van mutulen en een palmettenfries in Empire-stijl. In de wanden zijn boognissen uitgespaard, vijf in elke lange, drie in elke korte wand. Aan de ene lange zijde omvatten de nissen dubbele 'Franse' vensterdeuren, aan de andere de tweede en de vijfde nis dubbele deuren, openend op vestibules, terwijl de drie overige nissen

¹ Heringericht in 1955.

blind zijn. De dammen tussen de nissen hebben hoofdgestellen met geprofileerde lijsten. In elk der smalle wanden is de middelste nis verdiept door een voorgeplaatste pilasterstelling, ten einde er een calorifère onder te brengen. De vloer is geparketteerd. Twee kronen van groen-en-verguld brons, eveneens in Empirestijl, verlichten de zaal, welker be-

schildering thans geheel in het wit met opgelegd gouden ornament is uitgevoerd (afb. 60).

Deze wit-en-gouden decoratie van de zaal is in 1934 aangebracht en bedekt een van omstr. 1890 naar aanwijzingen van V. DE STUERS, waarvan het lijstwerk onderlangs de zoldering fijner gedetailleerd was, het fries, de muurdammen, de nissen en de pilasters in de stijl van Pompeij beschilderd met lichtgesluerde nimfen en geniën, en in de zijnissen der smalle wanden spiegels geplaatst waren (afb. 59).

Een der vertrekken boven de zaal heeft een stucversiering (Empire) met een reliëfvoorstelling van een offer.

⁺ In het Centraalmuseum worden enkele uit Paushuize afkomstige voorwerpen bewaard: een beeldhouwde eiken balksleutel (XVIIB) uit de zaal naast de poort = Catal. 1928, nr 482; een tegeltableau (XVIIA) = Catal. nr 512; een haardsteen (1568) met cartoucheversiering, een (XVIC) met dergelijke versiering en een (XVIC) met ossekop en schild = Catal. resp. nrs 858, 859 en 845.

⁺In Centraalmus.

⁺ Achter St. Pieter 22. KLEIN PAUSHUIZE (tgw. Agentschap van de Nederlandsche Bank).

⁺Klein Paushuize

Gelijk voren medegedeeld werd dit huis, dat oorspr. deel uitmaakte van (Groot) Paushuize en dat in 1663 verbouwd was, in 1750 daarvan definitief gescheiden bij de aankoop door graaf van Nassau La Lecq.

⁺ De behandeling van de voorgevel (afb. 54) komt overeen met die van de lange gevel van het grote huis ernaast, maar het baksteenformaat is aanmerkelijk kleiner (22 × 10,5 × 4,5 cm, 5 l. 26 cm). Telkens vijf lagen van deze steen wisselen af met bergstenen banden, welker ligging niet strookt met die van Paushuize. Ook zijn zij van een andere soort steen en uit veel langer stukken samengesteld, terwijl zij een verticale frijnslag vertonen. De zandstenen deurportiek, de vensters, de hardstenen plint, de kroonlijst zijn modern. Dagtekening van het muurwerk: vermoedelijk omtrent midden-XVII (1635, 1649, 1663?).

⁺Beschrijving

⁺ 4. Wittevrouwenstraat. Vm. PALEIS VAN KONING LODEWIJK NAPOLEON, thans Universiteitsbibliotheek, lees- en studielokalen, archief, enz. Z. de schets-plattegrond fig. 13.

⁺4. Paleis van Lod. Nap.

⁺ LITTERATUUR. V.D. MONDE, Pleinen, straten, 1, blz. 212 vv; G.A. EVERS, Koning Lodewijks' Paleis te Utrecht (in Huis, o. en n. 1915, blz. 225 vv); DEZ. in Het Boek 1914, blz. 152 vv; DEZ. Utrecht als koninklijke residentie (Utrecht 1941), blz. 25 vv; J.K. OUDENDIJK. De Universiteitsbibliotheek te Utrecht als koninklijk Paleis (in Opstellen aangeb. aan G.A. Evers, 1940, blz. 244 vv).

⁺Litteratuur

⁺ AFBEELDINGEN. 'Plan du palais d'Utrecht': plattegrond, waarop met potlood de bestemming der verschillende zalen is aangekend, pentek.

⁺Afbeeldingen

(1807) z.n. = Catal. top. atlas, nr 1436; - Plattegrond, met kleuren ingevulde tek. (omstr. 1830), gerepr. bij het art. van G.A. Evers in Huis, o. en n. 1915; - Opstanden van de gevels aan de zuidzijde van de Wittevrouwenstraat, tek. (1807) in kl., z.n. = Catal. top. atlas, nr 158; - Het plein en de poort, tek. in kl. (1835), door L.E. BOSCH = Catal. top. atlas, nr 161.

⁺ GESCHIEDENIS. In het voorjaar van 1807 liet Lodewijk Napoleon, die om gezondheidsredenen het Hollandse zeeklimaat wilde ontvluchten, een aantal percelen aan de Drift en de Wittevrouwenstraat aankopen, ten einde daar zijn koninklijke residentie te vestigen (afb. 74). Onder

⁺**Geschiedenis**

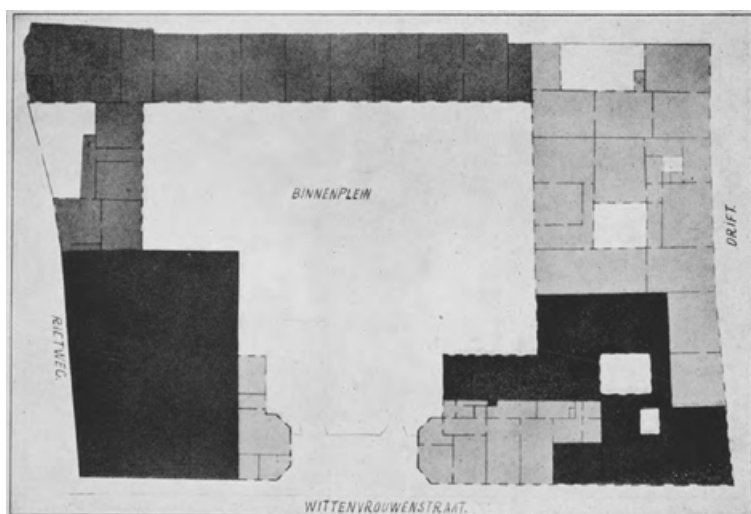

Fig. 13. Vrijheidspaleis van Lod. Napoleon. Plattegrond (omstr. 1830) gerepr. bij artikel van G.A. Evers in *Huis oud en nieuw* 1915

leiding van de Amsterdamse architect J.D. ZOCHER SR., maar tevens onder oppertoezicht van zijn Franse collega JEAN THOMAS THIBAUT, die ook de verbouwing der paleizen in Den Haag en Amsterdam te controleren had, werd in augustus met het verbouwen, onderling verbinden en inrichten van de huizen aan de Drift begonnen, een voorlopig werk, want op deze plaats zou de westelijke vleugel van het nieuwe paleis moeten verrijzen. In de oostelijke gevel van deze vleugel was de hoofdingang gedacht, gewend naar de 'bassecour', het binnenplein, dat voorts omsloten werd aan de zuidzijde door een lange 'galerie' of feestzaal met een antichambre en twee salons in het verlengde ervan, aan de noordzijde (Wittevrouwenstraat) door lage aanbouwsels en een wacht, tussen welke een breed ijzeren hek, aan de vierde zijde door het grote woonhuis (XVIII) van Taets van Amerongen, waarachter aan de Rietsteeg een stal. Hiernaast, dus tegen de zuidoosthoek van het plein, kwam de *Hofkapel*, ter plaatse van een⁺ Remonstrants kerkje van 1629. Het juist genoemde huis Taets, dat dus niet gesloopt werd, bestemde Lodewijk tot ambtswoning van zijn hofmaarschalk. De buitenmuren van het nieuwe gedeelte kregen een blauwgetinte bepleistering, naar het schijnt een der eerste voorbeelden van zulke gevelbehandeling in ons land. Ook inwendig werden pleister en stuc niet gespaard. In verschillende vertrekken werden marmeren schoorsteenmantels in een sobere Empirestijl geplaatst.

Het opmerkelijkste deel van het nieuwe gebouw was de tussen de Hofkapel en de achterzijde van het verblijf aan de Drift opgetrokken '*grande galerie*' of balzaal, waarbij enerzijds een⁺ grote en een kleine salon, anderzijds een 'antichambre' aansloten. De galerie was 30 m lang bij 10 m breed; boven de 5 m hoge muren was een gestucte kap à la Philibert gespannen, boven de aangrenzende salons slaapvertrekken ingeschoten. Een reeks van hoge vensters in elk der lange zijmuren verlichtte de zaal, waarin aan de smalle oostzijde een orkesttribune ingebouwd was. Ruggelings tegen deze tribune bevond zich de koninklijke loge, uitziende in de Hofkapel.

⁺Hofkapel

⁺Galerie

Afb. 68. Vm. Paleis van Lod. Napoleon. Voorpoort

Afb. 69. Vm. Paleis van Lod. Napoleon. Bassecour met gevel van balzaal

Afb. 70. Vm. Paleis van Lod. Napoleon. Inw. v. balzaal (nu boekenmagazijn)

Afb. 71. Vm. Paleis van Lod. Napoleon. Inw. van Hofkapel met ijzerconstr. van omstr. 1850

Zocher leverde het gebouw in juli 1809 op. Toen resideerde de koning er al lang niet meer, want hij had zich in april 1808 in het Stadhuis van Amsterdam gevestigd. Sindsdien vertoefde hij slechts voor korte bezoeken in Utrecht en de karigheid waarmee hij geldmiddelen voor het onderhoud van het Utrechtse paleis ter beschikking stelde, gaf dit aan verwaarlozing over, zodat voor de keizerlijke audiëntie, welke Napoleon er de 6e oktober 1811 hield, in allerijl herstellingen moesten worden uitgevoerd. In de winter van dit en enkele volgende jaren diende de galerij als concertzaal voor het stadsmuziekcollege.

Na het herstel onzer onafhankelijkheid werd de bibliotheek der Academie uit het koor der⁺ St. Janskerk erin overgebracht. De Hofkapel, ofschoon reeds in 1818 aan de boekerij afgestaan, werd eerst gebezigd als opslagplaats voor Waterstaat, verder als gymnastiek- en schermzaal en eindelijk, in 1857, bij de bibliotheek ingelijfd. Vóórdát in 1876 het, in 1814 zwaar door brand geteisterde, huis Taets door het Rijk werd aangekocht, ten einde de boekerij meer ruimte te verschaffen, had men de galerij en de Hofkapel tot boekenmagazijn ingericht 1835 vv; als hoedanig zij heden nog dienst doen. De muren zijn toen omstr. 0,80 m verhoogd en de Philibertkap door een nieuwe vervangen. De scheidingswanden tussen de zaal en de aangrenzende vertrekken werden verwijderd en de gehele inwendige ruimte door houten bogen in vakken verdeeld, waarin gaanderijen werden aangebracht. Voor het huis Taets kwam de tgw. hoekpartij (volt. 1909) met de hoofdingang in de plaats.

⁺Bibliotheek

De oude percelen langs de Drift kregen verschillende bestemmingen. Het hoekhuis (Drift 31) werd de zetel van het Hoog Militair Gerechtshof (tot 1925), in de andere werden het Provinciaal bestuur (tot 1833) en vervolgens enkele instituten, klinieken, enz. gevestigd. In 1830 bracht de Universiteitsbibliotheek haar lees- en studiezalen in het hoekhuis onder. Het zuidelijkste pand (Drift 27) is in 1881, na opheffing van het erin gevestigde Rijkslandbouwkabinet, tot Rijksarchiefdepot verbouwd.⁺ De dienstgebouwen langs de Wittenvrouwenstraat verkocht het Rijk in 1834 aan een timmerman-aannemer, die particuliere woningen ervoor in de plaats zette. De middenpartij was van deze verkoop uitgezonderd, omdat het binnenplein van deze zijde toegankelijk moest blijven. Hier kwam, ter vervanging van het vroegere hek, een hoge poort te staan. In 1879 kocht het⁺ Rijk het huis ten o. van deze poort terug; het werd in 1879 tot tandheelkundige kliniek ingericht.

⁺**Archief**

⁺**Poort**

Hiervoor komen na de vele verbouwingen en vernieuwingen nog slechts in aanmerking:⁺

⁺**Beschrijving**

1. de POORT (omstr. 1835) aan de Wittevrouwenstraat (afb. 68), een hoge gepleisterde⁺

⁺**Poort**

rondboog in Neo-Dorische stijl, terugliggend t. opz. van twee zijvleugels, de vm. corps de garde, thans met een verdieping en vensters in laat-Empire vorm;

⁺ 2. de ZUIDELIJKE VLEUGEL, die de feestzaal tussen twee salons en de antichambre bevatte, bij welke laatste de HOFKAPEL aansloot.

⁺**Z. vleugel**

De wand langs de ‘bassecour’ (afb. 69), eveneens gepleisterd, vertoont een reeks van zestien vensters, geplaatst in nissen, welker geprofileerde rondbogen zich langs de muur voortzetten als bovenlijst van een brede band bij wijze van hoofdstel. Boven deze vensters een reeks van zestien rondboognissen in overeenkomstige trant, doch eerst aangebracht bij de verhoging (XIXb) van deze vleugel (z. voren). In de andere lange (de zuidelijke) muur van de ‘galerie’ zijn de vensters dichtgezet.

⁺ Inwendig is de lange zaal nu in acht betimmerde vakken verdeeld, die door rondbogen in gemeenschap staan (afb. 70). In elk vak is een boekengaanderij (omstr. 1850) op gegoten ijzeren spijlen gesteld en dit zelfde materiaal is in de

⁺**Inwendig**

Afb. 72. Hofpoort aan de Runnebaan

borstweringen der gaanderijen verwerkt. De vm. Hofkapel (nu toonzaal) is aan de zuidzijde versmald door een muur, waarachter een trap is aangebracht; ook hier is bij de ingebouwde constructie ruim van ijzer gebruik gemaakt (afb. 71). In de westelijke wand is een rondboognis overgebleven, waarin een kopie van de Apollo van Belvedere (XIXb, geschonken door H. de Beaufort).

3. Is van het interieur van de beschreven vleugel nagenoeg niets meer over uit de tijd van de bouwheer, in de huizen (XVIIIa-b) Drift 29 en 31 vindt men naast enig stucwerk (in de vestibule van nr 31) een paar vleugeldeuren en een drietal eikenhouten trapeleuningen, waarvan één zeer fraai gesneden, alles in stijl Lodewijk XIV en behorend tot de oorspr. bouw¹, verder drie kleine marmeren schoorsteenmantels (Empire), welke daar onder Lodewijk Napoleon geplaatst zijn. Een overeenkomstige

¹ Uit het huis Drift 27 (thans Rijks- en Gemeentearchief) zijn naar het Centraalmuseum (Catal. nrs. 1041 en 1049) overgebracht twee vleugeldeuren en een fragment van een behangsel met geschabloneerd bestoven patroon (XVIIIa). In dit huis is herplaatst een trap met gesneden eiken leuning (XVIIIa).

mantel met albasten reliefmedaillon bevindt zich thans in de burgemeesterskamer ten Stadhuize.

⁺ In de zijgevel van het vm. Hoog Militaire Gerechtshof, dus aan de Wittevrouwenstraat, is (XIXa) een ingang gemaakt, waarvan nog aanwezig de dubbele deur met

⁺**Deur**

Afb. 73. Laat-goth. poortje achter Hofpoort

Afb. 74. Poortje (1660) achter Hofpoort

bovenlicht, gevat tussen spiegelpilasters, die een hoofdgestel dragen. De met een kapiteeltje bekroonde deurnaald is verder versierd met het ornament 'leeren geld', het kalf met laat-Empire snijwerk.

Rijksdienstgebouwen

1. Korte Nieuwstraat-Hamburgerstraat. Het PALEIS VAN JUSTITIE (Arrondissementsrechtbank⁺ en Kantongerecht) bestaat grotendeels uit moderne gebouwen (XIX en 1912)¹, doch bevat enkele overblijfselen van het voorafgaande

⁺1. Rechtbank

1 Bovenstaande beschrijving betreft de toestand vóór 1953. In dit jaar is men begonnen de Rechtbank te verbouwen, de zittingzaal af te breken (op de noordelijke gevel na) en te herbouwen.

HOF PROVINCIAAL,⁺ dat xvId in de opgeheven St. Paulusabdij (z. onder Kloostergebouwen) was ingericht.

⁺Hof Provinciaal

LITTERATUUR. BUCHEL Traj. Bat. Descr. blz. 209 vv; De Geheimschrijver van Kerk en⁺ Staat, Prov. Utrecht (1759, blz. 6); Tegenw. Staat v.U., blz. 346 vv.

⁺Litteratuur

AFBEELDINGEN. Gezicht op het hoofdgebouw der vm. St. Paulusabdij van het achterplein **Afbeeldingen** gezien, tek. (omstr. 1730) in O.I. inkt door L.P.S. = Catal. top. atlas, nr 878; - Gezicht op het hoofdgebouw der St. Paulusabdij van het voorplein gezien, kopergrav. (1792) naar J. DE BEYER door H. Spilman (1744) in Nedl. tafer. VII = Catal. top. atlas nr 900; - Gezicht op het hoofdgebouw der abdij van het voorplein gezien, tek. (1838) in kl. door C. OSTERMAN = Catal. top. atlas, suppl., nr 1268; - Gezicht op de poort van het Hof Provinciaal aan de Korte Nieuwstraat, potloodschets (1836) door A. OLTMANS JR. in het album-Oltmans (nr III) in de verzam. van de Rijksdienst v.d. Mon., een reprod. (1877) hiervan door H. TETAR VAN ELVEN JR.

Afb. 75. Rechtbank. Zittingzaal (in afbraak)

= Catal. top. atlas, nr 1052; - Opstand van de Hofpoort aan de Runnebaan, tek. (1865) in kl. door H.A. VAN BAAREN JR. = Catal. top. atlas, nr 1053.

⁺ GESCHIEDENIS. In 1596 werden de hoofdgebouwen der abdij van St. Paulus, gelegen tussen de Korte Nieuwstraat en de Nieuwegracht, voor een deel ter beschikking gesteld van het Hof Provinciaal, dat tot dan toe gezeteld had achtereenvolgens in het St. Elizabethsweeshuis Achter Clarenburg, het Minderbroedersklooster (na 1576), het Bisschopshof (1580), het Huis Renesse aan de Drift. Voor andere bestemmingen der abdijgebouwen z. bij St. Paulusabdij. In 1837 werd, met het front naar de Hamburgerstraat, een nieuw Gerechtshof opgebouwd, n.o.v. van de stadsfabriek C. KRAMM, in 1912 ten z.o. hiervan een Kantongerecht.

⁺**Geschiedenis**

⁺ I. Aan het Hof Provinciaal herinneren nog:

⁺**Beschrijving**

⁺ A. de HOFPOORT (afb. 72) aan de Nieuwegracht (Runnebaan), in hoofdzaak van hardsteen opgetrokken. De door een rondboog overspannen doorgang naar een binnenplein achter de Rechtbank is omgeven door een ordonnantie naar de z.g. Franse orde: twee op hoge voetstukken gestelde halve-zuilen, welker schachten door rustieke muurbanden als omringd zijn, dragen een hoofdstel, bekroond door een driehoekig

⁺**Hofpoort**

Afb. 76. Rechtbank. Voorgevel (vóór de verbouwing), naar foto van N. Jesse

Afb. 77. Gebouw der Rijksinspectie van Invoerrechten

fronton. De voorvlakken der sokkels zijn eveneens rustiek bewerkt. De in de boog doorgetrokken banden zijn onder een stompe hoek geknikt, zodat hun uiteinden radiale boogstenen vormen; deze zijn in de binnenwelling van de boog tot diamantkoppen behouwen. Een saterkop versiert de sluitsteen. In het fries hierboven triglifien en guttae naar Dorische trant en in het fronton het wapen van het gewest Utrecht. Dagtekening: XVIIb.

Het natuurstenen front van de poort is als een ‘placage’ tegen muurwerk van baksteen aangezet.

In 1642 en 1643 voerde blijkens de Resol. van Ged. Staten FREDERIK MATHIJSZ. VAN LOBBRECHT werken in het Hof Provinciaal uit. De stijl van de poort laat echter moeilijk toe hem deze toe te schrijven.

⁺ B. In de zijmuur van het ten z. van de Hofpoort gelegen huis een zandstenen rondboogPOORTJE (afb. 74), dat vermoedelijk ook bij het Prov. Gerechtshof heeft ⁺Poortjes behoord. Het is uitgevoerd in blokwerk met verdiepte voegen. Het door een rechte kroonlijst gedekte fries draagt in Romeinse cijfers het jaartal 1660. Hoogte: 2,76 m, van de doorgang; 2,01 m; breedte van deze: 0,96 m.

(Een vroeger POORTJE (afb. 73) in de westelijke muur van het binnenplein heeft misschien bij de St. Paulusabdij behoord.)

⁺ C. In de grote ZITTINGZAAL (afb. 75) van het Hof (voorheen abdijrefter?) staat, in een absisvormige nis aan het zuidelijk einde, een groot verguld zandstenen beeld ⁺Zittingzaal (1730 door Jac. Cresant), voorstellend de Gerechtigheid. In de boven deze zaal gelegen kamer voor strafzaken een eiken bank (XVIII) met rijk bewerkte rug- en zijleuningen, waarin slangen en monsters te midden van acanthusbladeren zijn gesneden.

(De noordelijke muur is grotendeels een overblijfsel van de zuidelijke tufstenen transeptgevel van de abdijkerk¹).

Het Justitiabeeld was oorspr. bestemd voor het stadhuis, Z.J. KNOEF in Oud-Holl. 1941, blz. 169 vv (over J. Cresant).

⁺ Het Centraalmuseum bewaart de volgende uit het Hof afkomstige voorwerpen: een gesneden en ingelegde lezenaar (XVIIIa) op balustervoet ⁺In Centraalmus. (Catal. 928, nr 1761); twee met groen trijp beklede vergulde stoelen (ca. 1740) met voetebanken (Catal. nr 1760).

II. Het in 1837 door C. KRAMM gebouwde GERECHTSGEBOUW (afb. 76) heeft een Neo-Classicistische ingangsportiek met een frontale zuilenstelling en een rondboog onder een attiek. Onder de boog een zittende gevleugelde figuur (1830, door J. RIJNBOUT), die twee tafelen houdt, waarop de instelling der nieuwe wetgeving van 1838 wordt herdacht.

⁺ 2. Van Asch van Wijckskade 28. BUREAU DER INSPECTIE VAN INVOERRECHTEN EN ACCIJNZEN.

⁺2. Insp. Invoerrechten

- 1 De ingrijpende verbouwing (1954-1955) van deze zaal heeft de gevel blootgelegd, waarbij o.a. Romaanse rondboogvensters voor de dag kwamen alsook in de westwand (langs de vm. kloostergang) een reeks spitsbogen en het onderste deel van een wenteltrap (z. bij St. Paulusabdij in een volgende afl.).

Gebouwd in 1860-1862 als fysiologisch laboratorium voor prof. Donders, doch omstr. 1900 inwendig² geheel vertimmerd. De uitwendige architectuur heeft enige

2 Het diende als voorbeeld voor een dergelijk laboratorium in Heidelberg (A.K.M. NOYONS, Onderzoekingen in het Phys. Lab. der Rijks-Universiteit Utrecht, blz. 22.).

merkwaardigheid als een laat werk van romaniserende Waterstaatsstijl: gekoppelde rondboogvensters op slanke zuiltjes met bladkapitelen, contrefortachtige uitmetselingen e.d. (afb. 77).

Gewestelijke gebouwen

1. Achter St. Pieter 20. PROVINCIAAL GOUVERNEMENT EN GRIFFIE.⁺

⁺1. Griffie

Op de plaats van dit huis moet in de M.E. een claustraal huis van St. Pieter gestaan hebben.⁺ Over het tegenwoordige is historisch niet meer bekend dan dat het in de XIXe eeuw aan de familie Ram behoorde. Sinds 1915 zetelen hier de Staten der provincie Utrecht.

⁺Geschiedenis

Het bakstenen gebouw (omstr. 1650) heeft een voorgevel van zeven traveeën (afb. 78),⁺ in de trant van Palladio gemarkeerd door pilasters met Ionische voluutkapitelen en op hardstenen basementen, die op een plint van hetzelfde materiaal rusten. De pilasters dragen een hoofdgestel waarvan de architraaf eveneens van bergsteen, het fries van baksteen, de kroonlijst van hout is. De drie middelste traveeën zijn samengevat onder een driehoekig fronton in houten omlijsting met mutulen. Een rondlicht is in het fronton uitgespaard. Vóór de ingang een stoep van vier treden. De deuromlijsting (XVIIIa) omgeeft mede een eenvoudig bovenlicht. De vensters, oorspr. kruiskozijnen, zijn in later tijd gewijzigd.

⁺Beschrijving

Inwendig vindt men in de met een witgelakte lambrizing beschoten kamer van de Commissaris der Koningin en in die van de Griffier witmarmeren schoorsteenmantels (XVIIIId) en een lichtkroon (XIXa).

De overeenkomst in de behandeling van de pilasterkapitelen en -basementen van deze gevel met die aan gevels als St. Janskerkhof II, Muntstraat 4 e.a. geeft grond tot de veronderstelling, dat wij hier werk van dezelfde bouwmeester(s) voor ons zien, vermoedelijk van GIJSBERT THOMASZ. VAN VIANEN en PIETER JZ. VAN COOTEN (Z.P.H.N. BRIET en P.H. CUPERUS in Bouwk. Wkbl. 1953, blz. 33 vv).

2. St. Janskerkhof. Van de STATENKAMER, met welke naam het geheel der gebouwen⁺ van het in 1246 gestichte Minderbroedersklooster (z. onder Kloostergebouwen) werd aangeduid nadat deze in 1579 tot zetel der Staten van Utrecht waren aangewezen en dat in 1855, resp. 1898 vv voor laboratoria en leszalen der Universiteit (thans Zoöl., Anat. en Embryol. Instituten) werd verbouwd en ingericht, zijn nog enkele gedeelten over.

⁺2. Statenkamer

LITTERATUUR. BUCHEL. Traj. Bat. Descr., blz. 204; De Geheimschrijver van Staat en Kerk,⁺ Prov. Utrecht (1759), blz. 6; Tegenw. Staat v.U., blz. 345; S. MULLER FZ. De Utrechtsche Statenkamer (in Huis, o. en n. 1915, blz. 97 vv); Kron. Hist. Gen. Utrecht XXI, blz. 540; Oude bestaande gebouwen (uitgeg. d. Mij t. bevord. d. Bouwk.), afb. 35 (1894) bij pl. 176 (poort); S. MULLER FZ. Oude huizen, blz. 35 (Ridderschapshuis).

⁺Litteratuur

AFBEELDINGEN. Plattegrond van de huizen tussen het St. Janskerkhof en de Teelingstraat,⁺ tek. (1643) in kl. door P. RUYSCH = Catal. top. atlas, nr 219 (repr. in V.D. MONDE, Pleinen, straten, II, blz. 74); - Plattegrond van een gedeelte van het gebouw en van (niet uitgevoerde) plannen tot uitbreiding, tek. (omstr. 1750) in O.I. inkt = Catal. top. atlas, suppl., nr 1419; - Plattegrond naar opmeting (1887) door A.J.M. MULDER, pentek. in het archief van de Rijksdienst v.d. Mon.; - Plattegrond, samengesteld uit verschillende andere of gedeelten hiervan, bewaard in het Dep. v. Binnenl. Zaken, bepaaldelijk een (1855) van het Zoöl. Lab. door C.A. BOLL VAN BUUREN; - Potloodtek. (1913) door A.J.M. MULDER (hiernaar de reprod. bij het genoemde artikel

⁺Afbeeldingen

Afb. 78. Gebouw van het Provinciaal Gouvernement. Voorgevel

in Huis, o. en n. 1915); - Plattegrond (berustend op de vorige), tek. (1943) door A. DE BOUTER en C. KEESSEN = Catal. top. atlas, in nieuwe aanw. nr 3389; - Opstand van de voorgevel en plattegronden van het gebouw en het belendende (latere Ridderschaps) huis, tek. (omstr. 1640) in kl. = Catal. top. atlas, nr 912; - Gezicht op de Statenkamer, het belendende huis en het St. Janskerkhof, kopergrav. (omstr. 1670) door G. VERHAAR met adres van H. Specht = Catal. top. atlas, nr 1038; - Gezicht op de voorgevel met gedeelte van het St. Janskerkhof, kopergrav. (1736) naar J. DE BEYER door H. Spilman (1792) in Nedl. Tafer. VII; - Gezicht op de achtergevel aan de Hoogt, tek. (omstr. 1660) in O.I. inkt = Catal. top. atlas, suppl., nr 1416; - Gezicht op de z.w.hoek van het St. Janskerkhof, tek. (omstr. 1760) in O.I. inkt = Catal. top. atlas, nr 193; - Twee schilderijen (XVIII), het ene voorstellend de ontvangst van Willem III in de 'voorzaal' der Statenkamer b.g.v. zijn aanstelling tot erfstadhouder in 1674, het andere de afkondiging, op de voorpui, van het nieuwe regeringsreglement in 1674 = Catal. Centraalmus. 1928, nrs 5 en 6.

Drie ontwerpen voor de hoofdpoot aan de voorzijde, w.o. het uitgevoerde, get. V.L., pentek. (1643) = Catal. top. atlas, nr 1041; - Opstand van deze voorpoort, tek. (1861) in kl. door I.V. LOKHORST, Catal. top. atlas, nr 1044; - Vijf ontwerpen voor de achterpoort, w.o. een (gewijzigd uitgevoerd) get. V.L. = Catal. top. atlas, nr 1045; - Opstand van de achterpoort, potloodtek. (1840) door V.D. MONDE = Catal. top. atlas, nr 1046.

GESCHIEDENIS. Nadat in Januari 1579 de Minderbroederskerk (z. onder Kloostergebouwen)⁺ door de stad voor bijeenkomsten der Hervormden was aangewezen (zij werd echter reeds in⁺ 1584 voor afbraak verkocht, waarna de Minderbroedersstraat verbreed en verlengd kon worden), kregen weldra (3 febr. 1579) de 'Gedeputeerden der Geunieerde Provinciën' de beschikking over een ander deel van de kloostergebouwen, met name over het 'Capittelhuys ende de Camer daeraan', meestal echter aangeduid als het Reventer. Dit had vroeger al enige malen ook voor wereldlijke vergaderingen gediend (in eenvoudige kloosters werd het refectorium veelal voor conventuele bijeenkomsten gebezigd, zo in dit geval als kapittelzaal), b.v. in 1474 bij vredesonderhandelingen tussen de Hanze en de Engelsen, toen partijen zelfs in twee zalen van de refter vergaderden. In 1518 leenden de Minderbroeders van het Wittevrouwenklooster een som gelds voor de bouw van een 'nyen reventer'. Het kroniekje over de jaren 1576 tot 1591, opgesteld door⁺ ANDR. WAELKINS (uitgeg. in Kron. Hist. Gen. Utr. XXI, z. ald. blz. 540), bericht, dat in juni of juli 1579 'Cenobium Minoritarum ceptum edificari voor de bontgenoten'. Het Buurspraakboek⁺ (z. Dodt's Arch. v., blz. 252) vermeldt dan ook op 1578 betalingen aan ALERT en GILLIS VAN HOBOKEN voor verschillende werkzaamheden aan het pand: 'die muren... duergaens afgebroken... de cruysraempten ende duerraempten toegeleyt ende noch aan beyde siden van het pand een muyr opgemetselt tot boven aen de solder toe'. Verder aan 'de poorten en de inganc responderende van St. Janskerkhof, tot in de sale van de bontgenoten te gaen ende die duren in de sale, mitsgaders

⁺Geschiedenis

⁺Minderbroedersklooster

⁺Refter

⁺Alg. Staten

allanges de gange een nye muer gemaect ende opgehaelt'. Alert alleen beurde nog loon voor het opbreken en wederstellen van de 'wieltrap int pant staende... beneden den inganc van de kerck om also opte nye segelcamere te comen'. Toen de zetel van het hoofdbestuur der Ver. Prov. naar 's-Gravenhage werd overgeplaatst, bestemde de stad dit deel der kloostergebouwen voor de Prov. Staten, die tot dan toe meest in de kapittelzaal van de Dom gezeteld hadden.

De 13e juli 1581 werden deze Staten voor het eerst hier beschreven en dadelijk troffen zij⁺ verdere maatregelen voor de verbouwing van hun vergaderplaats. In 1589 kochten zij grond aan de Minderbroedersstraat, ongeveer ter plaatse van het gesloopte koor, ten einde een toegang naar hun secretarie te verkrijgen. Deze was de zuidelijke van de drie ruimten, waarin de refter gesplitst was, de middelste werd ingenomen door de eigenlijke Statenkamer, terwijl de noordelijke de 'voorzaal' of vestibule vormde, die een ingang had aan de kant van het⁺ Janskerkhof, nu dus de voorzijde van het gebouw. Ter vervanging en ter zijde van deze verrees in 1643 de nog aanwezige weidse voorpoort met trapbordes (afb. 81), het ontwerp⁺ waarvan, get. V.L. (= van Lobbrecht), in het gemeentearchief berust. De voorzaal diende in het dagelijks leven tevens als doorloop van het Janskerkhof naar de Neude, waartoe aan⁺ de achterzijde eveneens een poort (afb. 82) werd gemaakt, openend op een straatje 'de Hoogt'.

⁺Prov. Staten

⁺Voorzaal

⁺Voorpoort

⁺Achterpoort

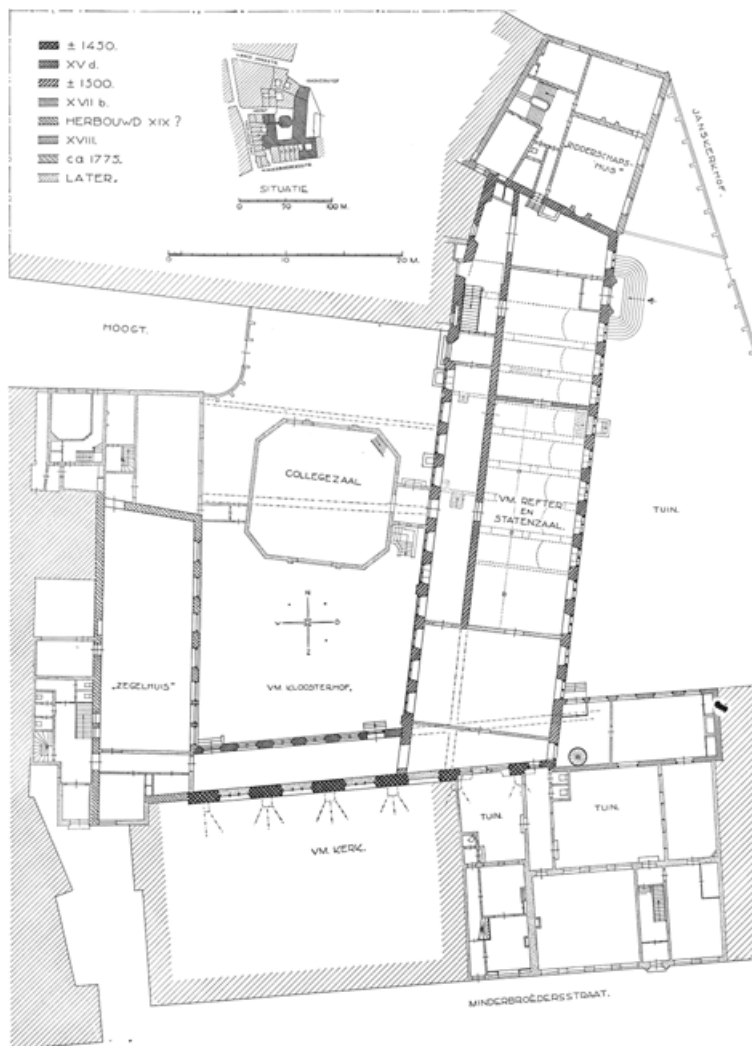

Fig. 14. Statenkamer en Ridderschapshuis. Plattegrond

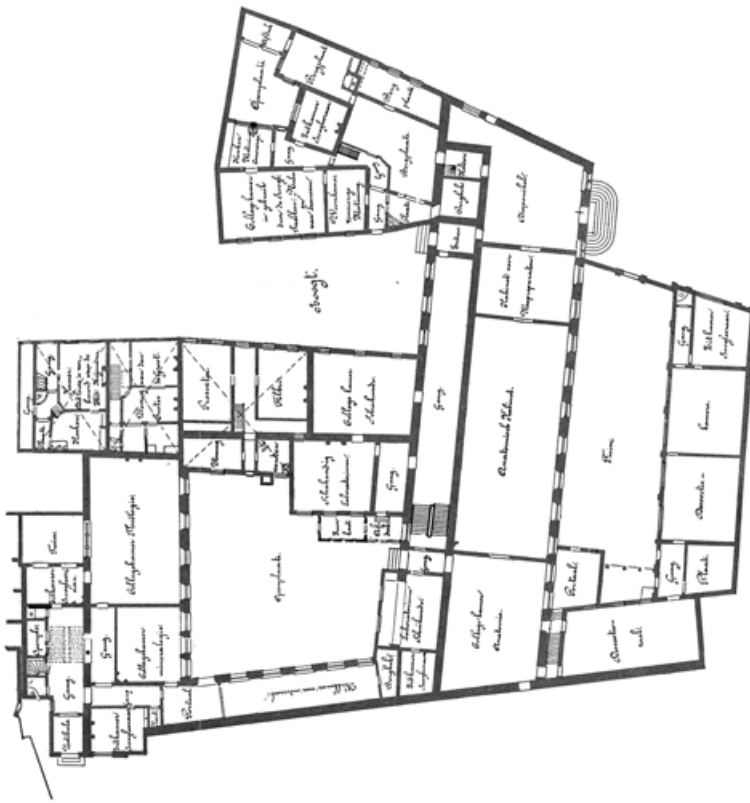

Fig. 15. Statenkamer. Plattegrond naar opmeting (1887) van A.J.M. Mulder in het archief v.d. Rijksdienst v. Mon.

Afb. 79. Statenkamer. Voorgevel aan St. Janskerkhof

Afb. 80. Statenkamer. Voorgevel voor de verbouwing van 1898

Volgens de Tegenw. Staat (1758) was er voor de Geëligeerden der Kapittelen een (vierde) ruimte afgescheiden, die tevens als ‘vertrackkamer’ werd gebezigd en die toegankelijk was door een poort met het Prov. wapen. Een schilderij (z. bij Afbeeldingen) en een historische prent (Catal. hist. atlas, nr 79), voorstellend de plechtige ontvangst van Willem III in 1674, geven een beeld van de voorzaal met een vloer van zwarte en witte tegels en een balkenzoldering. Op de achtergrond ziet men grotendeels verborgen door een tijdelijk decor, een muur met een gedeelte van een fronton. Dit zou de door de Tegenw. Staat bedoelde afscheiding kunnen zijn, die dan beantwoordt aan een reeds in 1643 aanwezige muur¹.

In 1755 werd de Statenzaal geheel nieuw ingericht en behangen, enkele jaren later ook het vertrek ernaast. Op de verdieping boven deze zalen vonden de archieven in de XVIIIe eeuw een bergplaats. De naar het Janskerkhof vooruit springende, korte zuidelijke vleugel bevatte⁺ de Ridderschapskamer, totdat deze (in 1788) naar de andere zijde werd overgebracht, nl. in het ten n. aansluitende huis (1774) t.pl.v. een veel ouder, oorspr. claustraal, huis met trapgevel (afgebeeld op de gravure van Verhaer, ca. 1670), nagelaten door G.J. van Hardenbroek van Lokhorst, dat (nu Embryol. labor.) zijn voorgevel naar de St. Jansstraat keert en sinds 1788 *Ridderschapshuis* werd genoemd. Een westelijk (naar de Teelingstraat) gelegen, langwerpig gebouw werd XVI tot stedelijk ‘Ammonitiehuis’, omstr. 1637 tot lakenhal met⁺ zegelkantoor, het *Zegelhuis*, en gildekamer ingericht, in 1778 tot tekenacademie, XIXa aan de Hogeschool afgestaan. In de Franse tijd bleven de colleges van Prov., resp. Dep. bestuur in het hoofdgebouw (‘Departementshuis’) gevestigd, terwijl in 1807 ook de landdrost erintrok. In 1831 vv bracht men de Prov. diensten grotendeels onder in het vm. paleis van Lodewijk Napoleon en werden de verlaten Statengebouwen, bij keizerlijk decreet van jan. 1813 ten dele voor kazerne aangewezen, weldra (1816) overgedragen aan curatoren der universiteit. Dezen bestemden ze tot bibliotheek, later tot Zoöl. kabinet. Omstreeks 1860⁺ installeerde men hier het Anatomisch amphitheater. Na herhaalde verbouwingen en uitbreidingen (in 1855, 1898, 1932) zijn er verder laboratoria en leszalen voor het anatomisch, zoölogisch, embryologisch en voor het mineralogisch-geologisch onderwijs ondergebracht.

⁺**Ridderschapskamer**

⁺**Zegelhuis**

⁺**Laboratoria**

⁺ Het tegenwoordige gebouwencomplex, gegroepeerd om de vm. kloosterhof (fig. 14 en 15), wordt begrensd door het St. Janskerkhof aan de oost(voor)zijde, de Minderbroedersstraat aan de zuid-, de Hoogt en de Teelingstraat aan de west (achter)zijde, de Lange St. Jansstraat aan de noordzijde. De oude gedeelten hiervan zijn:

⁺**Beschrijving**

- 1 S. MULLER FZ. in het aangehaalde art. in Huis, o. en n. 1915, meent, dat er in de XVIIIe eeuw, in elk geval in 1674, een muur is gebouwd, teneinde van de vestibule een kamer voor de Geëligeerden af te scheiden. De bijgevoegde plattegrond met aanduiding van de bestemmingen der verschillende lokalen ziet er in dit opzicht weinig aannemelijk uit: twee dwarswanden midden voor de dag van twee vensters der vestibule.

⁺ A. (oost) een langgerekt gebouw op trapeziumvormige plattegrond, welks voorgevel naar het St. Janskerkhof is gewend, de eigenlijke Statenzaal c.a.; ⁺**Statenzaal**

B. (zuid) een smallere, onder weinig minder dan een rechte hoek tegen de zuidelijke traveeën van deze oostelijke voorgevel aansluitende vleugel, waarin de oude Ridderschapskamer;

C. een, nog iets smallere, onder een stompe hoek tegen de zuidelijke travee van de achtergevel van A aansluitende vleugel; hier de vm. zuidarm (met een verdieping⁺ verhoogd) van de kloostergang, thans door een viertal spitsboogvensters uitziende op de binnenhof (afb. 83); ⁺**Vm. kloostergang**

⁺ D. een nagenoeg haaks op C en evenwijdig aan A gelegen gebouw (voorheen Zegelhuis); ⁺**Zegelhuis**

⁺ E. een tegen de noordelijke zijgevel van A opgetrokken huis, het Ridderschapshuis sinds 1788. ⁺**Ridderschapshuis**

Afb. 81. Statenkamer. Hoofdpoort

Afb. 82. Statenkamer. Achterpoortje

Afb. 83. Statenkamer. Vm. kloosterhof met gezicht op zuidelijke arm van kloostergang

Afb. 84. Statenkamer. Zoldering over de gang naast vm. Statenzaal

Afb. 85. Sleutelstukken in de gang naast vm. Statenzaal

A. Het HOOFDGEBOUW (afb.⁺)⁺Hoofdgebouw

Afb. 86. Statenkamer. Poortje in de 'voorzaal'

79) heeft een boven keldergewelven (XV) op gordelbogen verhoogde begane grond met een verdieping en is opgemetseld in baksteen, grotendeels van groot formaat ($30 \times 14,5 \times 6,5$ cm, 10 l. 75 cm) in staand verband. Ter hoogte van de koppen der bovenvensters wordt het formaat kleiner, gelijk ook aan de dakvensters omvattende toppen, waarmede XIX de voor- en achtergevel verhoogd zijn (vgl. afb. 80). De breedte dezer gevels is 15 traveeën. De vensters zijn XIX gewijzigd (hier en daar zijn nog bergstenen negblokken van de vroegere kozijnen gespaard), behoudens in de noordelijke traveeën van de voorgevel, waar, te wz. van de monumentale poort, de oude vorm van twee kruiskozijnen, deze onder driehoekig fronton, bewaard is gebleven. De muurankers hebben alle de moderne staafvorm.

De POORT (1643, afb. 81), in zandsteen uitgevoerd, verheft zich boven een over zes⁺ (oorspr. vier) hardstenen treden bereikbaar bordes. De ingang is gevat in blokwerk, waaruit twee door Ionische kapitelen met overhoekse krullen bekroonde pilasters naar voren springen. De rondboog die de ingang overspant wordt op de wijze van een Florentijnse boog gevormd door de als radiale boogstenen onder een stompe hoek geknikte banden van het blokwerk; de sluitsteen is versierd met een bladvorm. Vóór de genoemde pilasters zijn halve-zuilen gesteld, eveneens door Ionische kapitelen bekroond. Pilasters en zuilen dragen tezamen een hoofdgestel, bestaande uit een gelede en omgecorniste architraaf, een dito fries en een gebogen en gebroken fronton. In de breuk van het fronton en doorzakkend tot de architraaf een rechthoekige nis, waarin onder een wapenkleed het door twee leeuwen gehouden Provinciale wapenschild. De nis wordt geflankeerd door twee boven de frontonsegmenten oprijzende smalle Ionische pilasters, die wederom een hoofdgestel met gebogen fronton (waarin een schelpornament) dragen.

⁺Voorpoort

De achtergevel heeft geen enkel oud vensterkozijn bewaard. Correspondierend met de derde noordelijke travee van de voorgevel bevindt zich hier een zandstenen poort⁺ (1643, afb. 82), gedekt door een gebroken (3/8-) boog en geflankeerd door Ionische pilasters als dragers van een hoofdgestel, waarin tussen twee versierde vleugelstukken een cartouche met het gewestelijke wapen prijkt. Een gebogen fronton overtoogt het geheel.

⁺Achterpoort

Inwendig is boven een groot deel van de Statenzaal en de gang erlangs een
oude⁺

⁺Inwendig

Afb. 87. Ridderschapshuis naast Statenkamer

zoldering van moer- en kinderbalken bewaard gebleven. De sleutelstukken (XVIA) zijn, behalve in de gang (afb. 84-85), merendeels weggeslagen. In de achterwand van de vm. vestibule of 'voorzaal' (thans laboratorium) staat een (van elders overgebracht?) poortje (XVIIa), welks segmentboog van geslepen baksteentjes (afb. 86) is opgemetseld.

B. De vooruitspringende traveeën van de zuidvleugel, uitziende op de vm. vóór het hoofdgebouw gelegen Statentuin, hebben aan deze zijde een gevel van kleine steen ($22,5 \times 4,5$ cm). Een geribd eiken deurtje (XVI) geeft toegang tot het erachter gelegen portaal, waarnaast de eerste Ridderschapskamer gelegen was.

C. Zie bij Minderbroedersklooster.

⁺ D. Het westelijke gebouw (vm. ZEGELHUIS) keert zich met zeven vensters (die van de benedenverdieping door dunne korfbogen overtoogd) naar de hof. De baksteen ^{+Zegelhuis} meet hier gemiddeld niet meer dan $26 \times 6,5$ cm (10 l. 71 cm) en is onregelmatig verwerkt; blijkbaar hebben we met bij een verbouwing (XIX) herbruikt materiaal te doen.

⁺ E. Het RIDDERSCHAPSHUIS (omstr. 1775, t. pl.v. een huis XVII) heeft een gevel (afb. 87) van kleine baksteen boven een hardstenen plint en onder een rechte houten ^{+Ridderschapshuis} kroonlijst. De voordeur met zijlichten en het venster ernaast, gelijk de drie benedenvensters in de naar het Janskerkhof gekeerde zijgevel, zijn gevat in hardstenen omlijstingen met getoogde bovendorpels. Vóór het huis een hardstenen 'voorpad', nu afgezet met een ijzeren balusterhek. In w e n d i g een hoge trapkoker, waarin een (niet oorspr.?) eiken trap met eenvoudige spijlenleuning (trappaal XVIIIb). Op de verdieping boven de lage begane grond vindt men in de directiekamer een schoorsteen met mantel van Bordigliamarmer en met een spiegel in gesneden omlijsting; de kamer hiernaast, eenvoudig betimmerd, heeft een stucplafond en eveneens een marmeren schoorsteenmantel (alles XVIIIId).

⁺ Omtrent de BOUWPERIODEN constateren wij, voor zover zij nog herkenbaar zijn, dat de fundamenteen onder de Statenzaal ten dele nog XV zijn, evenals enkele benedentraveeën van de kloostergang; het hoofdgebouw in hoofdzaak ca. 1500, behoudens twee bergstenen portieken van 1643 en de twee frontonvensters te wz. van de hoofdportiek; het vm. Zegelhuis geheel herbouwd,

⁺**Bouwperioden**

Afb. 88. Hoogheemraadshuis van de Lek Bovendams. Voor- en zijgevel

Afb. 90. Hoogheemraadshuis. Keuken met stookplaats

Afb. 89. Hoogheemraadshuis. Achtergevel

terwijl het Ridderschapshuis uit ca. 1775 dagtekent. Voor de restauratie van een gedeelte van de vm. kloostergang z. bij Minderbroedersklooster.

⁺ BOUWMEESTERS. ALERT en GILLIS VAN HOBOKEN, z. voren bij Geschiedenis. De poort van 1643 is door S. MULLER FZ. onderstellenderwijs aan FRED. MATHYSZ. VAN LOBBRECHT toegeschreven, die toen verschillende werken voor de Staten uitvoerde (o.a. in het Bisschopshof, z. blz. 85). Aan de overige architectuur heeft XVIIb misschien de toenmalige stadsbouwmeester H. AZ. STRUYS deel gehad. In 1682 ontving ANTONIS VAN VIANEN, zoon van Gijsb. Thomasz., betaling voor 'leverancien ende arbeytloon sedert den 5e May 1680' (mededeling van arch. P.H.N. Briët).

⁺Bouwmeesters

⁺ In het Centraalmus. bevindt zich (Catal. 1928, nr 362) een waarschijnlijk uit de Statenzaal afk.bord (XVIII d), waarop het gekroonde Provinciale wapen en het opschrift 'Comtoer tot den ontvangst der middelen van het gemaal' (enz.).

⁺In Centraalmus.

Afb. 91. Huis 'met het ijzeren hek.' Voorgevel

3. Keistraat 9. HOOGHEEMRAADSCHAP VAN DE LEK BOVENDAMS.⁺

Hoekhuis van baksteen in klein formaat (afb. 88). De voorgevel van zes vensterbreedten⁺ is in de tweede travee van links versierd met een portiek, waarvoor een eenvoudige hardstenen stoep en waarboven een balcon; twee drie-kwartzuilen met Corinthische⁺ kapitelen flankeren de ingang, waarboven nu het Provinciale wapen is aangebracht. Zij dragen een hoog hoofdstel, waarop de omlijsting rust van het venster boven de ingang. De aldus versierde travee wordt bekroond door een segmentvormig fronton, doorgetrokken door de architraaf en de fries van het vernieuwde houten entablement, dat de gevel afsluit. De vensters zijn alle gedekt met geprofileerde bergstenen lateien en bevatten hoge schuiframen.

⁺**3. Hoogheemraadshuis**

⁺**Beschrijving**

⁺**Voorgevel**

Aan de zijde van de Kromme Nieuwegracht heeft het huis twee trapgevels, waarvan⁺ de bovenste trap verhoogd is tot een schoorsteenschacht.

De achtergevel (afb. 89) heeft de oorspr. bakstenen kroonlijst (nu geverfd) met een⁺ kwartrond profiel behouden, zo ook smalle kelderlichten. Uitgebouwd portaal (waarin vroeger een privaat). De vensters worden door hanekamstrekken overspannen.

⁺**Zijgevels**

⁺**Achtergevel**

Inwendig bevat de met vlakke kruisgewelven gedekte en met plavuizen bevloerde⁺ kelderverdieping overblijfselen van de oude KEUKENinrichting (afb. 90): een gemetseld⁺ fornuis met ijzeren plaat, waaronder enkele ijzeren potten; naast het fornuis een schouw, te wz. waarvan smalle getraliede vensters het daglicht doorlaten.

⁺**Inwendig**

⁺**Keuken**

Afb. 92. Huis 'met het ijzeren hek'. Achterwand van vestibule met vm. trapboog

⁺ BOUWGESCHIEDENIS. Blijkens in het archief van het Hoogheemraadschap, sinds 1890 eigenaar van dit huis, bewaarde akten is het in 1664 gebouwd naar ontwerp van de architect GIJSBRECHT⁺ ANTONISZ. VAN VIANEN, bouwmeester o.a. van de westgevels van St. Jan, S. Pieter (?) en van de Dom, van het huis Achter St. Pieter 20 (z. voren blz. 107) en van het stadhuis van Wijk bij Duurstede (Z.P.H.N. BRIËT in Bouwk. Wkbl. 1953, blz. 37). De oorspr. kruiskozijsen zijn in 1713 veranderd in schuiframen ('Engelsche raemten'), ook de kroonlijst is toen(?) gewijzigd. In 1773 verving men het twee-armige trapbordes door de tegenwoordige rechte stoep, dit om plaats te maken voor de zuilenportiek. Dat de versiering van de ingangstravee uit laatstgenoemd jaar zou dagtekenen, betwijfelen wij echter; wij houden haar voor ouder en, gezien de wijze waarop haar bekronend fronton door het hoofdgestel van de gevel heenbreekt, voor van elders overgebracht.

⁺Bouwgeschiedenis

⁺G.A.v. Vianen

⁺ 4. Breestraat 26, thans GEWESTELIJKE ARBEIDSBEURS. Sinds midden-XVIII bekend als 'Huis met het ijzeren hek'.

⁺4. Arbeidsbeurs

⁺ LITTERATUUR. G. VAN KLAVEREN PZ. Het ijzeren hek (in Jb. Oud-Utr. 1928, blz. 133 vv).

⁺Litteratuur

⁺ GESCHIEDENIS. Op een terrein ten w. van het Begijnhof, waarop XVI de geslachten van Renesse en Ravenswaey, XVII achtereenvolgens die van Aeswijn, van Boetzelaer en van Leeuwen huizingen betrokken hadden, liet omstr. 1700 ritmeester JOHAN GYSBERT RUYSCHE het tegenwoordige huis bouwen, dat een drietal oudere huizen verving (één gedeeltelijk spaarde). In 1713 werd Cornelis de Boodt eigenaar; in de akte van overdracht is sprake van 'een bassecourt ende een ijser hek'. In 1733 ging het huis over aan het geslacht d'Ablaing van Giessenburg. In 1784 werd het ingericht tot patriottische Burgersocieteit 'Concordia', in XIX voor verschillende burgerlijke diensten, o.a. tot 1893 Stadsaalmoezenierskamer

⁺Geschiedenis

(tevoreen gevestigd in het refter van het Brigittinessenklooster, na 1893 in het huis Wijde Begijnenstraat 5).

Het voorste gedeelte bestaat uit een langwerpig, nagenoeg rechthoekig pand (gelijkvloers⁺ en één verdieping), waarvan de bakstenen gevel met rechte kroonlijst uit⁺ XVIIIa dagtekent (afb. 91). De vensters zijn, behalve de noordelijke, op regelmatige afstanden geplaatst. Ingang met bovenlicht (XIXa).

⁺Beschrijving⁺Gevel

Inwendig is van de oorspr. aankleding slechts over een (wit geschilderde) eiken afscheiding⁺ (omstr. 1700 of iets vroeger) tussen het voorhuis, nu vestibule, en de⁺ aanvankelijk in de middenas daarvan opgaande trap. Deze betimmering is door pilasters, die in een geprofileerd hoofdgestel dragen, in drieën gedeeld; het middelste vak vertoont nog de (nu gesloten) trapboog (afb. 92). Een gesmeed ijzeren hek (XVIIIa) tussen hardstenen posten scheidt de voortuin van de straat (afb. 91).

⁺Inwendig⁺Voorhuis

Stedelijke gebouwen

1. Stadhuisbrug. Het STADHUIS is een samenstelling van gebouwen uit verschillende⁺ tijd: I. Een hoofdgebouw in Neo-Classicistische stijl, II en III ten n. hiervan een aantal verbouwde huizen.

⁺1. Stadhuis

LITTERATUUR. S. MULLER FZ. Het oude Utrechtsche Stadhuis (in Huis, o. en n. 1907, blz. 203⁺ vv, 229 vv); DEZ. (in Oude huizen, blz. 22, 39 en 40); TRAJECTINUS (= C.W. WAGENAAR) in Oud-Utr. schetsen (overdr. uit Utr. Ct.); C.M. DE LEUR. Het Utrechtsche Stadhuis en omgeving (in Jb. Oud-Utr. 1933, blz. 138 vv); J.W.C. VAN CAMPEN. De Stadskelder (t.z.pl. 1930, blz. 150 vv); J. DE LANGE (in De Vraagbaak 1933, 403 vv) over de toenmalige verbouwing.

⁺Litteratuur

AFBEELDINGEN. I. Opstanden en plattegronden der funderingen van het oude en het nieuwe⁺ Stadhuis, pentek. z.n. (omstr. 1830), gr. f^o. = Catal. top. atlas, suppl., nr 1404; - 'Grondteijckeninghe' (1642, door de landmeter H. LENTINCK) met renvooi (fig. 19), in 1877 gekopieerd door D. VAN DER WERF = Catal. top. atlas, nr 1009; - Verbouwingsplan van 1546 door W. VAN NOORT in Inv. Hss Rijksarch. Utr. nr 62 (gereprod. bij het bovenvermelde art. van S. Muller Fz; - Plattegrond van het Stadhuis na de verbouwing van het voorste gedeelte, met Klein Hasenberch en de aangrenzende gebouwen aan de achterzijde, pentek. (1841) door N. VAN DER MONDE = Catal. top. atlas, nr 1028; - Plattegrond van het gehele Stadhuis vóór de verbouwing van het achterste gedeelte, tek. (omstr. 1841) in kl., z.n. = Catal. top. atlas, nr 1027; - Plattegrond van 'het Stadhuis in de XVIIe eeuw' met aanduiding van bouwperiodes, tek. (1902) in kl. door G. DE HOOG HZ. = Catal. top. atlas, suppl., nr 7; - Plattegrond van de vestibule, pentek. (1836) z.n. f^o. = Catal. top. atlas, suppl., nr 1405; - Gezicht op de Stadhuisbrug met de verbouwde huizen Hasenberch en Lichtenberch, schilderij (ca. 1830 door W.A. HAANEBRINK) in het Centraalmus. = Catal. 1928, nr 331; - Gezicht op het nieuwe Stadhuis, gezien van de Ganzenmarkt uit, schilderij (1833 door R. CRAEYVANGER) in het Centraalmus. = Catal. nr 332; - Gezicht op de voorgevel met een gedeelte van de zijgevel van het oude Stadhuis (Klein Hasenberch), pentek. (1840) door N. VAN DER MONDE = Catal. top. atlas, nr 1251; - Gezicht op

⁺Afbeeldingen

de zijgevel van het nieuwe en het overgebleven gedeelte van de zijgevel van het oude Stadhuis (lees: Stadskelder), tek. (1841) in kl. door P. VLAANDEREN = Catal. top. atlas, nr 1025; - Opstand van de zijgevel vóór de verbouwing van het achterste gedeelte, met opgave van verdiepinghoogten, potloodschets z.n. = Catal. top. atlas, nr 1026; - Gezicht op de vm. achterpoort met een gedeelte van de achtergevel van Klein Hasenberch (lees: Stadskelder), litho (omstr. 1840) naar R. CRAEYVANGER door J. van Liefland (in LIEFLAND, Utr. Oudheid, blz. 21).

II. Gezicht op het Huis Keyserrijck met aangrenzende houten huizen en de kraan, tek. (1877)⁺ in kl. naar een schilderij (ca. 1610) van J.C. DROOCHSLOOT in het Mus. Kunstliefde = Catal. top. atlas, nr 245; - Gezicht op hetzelfde huis uit het n., met het Stadhuis en de Kraan, tek. (1636) in kl. door P. SAENREDAM = Catal. top. atlas, nr 113; - Gezicht op de voor- en zijgevels,

⁺Huis Keysetrijck

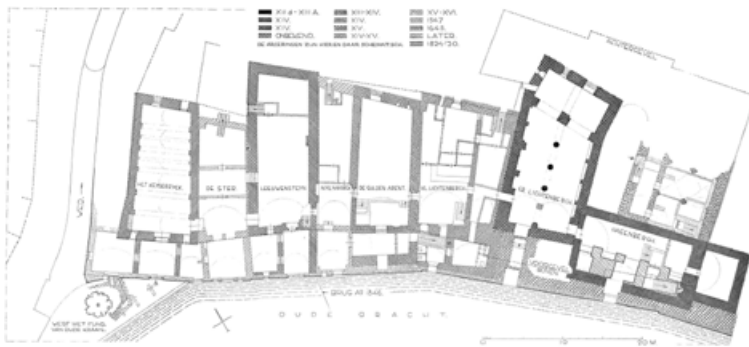

Fig. 16. Stadhuis. Plattegrond der kelders

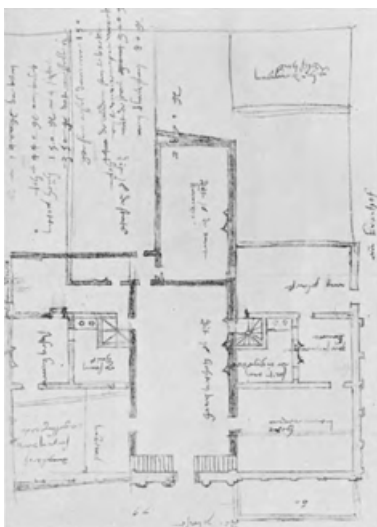

Fig. 18. Het oude Stadhuis. 'Patroen' (1546) door W. van Noort

Fig. 19. Het oude Stadhuis. Copie naar 'grondteyckeninghe' (1642) door H. Lentinck

Afb. 93. Het oude Stadhuis (1547) met Hasenberch, Lichtenberch enz., tek. naar schilderij (1663) van A. Honich in het Centraalmus.
Catal. nr 330

tek. (omstr. 1730) in O.I. inkt door L.P.S.(errurier) = Catal. top. atlas, nr 1246; - Gezicht van de Bezembrug op de Ganzenmarkt e.o., pentek. (1736) door J. DE BEYER = Catal. top. atlas, nr 123; - Gezicht van de Oudegracht op het Stadhuis e.o., tek. (omstr. 1760) in O.I. inkt door J. DE BEYER = Catal. top. atlas, nr 125; - Gezicht op de Bezembrug en de Ganzenmarkt (met o.a. huis De Ster, tek. (1767) resp. in sepia en in kl. door J. DE BEYER = Catal. top. atlas, suppl., nrs 183 en 184; - Gezicht van de Bakkerbrug op het Stadhuis e.o., tek. (1776) in kl. door J. VERSTEEGH = Catal. top. atlas, nr 117; - Gezicht op de Stadhuisbrug uit het n., schilderij (1833) door R. CRAEYVANGER = Catal. top. atlas, nr 120; - Gereconstr. opstand van de gevel, pentek. (1901) door G. DE HOOG HZ. (voor S. MULLER FZ. Oude huizen) = Catal. top. atlas, suppl., nr 1685.

III. Voor plattegronden en afbeeldingen: 1. van de andere, aan de tegenwoordige gebouwen⁺ voorafgaande, voornamelijk uit de m.e. dagtekenende, ten dele van houten gevels voorziene, sinds midden-XVI van lieverlede gesloopte huizen (fig. 16, afb. 93, 94) als Groot en Klein Hasenberch, Groot en Klein Lichtenberch (omstr. 1550 Stadswijnhuis), De Gulden Arent, Nijenborch, Leeuwensteyn, De Ster, De Oranjeboom, De Vleermuis, De Hartshoorn, de latere (1561 tot midden-XVIII) Stadskelder; 2. van het door W. VAN NOORT in 1546 ontworpen gebouw (fig. 18, afb. 93 en 94); 3. van de Classicistische zijgevel van 1645 - de meeste afgebeeld op stadsgezichten - z. Catal. top. atlas, nrs. 113, 116, 330, 1007, 1025¹, 1250-1252¹, suppl. nrs 1387, 1406-1408, ook G. DE HOOG HZ. en S. MULLER FZ. Oude huizen (echter reconstructies), pl. VIII, XX, XXI - Voor de Vierschaar z. Catal. hist. atlas, nr 103 (1786).⁺

GESCHIEDENIS. I. Het hoofdgebouw.⁺

In 1823 gaf het stedelijk bestuur aan de stadsfabriek J. VAN EMBDEN opdracht een ontwerp⁺ voor een algehele verbouwing van het Stadhuis te maken en in 1824 werd met de afbraak van een gedeelte der oude gebouwen (z. fig. 17) begonnen: volgens het bestek de gehele voorgevel zowel van Huis (Groot) Lichtenberch als van Huis Hasenberch² en de zijgevel aan het⁺ Oudkerkhof 'tot op de helft der derde pilaster' (d.w.z. twee traveeën van de daar in 1645 opgetrokken classicistische gevel), alsmede van een gedeelte der dakkappen. Bij deze en de volgende verbouwingen bleef het oude ondergrondse werk gespaard (z. blz. 135 over de kelders en fig. 16) aanvankelijk ook veel van het inwendige opgaande muurwerk, met name van de middenpartij, het vm. (Groot) Lichtenberch, waar zich de grote hal, de *Vierschaar* met⁺ vestibule, bevond. Vóór de achterwand van deze hal, die niet evenwijdig liep met de voorgevel, plaatste men een zware muur, waardoor zij in plattegrond

⁺Andere voorgangers

⁺Vierschaar

⁺Geschiedenis

⁺Hoofdgebouw

⁺Lichtenberch Hasenberch

⁺Vierschaar

1 In de nrs. 1025 en 1250-1252 lees: Stadskelder i.pl.v. Klein Hasenberch (Z.J.W.C. VAN CAMPEN in Jb. Oud-Utr. 1930, blz. 154).

1 In de nrs. 1025 en 1250-1252 lees: Stadskelder i.pl.v. Klein Hasenberch (Z.J.W.C. VAN CAMPEN in Jb. Oud-Utr. 1930, blz. 154).

2 In dit huis was reeds midden-XIV de Schepenbank gevestigd. In 1528 gebood Karel V de vereniging van Schepenen en Raad. Hieruit kwam het gebouw van 1546 met de Vierschaar voort.

rechthoekig werd. In 1827 werd de juist genoemde zijgevel, die de zijgevel van het m.e. hoekhuis Hasenberch en de gevel van het m.e. Klein Hasenberch verving, verder gesloopt. Op de plaats van de afgebroken⁺ gevels verrezen toen het tegenwoordige Neo-Classicistische front en vier traveeën van de aansluitende zijgevel langs het Oudkerkhof. Een laag pannendak, aan het oog onttrokken door een vlakke houten attiek, dekte het nieuwe geheel. Dat uit een zuinige beurs werd gebouwd, blijkt ook uit het ontbreken van alle versiering in het frontispice van de voorgevel. In 1844 zette men de uitbreiding voort. De bovenvermelde schuine achtermuur van de hal werd afgebroken en de muur van 1824 beklampt. Langs het Oudkerkhof zette men, na de sloping van enkele oude percelen (de overgebleven vakken van de pilastergevel van 1645 en de⁺ huizen De Hartshoorn, De Vleermuis en de Stadskelder op de hoek van de Korte Minderbroedersstraat)⁺ de zijgevel van 1824 voort. Onder een lichtelijk stompe hoek daarbij aansluitend volgde (tot 1847) de achtergevel, nadat de achter de Vierschaar gelegen Raad (Gerechts) kamer was geamoveerd, alsmede de verder hierachter gelegen ‘groene kamer’, die eigenlijk bij het perceel Stadskelder behoorde. De verwijdering van deze en andere, scheef op de voorgevel gerichte, panden maakte het nu mogelijk op een, echter nog verre van haakse, plattegrond het nieuwtijdse gebouw te voltooien. Niettemin bleef, ook na de in 1933 uitgevoerde verbouwing van het inwendige, hier en daar iets van de oude opgaande muren⁺ bestaan, met name vóór in de rechtervleugel (tgw. bureau van Militaire Zaken), waar een zware muur het tweede venster van de zijgevel van 1827 verblindt.

⁺**Klein Hasenberch**

⁺**Zijgevel**

⁺**Vm. Stadskelder**

⁺**Verbouwing**

⁺ II en III. De aangetrokken huizen.

Omstreeks 1876, vervolgens in 1914 en 1933 vv, is voorts een viertal der voorgenoemde huizen tussen het hoofdgebouw en het noordelijk gelegen Keyserrijck aangekocht en grotendeels gesloopt, voor het overige gewijzigd en vernieuwd tot een annex, dat zich met drie daken en drie onder één kroonlijst gebrachte gevels erbij aansluit (afb. 96).

⁺ Het voornaamste van deze groep was het *Huis Keyserrijck* op de hoek van de Ganzenmarkt. Het heeft zijn m.e. fundamenteen en een groot deel van zijn opgaande muurwerk (XV-XVI) overgehouden. Omstreeks 1410 door Gerrit de Keyser, een bisschoppelijk ambtenaar, gesticht ter plaatse van een huis van het geslacht Van der Sterre, werd het in 1473 door de⁺ Stad aangekocht en gelijkvloers tot Lakenhal, hierboven tot gildekamers ingericht. Later⁺ zetelden er de Accijnsmeesters voor het meel; in 1480 waren er een wisselbank en een ijkkantoor gevestigd. Tijdens kermissen sloegen kooplieden er hun kramen op. Aan de zijde van de Ganzenmarkt was blijkens oude afbeeldingen een luifel aangebracht.

Volgens Hortensius (Rer. Ultr., blz. 156) had dit zeer hoog oprijzende huis XVIa gevels 'e secto lapide et polito' - 'caeruleo ex lapide vivo' schreef A. VAN BUCHEL (Traj. Bat. Descr., blz. 118) - en waren deze met tinnen bekroond; in een Raadsbesluit van 1448 worden de 'cimmen'⁺⁺ vermeld. In 1614 werd de Waag erin gevestigd (tot in XIX), alsmede een kantoor voor de⁺ bieraccijns. Van 1819 tot 1847 had de Stadstekenschool er haar lokalen. Tegenwoordig is beneden de conciërgewoning en zijn op de verdiepingen stedelijke dienstvertrekken ondergebracht.⁺ De kelder is in 1930 bij de toenmalige Stadskelder (thans R.K. Mil. Tehuis) getrokken.⁺ Het krijgshaftig aanzien, dat het gebouw in zijn bovendeel vertoonde, is XVII-XVIII verdwenen. Van de tinnen vindt men op oude afbeeldingen, b.v. van J. de Beyer (1736), slechts fragmenten over; zij blijken vervangen door een derde rij vensters vóór een dakverdieping.⁺ De Waag (afb. 94) was een hoge hal met slanke gevelnissen, naar de Ganzenmarkt open (oorspr. ook aan de grachtzijde?). Bezien wij de schilderij (1833) van R. CRAEYVANGER, dan besluiten wij, dat de vensterordonnantie (en met haar de indeling der verdiepingen?) omstr. XIXa aanmerkelijk gewijzigd is: boven de Waag zijn slechts twee rijen vensters; een zware classicistische kroonlijst snijdt het bovenddeel van de gevel af. Deze is in 1934 wederom beknot en de vensters zijn gemoderniseerd.

⁺ Omtrent het *Huis Leeuwensteyn* weten wij, dat het in 1401 een houten gevel met twee 'overstekken' had en voorzien was van een 'loyfen' voor de wisselkamer (S. MULLER FZ. Rechtsbronnen der stad Utrecht II, blz. 107).

⁺Aangetrokken huizen

⁺Keyserrijck

⁺Lakenhal

⁺Wisselbank

⁺Waag

⁺Tekenschool

⁺Stadskelder

⁺Sterk huis

⁺Waag

⁺Leeuwensteyn

⁺ I. Het hoofdgebouw

⁺Beschrijving

⁺ Het hoofdgebouw (afb. 95 en 96) is aan de voor- en één zijgevel (Oudkerkhof) geheel bekleed met bergstenen platen boven een hoge sokkel van blokwerk, terwijl de twee andere gevels boven een dergelijk onderstuk in kleine baksteen (gepleisterd) zijn opgemetseld. Het verheft zich op een onvolkomen rechthoekige plattegrond van negen assen in de breedte en acht in de diepte. Een zwaar (grotendeels houten) hoofdgestel met trigliefen en een sterk uitspringende kroonlijst werken mede tot het horizontalisme van de Neo-Classicistische gevel, dat nog versterkt wordt door een houten attiek, later toegevoegd om de schuine lijnen van het lage pannendak te verbergen. De drie middentraveeën van de voorgevel, die boven een bordes van vier treden elk een, door een door een ijzeren hek afgesloten, ingang bevatten, zijn samengevat tot een door een driehoekig fronton gedekte risaliet: een tempelfront van vier, boven de sokkel over twee verdiepingen doorgaande, Toscaanse halve-zuilen, tussen welke de vensters, dank zij architraven, dekstukken, consoles, iets rijker omlijstingen vertonen dan die in⁺ de zijpartijen. Aan de achtergevel mist de overeenkomstige risaliet deze versieriengen. Het handhaven van een enkele oude binnen-, resp. ondermuur heeft ertoe geleid, dat het tweede en het vijfde venster van de begane grond aan de zijde van het Oudkerkhof blind zijn (z. plattegrond, fig. 17).

⁺Hoofdgebouw Voor- en zijgevel

⁺Achtergevel

Afb. 94. Het oude Stadhuis met aangrenzende huizen, Waag en Kraan, naar waterverftek. van P.J. van Liender in de verzameling van H.M. de Koningin

Afb. 95. Stadhuis. Voorgevel van het hoofdgebouw

Afb. 96. Stadhuis. Voorgevel van het hoofdgebouw met aangrenzende huizen, ook Huis Keyserryck.
Eronder de muur van de tegenwoordige Stadskelder

Afb. 97. Stadhuis. Hal (vm. Vierschaar)

Inwendig verdienen alleen vermelding:⁺

de HAL (voorheen VIERSCHAAR, afb. 97), versierd met stucwerk: muurpilasters, plafond⁺ met het stadswapen in het midden en een palmettenfries langs de koof. In een nis van de achterwand is een cartelklok van verguld en geëmailleerd brons geplaatst, met een voorstelling van de Tijd en op de wijzerplaat gemerkt: Gerrit Marxs, Amsterdam; en verder stucplafonds, enige stoelen en een spiegel met vergulde lijst (XIXb) in twee wethouderskamers op de eerste verdieping; een trap met gesneden cilindervormige holle beginpaal van de leuning (XIXb).

⁺Inwendig

⁺Vm. Vierschaar

II. Huis Keyserrijck⁺

⁺Huis Keyserrijck

Twee van de gevels van dit gebouw (afb. 96), nl. die langs de Ganzenmarkt en de (tgw.) achtergevel, zijn opgemetseld in baksteen van groot formaat (muurdikte omstr. 0,90 m).

De gevel aan de Oudegracht is vrijwel geheel vernieuwd, resp. beklampt met kleine⁺ steen. Aan de vierde, bij het vm. buurhuis De Ster aansluitende, zijde is de muur (0,49 m) modern. Van de oorspronkelijke versiering in grijze bergsteen is een reeks van vier korfbogen op korte stukken rechtstandig boven de vensters der grondverdieping aan de grachtzijde behouden, terwijl de hoek hier tot aan de kroonlijst toe

⁺Voor- en achtergevel

Afb. 98. Stadhuis. Kelder onder Hasenberch vóór de restauratie. Onderbouw van de gevel van 1546

wordt versterkt door een ketting van grote blokken en in de twee andere vrijstaande gevels enige hoek- en negblokken bewaard zijn gebleven.

⁺ De gevel aan de Ganzenmarkt vertoont op omstr. 5 m van de hoek af een sprong (fig. 17) en de richting van de muur wijkt daarnaast enigzins af, de muur is over deze afstand minder zwaar (0,66 m). ⁺**Zijgevels**

⁺ De Kelder (fig. 16, afb. 102), in 1930 in verbinding gebracht met de aangrenzende nieuwe Stadskelder (thans R.-K. Mil. Tehuis), over de lengteas metend 15,50 m, in de breedte gemiddeld 7 m, is opgemetseld in baksteen van groot formaat (29 × 7 cm, 10 l. 77 cm). De voor- en de achtermuur zijn niet minder dan 1,17 m dik, de rechter zij muur 1,02 m, de linker over de grootste lengte iets minder, doch over de voorste 5 m allengs toenemend tot 1,50 m - een verzwaring, die correspondeert met de vermelde sprong en afwijking van richting. ⁺**Kelder**

Volgens de overlevering zijn in dit gedeelte van het muurwerk treden van een trap gevonden. Er is dus grond voor het vermoeden, dat oorspr. op deze hoek een traptoren heeft gestaan, gelijk b.v. bij het Huis Oudaen.

⁺ De kelder wordt overspannen door vijf van de grond opgaande gordelbogen ter dikte van 0,60 m (baksteenformaat 30 à 31 × 14,5 × 6 cm, voegen van 2 cm). Over de 1,96 m van elkaar geplaatste bogen zijn dwarse troggewelven geslagen en ertussen smalle moderne steunbogen van grotere kromming. Drie kluizen (tongewelven) onder de kade van de Oudegracht staan met de kelder en voorheen ook onderling in gemeenschap. ⁺**Gewelven**

III. De andere aangetrokken huizen (fig. 16 en 17, afb. 94 tot 96)

⁺ Omtrent de tussen Keyserrijck en het hoofdgebouw gelegen gebouwen (XIX en XXb) valt slechts op te merken, dat in de gevel van een ervan een gebeeldhouwde, uit het vm. Leeuwensteyn afkomstige *steen* is aangebracht met de voorstelling van een⁺ gaande leeuw en wat het i n w e n d i g e betreft, dat de rechterzijmuur van dit huis (dikte 0,88 à 0,97 m) tot boven toe in stand is gebleven en dat de tgw. ⁺**Leeuwensteyn**
⁺**Inwendig**

burgemeesterskamer op de eerste verdieping van het vm. Huis Den Gulden Arent tegen de muur die deze van het hoofdgebouw scheidt, met een van elders afk. zwart-en-wit marmeren schoorsteenmantel waarin een medaillon in relief, is verrijkt.

Afb. 99. Stadhuis. Kelder onder Lichtenberch (de hal) vóór de restauratie

Afb. 100. Stadhuis. Kelder onder Lichtenberch na de restauratie

Afb. 101. Stadhuis. Kelder onder Klein Lichtenberch vóór de restauratie

Afb. 102. Stadhuis. Kelder onder Keyserryck

De kelders onder de stadhuisgebouwen

A. Behalve bij het hiervoor besproken Huis Keyserrijck beantwoordt de plattegrond⁺ van deze kelders (fig. 16) in het geheel niet aan de opbouw en distributie van de ⁺Kelders erboven staande percelen. Dit motiveert de hier volgende gezamenlijke behandeling van deze ondergrondse ruimten, die in 1930 met elkaar in verbinding zijn gebracht om te dienen als RAADSKELDER.

Langs een buitentrap bij de hoek van het Oudkerkhof bereikt men thans de kelders⁺ van de vm. huizen Groot Hasenberch, Groot en Klein Lichtenberch, De Gulden ⁺Raadskelder Arent, Nijenborch, Leeuwensteyn, De Ster (z. ook afb. 93 en 94).

Alle zijn met tongewelven overkluisd (afb. 99-101), doorgaans half rond, onder ⁺Gewelven De⁺ Gulden Arent segmentvormig. Te oordelen naar de zwaarte der muren en de formaten der gebezigde baksteen moeten Groot Hasenberch, Groot Lichtenberch en Leeuwensteyn tot de oudste gerekend worden. Voor zover opmeting van het oorspronkelijke werk mogelijk was, konden wij vaststellen, dat de dikte der muren van 1,30 tot 1,78 m bedraagt en de steen 29 à 30 × 7 à 7,5 cm (10 l. 82 cm) meet.

De kelder van (GROOT) LICHTENBERCH (afb. 99 en 100) onder de hal van het hoofdgebouw⁺ wordt door vier, thans met stuc omklede rondbogen dragende, pijlers in twee beuken verdeeld. De achterste pijler is, met de oostelijke en een deel van ⁺Onder Lichtenberch de voorafgaande scheiboog, van tufsteen, de voorste is nieuw of vernieuwd, de twee tussenstaande eveneens van natuursteen (trachiet), de drie andere scheibogen van grote baksteen. De twee tongewelven zijn klimmend. In de schuingestelde achterwand (vgl. de in 1844 gesloopte muur op de begane grond, blz. 127) zijn twee boogopeningen uitgebroken voor een als leeszaal dienende ruimte.

Opmerkelijk is, dat de lengteas van (GROOT) HASEBERCH anders gericht is, nl. evenwijdig⁺ met de gracht; verder, dat de kelder in verbinding staat met een kluis¹ onder het Oudkerkhof (steenformaat 29 × 7 cm, 10 l. 83 cm) en dat hierin zware ⁺Onder Hasenberch dammen van kleinere steen (25 × 6 cm, 10 l. 75 cm) vooruitspringen (afb. 98.)

Het is bekend, dat de voorgevel van 1546 ca. 5 m terug lag t.a.v. die van Groot Hasenberch. Bedoelde dammen zullen deze gevel hebben moeten ondersteunen.

Omtrent DE GULDEN ARENT merken wij op, dat het gewelf het beloop van een segment⁺ volgt. De muren zijn minder zwaar dan bij de hiervoor besproken kelders, nl. 1,06 ⁺Onder Gulden Arent m.

Beziet men de situatie en de plattegronden, dan krijgt men de indruk, dat de huizen Groot⁺ Lichtenberch, De Gulden Arent en Leeuwensteyn in den aanvang vrij hebben gestaan, gelijk Oudaen, Fresenburch, Groenenwoude ⁺Datering en zoveel versterkte huizen (XIII-XIV) van Utrechtse geslachten, en dat vervolgens de tussengelegen erven bezet zijn, voor (reeds vroeg) Klein Lichtenberch, vervolgens Nijenborch en De Ster. De oudste delen (drie pijlers en anderhalve scheiboog) van Groot Lichtenberch zouden wij als overblijfselen van een ouder gebouw (XIId? XIIIa?) willen beschouwen

1 Men vraagt zich af, of dit oorspr. een werfkluis geweest kan zijn, gelegen aan een vm. Rijntak, waarvan sommigen het bestaan te dezer plaatse veronderstellen.

(het huis wordt het eerst omstr. 1300 vermeld), het overige later (XIV), evenals het muurwerk van Groot Hasenberch en De Gulden Arent. Klein Lichtenberch zou XIV, Nijenborch en De Ster zouden XV tot omstr. 1500 kunnen zijn gevolgd.

B. Aan de zijde van het Oudkerkhof bevindt zich, omsloten door de zware muren⁺ van KLEIN HASENBERCH (bovenbouw gesloopt voor de uitbreiding van 1645), nog ⁺**Late kelder** een

kelder (z. fig. 16) uit veel later tijd, thans ingericht tot werkplaats. Deze is overwelfd met ribloze kruisgewelven, in het midden neerkomend op een kruisvormige pijler, terwijl de wanden bekleed zijn met kleine baksteen (22 × 5 cm; 10 l. 53 cm).

⁺ Het Centraalmuseum bewaart: een aantal gevelfragmenten (omstr. 1540) van het vm. Huis Hasenberch (Catal. 1928, nr 346); enkele fragmenten o.a. twee gevleugelde zwikfiguren (omstt 1546) van de poort van het vm. Huis Lichtenberch (Catal. nr 347), een zandstenen schoorsteenr fries (omstr. 1555) met aan Colijn de Nole toegeschreven relief: rechtspraak van Salomo, afk. uit de secretarie van het vm. Huis Klein Lichtenberch (Catal. nr 348); een gebeeldhouwde zandstenen schoorsteenpilaster (omstr. 1550) en een voordeur (XVIII d), afk. uit een der afgebroken of verbouwde huizen aan de Stadhuisbrug (Catal. nrs 443 en 650); een beschilderd eiken Justitia-beeld (XVIII d, door Johan van Damast), afk. uit de Vierschaar (Catal. nr 338); een in een gebeeldhouwde lijst gevat schoorsteenstuk met allegorische voorstelling in grisaille van de Gerechtigheid (gem. J. Buys, 1756), afk. uit de Gerechtszaal (Catal. nr 339); een schilderij: de Nederlandse Maagd overwint het geweld (1667, door W. Doedijns), afk. uit de Raadkamer (Catal. nr 337); een fragment van een gedreven zilveren spiegellijst (omstr. 1660, toegeschreven aan een der Vianens), afk. uit dezelfde kamer (Catal. nr 350); een rijkgesneden leunstoel met voetenbank (1747, door Corn. Koopman), eveneens uit de Raadkamer en bestemd voor de Prins-stadhouder (Catal. nr 1625); een kleine ovale tafel op rijk gebeeldhouwde voet van notenhout (XVIII a), afk. uit de Raadzaal (Catal. nr 100).

Een lang ten Stadhuize bewaard bronzen Mercuriusbeeldje uit de Romeinse tijd is nu ook in het Centraalmus.

⁺In Centraalmus.

⁺ 2. Voorstraat 19. Het GROTE VLEESHUIS.

⁺ LITTERATUUR. M.D. OZINGA in Oudhk. Jb. 1931, blz. 23 vv (Paulus Moreelse als architect); V.D. MONDE'S TS. VIII (1841), blz. 112, 173.

⁺ AFBEELDINGEN. Gezicht op de voorgevel, kopergravure (ca. 1770), naar J. BULTHUIS door K.F. BENDORP (uit Vadm. Gezichten) = Catal. top. atlas, suppl., nr 1611; - Opstanden van voor- en achtergevel, potloodtek. (omstr. 1840) z.n. = Catal. top. atlas, suppl., nr 1621; - Opstand van de voorgevel, tek. (1862) in kl. door J. VAN LOKHORST = Catal. top. atlas, suppl., nr 1612; - Dito (1886) door G.B. VAN LEERSUM = Catal. top. atlas, suppl., nr 1613.

⁺ GESCHIEDENIS. In vroedschapsbesluiten van 5 november 1636 en 3 april 1637 is sprake van het maken van een bestek voor het nieuwe Vleeshuis, dat de Vleeshal van 1433 zou vervangen (z. ook bij Kleine Vleeshuis), en 'vant hartsteenwerck ende model van de gevels'. Onder de gecommiteerden tot deze zaak was de schilder PAULUS MOREELSE, die in 1625 een ontwerp voor de Catharijnepoort gemaakt had. Blijkens een resolutie van 13 maart 1637 werden te Amsterdam gekocht de 'balcken, deelen ende ander houtwerck nodich soo tot de maillebaen als het nieuw te maken Vleyshuys'.

⁺2. Gr. Vleeshuis

⁺Litteratuur

⁺Afbeeldingen

⁺Geschiedenis

Een kameraarsrekening van 1638 (Dodt's Arch. III, blz. 292) betreft een betaling van 200 gulden aan de steenhouwer Jo van Dreesden 'voor hem aanbesteyt de hartsteen aen de gevel ende terzijden de gevel vant Vleeshuys... daer die trap staet, om op de solder boven t Vleeshuys te gaen'. In het geheel werd deze steenhouwer 1460 gulden uitbetaald (Vroedschapsresol. v. 29 maart 1638).

In 1841 heeft het gebouw herstellingen ondergaan. Op het eind der XIXe eeuw is de verdieping ingericht tot telefooncentrale. Vervolgens heeft er de gemeentelijke vleesverkoop plaatsgehad.

⁺ De voorgevel (afb. 103) van twee verdiepingen en een top wordt getooid door pilasterordonnanties. Te wz. van de in een bergstenen omlijsting gevatte ingang staan op een vrij hoge gemetselde plint twee bakstenen Dorische pilasters met bergstenen voet- en kopstukken, die een verkropt hoofdgestel dragen, waardoor risalieten met een geringe voorsprong gevormd worden. In het fries van het hoofdgestel vier kussenblokken en twee gevelstenen: Anno - 1841. In elke risaliet is een

⁺**Beschrijving Voorgevel**

Afb. 103. Het Grote Vleeshuis. Voorgevel

Afb. 104. Het Grote Vleeshuis. Achtergevel

Afb. 105. Het Kleine Vleeshuis

bergstenen kruiskozijn in een omlijsting met vier oren geplaatst, waarboven een sterk gedrukte ontlastingsboog, in welks sluitsteen een ramskop is gehouwen. Onder de vensters telkens twee kussens. Het veld tussen de risalieten heeft, boven de ingang, een door een korfboog overspannen rechthoekig venster met een middenstijl, boven deze ontlastingsboog een ossekop tussen twee festoenen van zandsteen. De vensters zijn van diefijzers voorzien.

De verdieping is eveneens met, smallere, pilasters bekleed, waartussen drie tweedelige rechthoekige vensters in bergstenen omlijstingen met oren. Ook hier de zeldzame combinatie van pilasterordonnantie met ontlastingsbogen, boven de buitenste vensters

Afb. 106. Vm. Commiezenhuis (Politiepost)

rondbogig, boven het middelste korfbogig. De tympaan van dit laatste venster bevat een steen met een relief: een bekransde os, geleid door een boer of een slachter. In het hoofdgestel van deze verdieping voert een gevelsteen het jaartal 1637.

De top bestaat uit een door pilasters geflankeerd middenveld, waarin een liggend ovaal licht, te wz. waarvan vleugelstukken met gebroken en gebogen voluten, en wordt bekroond door een driehoekig fronton, waarin een cartouche met het stedelijk wapen.

⁺ Ter zijde van de gevel staat een sluitgeveltje, wederom met een pilasterarchitectuur. Hierachter een brandgang (nu leidend naar een trap), bekroond door een cartouche met het wapen van Utrecht. Hogerop, boven in een door twee Ionische pilasters geflankeerd veld, een afhangende versiering in cartouchevorm. Ook dit geveltje draagt een driehoekig fronton.

⁺**Zijpoortje**

⁺ De achtergevel (afb. 104) vertoont een eenvoudiger architectuur: geen pilasters met hoofdgestellen, doch bergstenen cordonbanden. In het midden een rondbogige inrijpoort, met zware blokken in de geprofileerde dagkanten en een ossekop in de sluitsteen.

⁺**Achtergevel**

Afb. 107. Huis waarin thans Wijkpost van Gem. Gen. Dienst

De vensterkozijnen, met nog oorspr. ruitenverdeling, zijn hier van hout. Op de door vrij slappe in- en uitgezwenkte lijnen begrensde, bovenaan gewijzigde, top staat een smeedijzeren windvaan, voorstellend een aan een boom gebonden koe. Boven de sluitsteen van het topvenster is een wigvormige steen, wederom met het jaartal 1637, ingemetseld.

Inwendig bevat het gebouw niets merkwaardigs.

3. Lange Nieuwstraat, hoek Catharijnesteeg. het KLEINE VLEESHUIS (1432, gerestaureerd[†] in 1939, thans in gebruik bij de R.-K. verkenner).

[†]3. Kl. Vleeshuis

⁺ LITTERATUUR. Tegenw. Staat v.U. 1 (1758), blz. 344; v.D. MONDE. Utrecht en derz. fraaye omstreken (Utrecht, z.j.), blz. 125.

⁺Litteratuur

⁺ AFBEELDINGEN. Gezicht op het gebouw met de naastliggende poort vóór de St. Catharinakerk (in Tegenw. Staat v.U. 1) naar J. DE BEYER door J.C. Philips Jz. (1758) = Catal. top. atlas, nr 890.

⁺Afbeeldingen

⁺ GESCHIEDENIS. In 1432 besloot de raad het oude Vleeshuis achter Hasenberch (z. bij Stadhuis) af te breken, daar het een broeiplaats van onrust onder het slagersgilde was geworden, en twee andere elders te bouwen. Het kleine kwam aan de 'bovenzijde' naast de St. Catharinakerk. Kerkmeesters van St. Jacob lieten de leien 'die wij op den Vleyshuys (het oude) hadden' afnemen, alsook 'waghenschot' vandaar naar hun kerk overbrengen. (Z.TH. VAN RIEMSDIJK, Bijdr. St. Jacobskerk, blz. 62).

⁺Geschiedenis

⁺ Dit Vleeshuis is een klein rechthoekig gebouw (afb. 105). De lage puntgevel, in staand verband gemetseld, heeft in het midden een met een segmentboog gedekte ingang, waarboven een dergelijk venster. Op het vernieuwde houten deurkalf de jaartallen 1432 en 1939. In de zijgevel langs de Catharijnesteeg bevinden zich twee met segmentbogen gedekte vensters en een (latere) smalle ingang.

⁺Beschrijving

⁺ 4. Wittevrouwenstraat. Het vm. COMMIEZENHUIS (thans Politiewachtpost) is een rechthoekig gebouw (afb. 106), aan zijn beide lage zijden verbreed met lagere uitbouwsels, waarvan het ene, later (omstr. 1875?) met een verdieping verhoogd, een galerij vormt, die zich, door geprofileerde rondbogen tussen zandstenen pilasters, op de straat opent. Boven de rondbogen loopt een eenvoudig hoofdstel. Het huis zelf wordt bovenlangs omvat door een entablement met gegleufde fries en uitspringende kroonlijst (laat-Empire). De zijgevels eindigen in driehoekige frontons, waarin het stadswapen.⁺ Op het dak een vierkantig torentje met wijzerplaten. De klok ('Odulphus'), die hierin hangt, afkomstig uit de vm. Wittevrouwenpoort, is in 1554 gegoten door Jan Tolhuys.

⁺4. Commiezenhuis
Beschrijving Galerij

⁺Klok

Het Commiezenhuis dagtekent uit 1858, na de afbraak van de Wittevrouwenpoort (van 1652). Als bouwer wordt vermeld de aannemer J. VAN DER LIP. De verdieping boven de galerij met haar dunne colonetten van gegoten ijzer komt reeds voor op een foto van 1878 (Catal. top. atlas, suppl., nr 1990).

⁺ 5. Wijde Begijnenstraat 5. WIJKPOST van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst.

⁺5. Wijkpost G.G.D.

Sinds 1930 gevestigd in dit huis, waarin van 1893 af de Stadsaalmoezenierskamer was ondergebracht. Over vroegere bestemmingen van dit perceel, staande op het gebied van het Begijnenklooster (1292, opgeruimd in 1645), is niets bekend.

⁺ AFBEELDING. S. MULLER FZ. Oude huizen, pl. XXXIII.

⁺Afbeelding

⁺ Hiervan komt alleen de voorgevel (afb. 107) in aanmerking (het inwendige is in 1930 geheel vernieuwd.)

⁺Beschrijving Voorgevel

Deze is van baksteen in klein formaat, zes traveeën breed onder een rechte kroonlijst.⁺ In de derde travee van links het ingangspoortje (1645), bestaande uit een bergstenen omlijsting, bekroond door een driehoekig fronton, rustend op consoles, van welke, langs de stijlen, in vlak relief vruchten aan een dubbel lint afhangen; boven het fronton een bovenlicht, afgedekt door een geprofileerde lijst. Fraai gesneden paneeldeur met leeuwemasker, smeedijzeren klopper. De vensters van de drie treden verhoogd

⁺Poortje

liggende begane grond hebben eveneens geprofileerde dekljsten, die van de verdieping beurtelings driehoekige en gebogen frontons van bergsteen.

De gevel maakt de indruk voor een vermogend particulier gebouwd te zijn. De afwisseling van gebogen en driehoekige vensterfrontons vindt men aan door GIJSBERT THOMASZ. VAN VIANEN ontworpen gevels.

Gildehuizen

1. Boterstraat. Het ST. ELOYENGILDEHUIS met oorspr. daaraan verbonden⁺ Gasthuis.

⁺1. St. Eloyen

LITTERATUUR. MATTHAEUS Fund. blz. 387 vv; S. MULLER FZ. in Arch. aartsb. Utr. 1905, blz.⁺ 90 vv; J. VAN LIEFLAND Kronijk v. Utrecht's beeld. kunst II, 1859-1860 blz. 15 vv. (Het Smedegild), A.C.F. KOCH. Schets van een geschiedenis van het St. Eloyengasthuis (in Jb. Oud-Utr. 1947-1948, blz. 49 vv.).

⁺Litteratuur

AFBEELDINGEN. Gezicht op de voorgevels van twee gebouwen waarvan een met trapgevel⁺ en een met luifel en poortje, tek. (omstr. 1730) in O.I. inkt door L.P.S. = Catal. top. atlas nr 992; - Het poortje met detail (sluitsteen), gekleurde tek. (1840) door N. van der Monde = Catal. top. atlas nr. 994.

⁺Afbeeldingen

GESCHIEDENIS. Deze stichting van het in 1371, als bezitter van een altaar in de Buurkerk,⁺ genoemde Smedengilde wordt het eerst (1446) vermeld in de rek. van deze kerk. In 1450 werd zij vergroot o.a. met een gang ter zijde, in 1643 verbouwd, waarbij het nog bestaande poortje door de steenhouwer PETER FRANSZ. werd geplaatst. In 1779 vernieuwde men de regentenzaal (hersteld in 1885 en 1930). Omstr. 1730 werd achter het gebouw, op het terrein van de stadspikeurbaan een *kolfbaan* aangelegd (later vernieuwd), waarop nog heden wordt gespeeld. Voor de tafel der brooduitdelingen met bijbehorende memoriesteen z. bij⁺ Buurkerk. Toegang geeft een zandstenen *poortje* (afb. 108), geflankeerd door pilasters als dragers van een hoofdgestel, in welks fries: 'Den inganck van Eloyengasthuis 1644'. Het gedeelte boven de kroonlijst is vernieuwd. In de sluitsteen van de poortboog is een gekroonde hamer uitgehouwen.

⁺Beschrijving

⁺Poortje

Afb. 108. St. Eloygasthuis. Poortje

Door het voorportaal, waar een verguld-loden lantaarn⁺ (XVIIIa) en een geschilderd namenbord (1668) van de ‘broederen’ (afb. 109) hangen, dit laatste omgeven door allerlei voorwerpen van smeedkunst, komt men in de *regentenzaal*. Deze heeft in drie deuren en haar bekroningen fragmenten van de vm. betimmering (XVIIb) bewaard. Op de kooflijst: ‘Anno Christi 1643 - Renovatio 1885’. In een muurdam is een klok ingelaten waarboven zinnebeelden van de Tijd en waaronder het jaartal 1779 zijn uitgesneden. Een weinig lager hangt een spiegel in vergulde en gesneden lijst (XVIIIId).

⁺**Regentenzaal**

De GILDEKAMER rechts van het portaal heeft een geschilderde⁺ stucversiering, een plafond en een gesneden dubbele deur (alles XVIIIId). In elk der beide lange wanden een

⁺**Gildekamer**

grijs-in-grijs schildering: St. Eloy en Vulcanus. Aan de zoldering hangen twee koperen drielichtskroontjes (XVIIB).

In de gildekamer worden talrijke voorwerpen van kunst- en technisch-historisch belang bewaard, als: twee gegraveerde zilveren bekers (afb. 110) met de namen en wapens van de twee dekens en de busmeester van 1631 (resp. Corn. Cornsz. Boom, A.Jz. van Herwick en J.Sz. Modee; merken: Utrecht, P en molenwieken, hoog resp. 11, 10 en 9,5 cm); een bronzen gegraveerde beker met de naam Willemse van Holstein (hoog 12,5 cm); twee tinnen dekselkannen (XVIIB, hoog 30 en 23 cm, de hoogste gem. Utrecht en IVV); een tinnen kroes met de naam Wouter van 's Heerencaspel en 1654 (hoog 8,2 cm); een glas waarin geslepen de H. Eligius, het wapen van Utrecht, een opschrift en 1766 (hoog 24 cm); een koperen dormant (omstr. 1550), dragende de merken en namen van vijftien messemakers; een zak met gildepenningen (1670). Verder verscheidene gildeprouwen w.o. een smeedijzeren paardebit (XVIIB), twee koperen stijgbeugels (XVIID).

Een ijzeren Gothische lichtkroon met gesneden beeldje van St. Eloy, oorspr. bij het gildealtaar in de Buurkerk opgehangen, later in de gildekamer, is XIXB verkocht (afb. van 1855 in Catal. top. atlas, suppl. nr 1363 * *). Zie verder onder Gasthuizen (de schilderijen).

+ Een beschilderd eiken kistje afk. van de goudsmiden, benevens een koperen presentiepenning en vier koperen ringen (gildeprouwen) worden in het Centraalmus. bewaard (Catal. nrs 1608-1612).

+In Centraalmus.

+ 2. Oudegracht 225. Van het wachtlokaal van het ZAKKENDRAGERSGILDE, dat blijkens de kameraarsrek. (z. Dodt's Arch. III, blz. 256) in 1580 door de stadsmetselaar ALERT VAN HOBOKEN werd verbouwd uit de sacristie van de Regulierskerk (z. bij Burgerweeshuis), is nog slechts over een houten st i j l (afb. 111) in het bovenlicht van de poort van een huis, waarin boven een leeuwepkop de figuur van een zakkendrager en het jaartal 1622 zijn gesneden.

+2. Zakkendragers

+ Het Centraalmus. bewaart enkele voorwerpen afk. van het Zakkendragersgilde: een notenhouten staf met loden beslag van de schout (1763) van een der kwartieren van het Benedeneinde van Utrecht (Catal. 1928, nr 3432); een dertiental zilveren figuren en voorwerpjes (1611 en 1680), versierselen van een lijk 'pel' of -dek (Catal. nr 3433); een fragment van een kan (1616) van groen en rood verglaasde aarde (Catal. nr 3434).

+In Centraalmus.

Afb. 109. St. Eloygasthuis Geschilderd bord in voorportaal

Afb. 110. St. Eloygasthuis Zilveren beker

Afb. 111. Stijl van vm. Zakkendragersgildehuis